

Németh László

„Mint a királynőjét vesztett raj”

Naplótöredék 1965. február 21-től

Öt nap egymás után voltam színházban, kétszer banketten is. Azzal menekültem le Sajkodra, hogy jövő télig nem jövök fel. S harmadnapra már feladtam feleségemnek a sürgönyt, hogy hétfő délután érkezem. Azért kellett feladnom, mert nem volt kulcsom a lakáshoz. Ő azt hitte, beteg vagyok – ő még nem látott meg – de én már láttam a kifelé áramló utasokkal szemben, az aggódó, kutató arcát. Miután megmagyaráztam, bonyolultabb dolgok összefoglalásaként, hogy fáztam, sokat kellett a rossz kályhával vesződni s nem vagyok beteg – a villanyosmegállónál azt mondja: Jó, hogy sürgönyöztél. Elkerültük volna egymást. Megkaptál valami Herder díjat, le akartam utazni hozzád.

Herder díj? Sohasem hallottam. A villanyoson előkerül a levél: a bécsi egyetem rektora írta, Hamburg és Basel szerepel a szövegben és svájci frankban kapom. Tízezer svájci frank – jó kis valuta az országnak, á 70 dollár – harmincan utazhatnak ki rajta turista vízummal; s gondot okoz nekem: hogy okos dologra fordítsuk. Külön ötezernek már megvan a jó helye: egy diákot, 30 év alatti végzett embert kell kijelölnöm, aki Bécsben tölthet egy esztendő. Az átvétel április 30-án a bécsi egyetemen. Otthon a család felvillanyozva fogad: tréfás csalódás, amikor elmondjuk, mit terveltünk ki – a valuta szerzőnek járó 1000 frankból – két tavaszi hónapot húzunk ki egy szerény bécskörnyéki panzióban. Ők már beleépítették – Gigi és Csilla – az angliai útba – Jutka a bécsi előadását teszi el Thuringnél akkorra. Jelöltje is van a pénzre: két fiatal, nagytehetségű fizikus.

Másnap Ella betelefonál a művelődésügyibe. Aczél meglepett: Laci is.... Ugyanis Kodály is megkapta. Ez megnyugtató és kitüntető, hogy Kodállal kaptam meg. De a levelet be kell vinni. Három nap várakozás: most tárgyalják meg, hogy elfogadhatjuk-e. Az üldöztetési mániám már kezd fogalmazni: Így, hogy énnekem ajánlották fel: hazaárulás – de bezzeg ha F.M.-nak, nemzeti dicsőség. De nem, péntek reggel Aczél hangja, mintha csak félőrája tudná: Melegen gratulál s azt tanácsolja, hogy fogadjam el.

Most már aztán nincs sértődés (*olvashatatlan*): két hónapig ez a bécsi út fog nyomasztani: hogy bírom ki, kell-e mondanom valamit, gyakoroljam-e (*olvashatatlan szó*) a német(et). Közvetlenebbül: a levél. Kivel ellenőriztessem, hogy ne legyen nyelvi hiba benne. (Még német szótáram sincs itt fenn.) Nem nekem való már (pedig irigylik) a dicsőség sem. Jobban felviszi a vérnyomást, mint a megszokottabb üldöztetés. Pedig a legnagyobb még ezután jön. Az elhalasztódó (sőt éppen a fordítottjára forduló) nyugdíjba menetel!

* * *

Az utolsó hónapok három gondolatnak adták át az irányítást. – A népesedési grafikonok nagy egybevágása awal, amit én, a javíthatatlan reménykeltő tapasztaltam: a magyarság mint a királynőjét vesztett raj – pusztulásra ítélt egyénekre esett –, ez tükröződik a felduzzadt olvasóréteg elzüllesztésében, szembefordulásával mindennel, ami magyarságára emlékezteti; éppúgy mint a születésszám apadásában.

(*Olvashatatlan, érthetetlen szövegrészek*)

Holott nekem semmi sem esne olyan jól – mint az obsit; a felelősség végleges feladása, sz Istennek is, ahogy Bachról olvastam.

(*Olvashatatlan szövegrészek*)

Negyven év – minden pályán és országban túl van a nyugdíjas határon. Mért ne engedjen hát engem is a passziómnak: kor, betegség, kilátástalanság?

Ez a szerencsétlen díj – miközben csak a gyűlöletet s félelmet gyarapítja köröttem – ezt érzem – a jó lelkiismeretet fenyegeti, a tervbe vett s már megkezdett lazításban.

Utószó egy naplótöredékhez

A fentebbi napló-töredéket egy nagyalakú, kék füzetben találtuk, aminek a felirata:

Négy próféta (másolás)

(1965 február 21-től)

A szöveg végtelenül rosszul olvasható, főleg a második része. Javítás viszonylag kevés van benne, de a betűk nincsenek kiírva, a mondatok befejezve.

A füzet további részében valóban a *Négy prófétából* vannak részletek: *Jezaia, Jeremia, Hosea* sorrendben.

Németh László február 13-án a *Mathiász-panzió* bemutatójára ment fel Budapestre. A bemutatóról Adám Ottónak ezt írja: „Az előadásról egyébként kellemes benyomással jöttem el. Az első helyen áll Tolnay játéka. Több jelből arra következtettem, hogy a szerep nem tudta igazán megnyerni, a teljesítménye mégis elsőrangú.” A másik darab, amit megnézett a Yerma volt. Psota Irénnek írta: „Amikor épp tíz éve a Yermát a Városmajorban fordítani kezdtem, még abban sem igen bíztam, hogy könyvfödél közt láthatom a fordításom, s azt még kevésbé hittem, hogy színpadról, ilyen kitűnő előadásban hallhatom.”

Ezenkívül látta: Illés Endre: Idegen, feltehetően Sartre: Zárt tárgyalás című darabját, valamint a Villámfénynél 50. előadását.

Az *Utolsó széttétekintésben* megjelent *Naplók* sorában ezt a töredéket a *Tihanyi certosa* – 1964. október és a *Gondolatok, történetek* – 1965. május, június közé lehet beilleszteni.

Németh Ágnes

Sándor Iván

A helyzet tisztázására való törekvés nyomában

Németh László Proust-esszéje

1.

A *helyzet tisztázása* a legfontosabb a számára, írja Esterházy Péter Beck András esszékötetének ajánló soraiban.

Az egyik legtalálhatóbb EP megjegyzés.

Többről szól, mint amennyit mond.

Nem állítanám, hogy a kötet minden írásában teljességgel megvalósul ez a cél, de Beck András igen értékes változatokban irányítja rá a figyelmet arra, hogy a magyar gondolkodástörténetben és az irodalomról való beszédben hiánycikk a tiszta helyzet keresése.

Mi lehetne a hiánypótlás?

A problémára irányított olyan kitartott pillantás nélkül – amelyben fókuszba kerülhet egy irodalomtörténeti korszak, továbbá egy kultúrhistoriai szakasz jellege, a történelmi alakulások összjátéka, vagyis az, ami egy mű, egy probléma „mögött” van – bizonyára remény sincs a kérdéskör megközelítésére.

A tisztázást kereső pillantás visszabont az értelmezésekkel már megmervített-egyonbeszélthez, átrendezi a kánonokba kövesedett kontextusokat, és az újabb kor irodalmi-művészeti-történeti tudatában visszahozhatatlannak tekintett eredetét keresi. Az eltűnt nyomában járva, a még fel nem fedezett. Az így láthatóvá delejezett tárgyra-problémára vetett kitartó pillantás átmetteti az időt, hasonlóan a prousti madelaine ízét kereső tiszteri alámerüléshez, amiközben maga az alámerülés lesz a tiszta helyzet története, szerencsés esetben *megtörténete*.

De a „vissza”, a „mögött” körüljárásaiban megmutatják magukat az „előre” utalásai is: az, hogy valóban megtörténik-e a történet a (hányzori?) alászállás nyomán. Ha igen, mi lehet a hozama? Ha nem, mi a kudarc oka, konzekvenciája?

Beck András sok tisztítószeres-seprűs mondata között az egyik – talán maga sem volt a tudatában, mikor leírta, hogy milyen messzire mutat –: „Valóban mindig olyan nagy baj, ha valamiről nem tudjuk megmondani, micsoda?”

Fel lehetett volna tenni ezt a kérdést tizenöt-húsz éve? Arról nem is beszélve, hogy a huszadik század első harmadában?

A kérdés: helyzet-tisztázó kérdés.

Egy újabb korszak hiteles kérdése. Végiggondolandó: ha elindulunk a „mögöttjei” nyomában, miféle poétikai-esztétikai-irodalomtörténeti-bölcseleti-történelmi problémákon kell(ene) átzilipezni magunkat ahhoz, hogy elmerülhessünk a századelő és a századvég homlokegyenest ellentétes nézeteiben – az emberi-történelmi helyzet megérthetőségének vágyáról, illúziójáról, kudarcairól.

Hetven-nyolcvan éve a nagy művek, miközben szembenéztek koruk áttekinthetlenségének dilemmáival, még szenvedélyesen taposták a megértés kalandjának útját. Innen jutottunk odáig, hogy a helyzetet tisztázó kérdések egyike arról beszél: valóban olyan nagy baj-e, ha valamiről nem tudjuk, hogy micsoda?

Beck András válaszol a saját kérdésére. Mit felel? Várjunk egy keveset.

2.

A húszas-harmincas évek a magyar regény fénykorának és *egyben* a tizennyolcadik századi, tizenkilencedik századi után, fáziskésésének újabb időszak.

Ez akkor nem volt áttekinthető. Németh László pályájának azonban volt egy villanása, amelyben ezt *mégis* felismerte, hasonlóan Hamvashoz, Szerb Antalhoz, Halász Gáborhoz. Proust-esszéjében egyszerre néz szembe a művel, az európai meg a magyar regény viszonyával, és önmagával.

Először huszonnyolcban, párizsi útján falja fel a *Recherche*-t. Az élmény éveken át kíséri, 1932-ben írja meg az esszét.

Egy regény ritkán rázott meg ennyire magyar író.

Németh úgy érzi, baj volna, ha a *Recherche*-ről nem tudná megmondani, hogy micsoda. Ez az érzés, tájékozódási vágy, az önmagával való szembenézés igénye oly erősen hevíti át, hogy egymás után húzza maga elé az európai szellem, művészet akkor legfrisebb teljesítményeit, megírja a Freud-, a Gide-, a Pirandello-, az Ortega-esszét, elkezd a *Kritikai naplót*, Joyce, Virginia Wolf, Huxley műveivel szembeállítja a magyar regényt. Nemcsak a könyvtáryi Proust-irodalom, de az újabb irodalomelméleti munkák – Jauss, Genette, Ricoeur, @megae – ismeretében is elmondható: már harminckettőben észrevesz a regényben sok mindent, ami azóta a század regényírásától és irodalmi tudatától elválaszthatatlan.

Mindenekelőtt azt, hogy Proust „új fénytörésben” látja, mutatja be az embert és eszméit; azt, hogy egy regényhez való közelítés kiindulópontja: mi az író anyaga (mennyiben új és más), hogyan bánik vele (mennyiben új és más módon), hogyan talál formát a számára (mennyiben tör más ösvényt a regényírásban); továbbá észreveszi azt, hogy az emlékezés nem csak anyaga, hanem elrendező poétikai eleme a műnek, mivel Proustnál a dolgok az emlékezetben válnak realitássá.

A harmincéves Németh László mintha a század utolsó harmadának hermeneutikai megközelítéseit előlegezné meg. Persze korszakának „Nyugatos”-esszényelvén (később odahagyta), amit előtte Babits, a továbbiakban Szerb Antal csiszolt ki. Azt is észreveszi, hogy a spontán emlékezésben nincs (nem lehet) egyenes vonalú haladó idő, elemzi azt, amit később az irodalomelmélet a regény-linearitás felbontásaként kezel. Azt mondja: Proust nem a képeket rendeli az idő, hanem az időt a képek alá; a regény építkezése: a kép születése, rezdülése, osztódása. Az időt így a prousti motívumok szívják magukba, az alak egysége helyére a hangulatok egysége kerül, a regény a folyamatos időt, „a korszakok szakaszosságába folytja.” „A motívumok összeszövése, arányuk egy korban, a visszatérés és változás különböző korokban: ez az, amivel Proust regénye anyagát kézben tartja.”

Németh ezekben az években az európai regény új teljesítményei felé fordul. Megérzi, látja, kifejti, hogy amíg a magyar regény „szegényedik”, „megmerevedik”, addig az európai regény a nagy megújulás korszakát éli. Már nem az – mondja –, ami volt, még nem mutatja teljességében, hogy mi, de formaelemeinek gazdagításával-átrendezésével úton van. A Proust-esszé ezeknek az

újdonságoknak a sűrítése.

Tudjuk, ha Németh egy műbe ilyen intenzíven, érje meghaladásának igényével hatolt be, mindig egyetlen cél vezette: visszajutni önmagához. De alig ismerünk művet, amely olyan hatással lett volna rá, hogy erről a „bevált” körpályájáról kibillentette volna. A *Recherche* ezek közé a művek közé tartozott.

Korai hermeneutikát emlegettünk. Ezt azért visszavonjuk. Ám nem az ő módszere, és nem is a századvég elméleti megközelítéseinek javára. A Proust-esszének, a felfedezések találatain túl az adja a jellegét, hogy a regény-értelmezéssel, miközben a korszakot is értelmezi, eljut önmagáig. Nagy, korábban előtte ismeretlen „külső” és „belső” tájak *együtt* nyílnak meg. Számára Proust nem a *másik*, hanem a *más*. Mégis azt mondja: „Mennél messzebb vetődsz tőle, annál jobban kínoz a honvágy.”

Mi a „messze”? És mi az, ami „kínoz”? Aki „Proust világából káprázó szemmel tér vissza, s meghökkenve néz körül”, azt a természeti tüneteknek kijáró érdeklődés hatja át, s az kérdezi önmagától – írja –, vajon ez a látszatra idegen, mégis „lelkünkbe süllyedt” tündérvilág a másodlagos-e, „vagy az az erkölcs, melynek nevében Proustot lebecsültük.” A *Recherche* alkotója, mintha egyenesen neki mondaná, írja: „jól van szabjátok ki magatokra az emberietlen emberiség példáit, legyetek hősök, én megpróbálok igaz lenni az érzelmeimben, ösztöneimben.”

Ebből jön a Németh-pályán nem egyedülálló, de ilyen erővel őt máskor alig átjáró érzés, hogy ugyanis túlságosan bízott az aszkézisében. „Túlságosan magasra nyírta a lelkét – mondja önmagáról –, lefűrészelte az alsó ágakat, hogy felfelé szökhesse, s most sajnálni kezdi a lenyírt ágait, szegénységnek érzi a magasban himbáló koronát, a sebekkel teli, póre, sudár tetejét.”

Ne foglalkozunk az önjellemzés túlhabszásával. Kérdezzük azt: Mire gondolt? Mit értett a továbbiakban azon, hogy „Elvész az ország, melyben elfogynak az aszkéta szívek, olvastam mint gyermek Adyban, s Proustot olvasva úgy érzem, kár volt annyira szívembe fogadni ezt az igét.”?

Már a következő mondatok megadják a választ. A felismerés nyelve, mintha egy másik íróé volna. Visszaigazolja a gondolat világosságát: „A nemesség nem csak aszkézisből áll, nem csak az „én” gögös hozzáférhetetlenségéből, hanem a képzelet és ösztön-élet fejlett harmóniájából. Az erkölcs ne zsarnoka legyen a lélek mélyebb rétegeinek... Proust nagy tanulság az akarat nemeseinek. Senkit se csábítok arra, hogy az életét utánozza, mégis jó nevelő lehet...”

3.

A korszak irodalmi tudatának, a magyar regény fáziskésésének, Németh pályamódosítása lehetőségének *tisztázása*, tudjuk, elmaradt.

Mikor Gombrowicz – Dél-Amerikából – azt írja, hogy a század lengyel irodalma másodlagos, amikor Mi3osz – emigrációból – megerősíti ezt, nem a lengyel irodalom esztétikai minőségére gondolnak, hanem arra, hogy egy új emberi-történelmi-irodalmi-regény korszakban, még mindig a romantika rabja.

Nem mondhatjuk, hogy a magyar regény a romantika rabja maradt volna a század első felében. De, ha ugyancsak nem az esztétikai szintjére értjük, akkor illik rá a másodlagosság. Abban az értelemben, hogy – kivételektől eltekintve – mennyiben hangolódik rá a megváltozó korszakra, mennyire ismerte fel, hogy az új „anyag” – az Én veszendősége, az Idő körkörössége, a történelemnek, mint elviselhetetlen tehernek a súlya – a tizenkilencedik századi regényt meghaladó poétikai-nyelvi arzenállal közelíthető meg.

Abban, hogy a Gyász utáni Németh-regényben sem jelennek meg a Prousttal való találkozásának felismerései, közrejátszott az életéből felszívott, korából kimetszett anyagának, az akkori tájékozódási igényéhez kevésbé igazodó karaktere. Érdekes, hogy néhány év elteltével milyenek látta regényírói viszonyát nem csak a *Recherche*-hez, de mindahhoz, ami *Kritikai napló*jának tanúsága szerint az európai regény útkereséseiből áthevítette: „...az esztétikai kristálytan műszere által szétszedett mű, a sátorkői nyár Proustja...legfőleg, mint gondolkozót, s nem mint alkotót ihletett meg. Ez a szépirói érdektelenség azonban csak növelte a mulatságom...”

Ezt a kétségkívül nemes – a nagy alkotókra nem egyszer jellemző – skizofréniát, Gide-esszéjében önmagát is saját tükréhez állítva, ő maga elemezte.

Arra, hogy amit azokban az években felfedezett a későbbiekben miféle, alantas politikai-szellemi-erkölcsi gátakat is építettek, érdekes adalék a Gulyás Pálhoz írott egyik levelének (1940. június 17.) néhány sora: „Hazajövök Pestre, itt már a helyrehozhatatlan *Minőség forradalma* fogad. A „jobboldali ifjúság” megcenzúrázott. Elmaradt Proust, a *Kritikai napló*...”

Mindez *együtt* a Proust-esszé személyes és kortörténelmi kontextusa. Egyszerre sűríti magába a máig érvényes felismeréseket és az elszalasztottságokat.

Vissza a kiinduláshoz: azt, amit hetven évvel később Beck András kérdez – hogy ugyanis mindig olyan nagy baj-e ha valamiről nem tudjuk megmondani, hogy micsoda? –, nem hagyja válasz nélkül. A megértéssel szemben ellenállást mutató mű – vagy akár probléma! – esetében a valóságosság esetlegesség, és az esetlegesség látszatának divatos elválasztatlansága *mögé* pillantva, feltesz egy további kérdést: vajon a tisztázatlan helyzetet tisztázhatatlanságnak kell-e tekinteni? Vagyis, eljuthat-e szakmai becsületességének kockázatát nélkül az értelmező addig, hogy a válasz meg nem adásba belenyugodjon? Ő egyértelmű nemet mond erre.

A tét ugyanis, tehetjük hozzá, az, hogy eljuthat-e (bármelyik korszakban) a helyzet tisztázására való törekvés feladásáig a szellem, ön maga létének megtagadása nélkül?

A kérdést folyamatosan, vagyis egy már lezáruló, és egy még ki nem alakuló korszak feltárára váró *köztelességében* is fel kell ma tenni. Ez a még fel nem tárt köztelesség rejti a problémák mögöttesét. Azt, hogy az európai kultúra évezredek értékeinek (*még*) esélykorszaka után, milyen művészet (regény!) formálódhat, az esély elvesztésének abban az időterében, amelyben az élet „természetes” kereteiben megy tovább, a történelem is írja új fejezeteit, és a támpontok eltűnése mindennapos, új létszintet, személyes-históriai kontextusokat alakít ki.

A nagy művek, amelyek koruk problémáit magukba foglalják, maguk is mindig problematikusak. A *Recherche*-t ma is így nézhetjük, de kevesen látták ezt világosan születése évtizedeiben. Becsüljük hát meg Németh esszéjét, zárósorait: „A problematikus művek az olvasó nagy hozzájárulását követelik, de mi ezt a hozzájárulást már megadtuk...rettegnünk kell az időt, melyben egymás hegyén-hátán alszanak az ellentmondó ítéletek... Nincs örökké élő mű; a művek meghalnak és feltámadnak. Hogy fel tudnak támadni, ez a halhatatlanságuk.”

Dr. Lakatos István

„Írói pályámra komolyan készülök”

Németh László négy korai munkafüzetéről (1931-1942)

Németh László kéziratának pontos feltérképezése, felleltározása gyakorlatilag kivihetetlen feladat lenne, mivel a család, a könyvtárak, a múzeumok, emléksobák birtokában azoknak csak elenyésző hányada található meg. A szétszórtság, a hiányosság és bizonytalanság egyik oka, hogy maga Németh László sem kezelte megőrző szándékkal kéziratait. Közülük sokat a mű megjelenése után elajándékozott, másrészt pedig gyakori lakhelyváltoztatása alkalmával egyszerűen otthagytott a régi helyén, de volt olyan is, amikor – más híján – tüzet gyújtott velük.

Az 1945 előtti kéziratok zöme a Törökvesz úti lakás romjai közül tűnt el. A családon belül ismert Németh László kézirat-lelőhelyek: a Petőfi Irodalmi Múzeum, ahová egyrészt a családi elhelyezésből, másrészt magánosoktól való vásárlás útján kerültek, de a MTA könyvtárába is vásárlás útján jutottak Németh László-kéziratok. Naplójának sorsát kíséri a legnagyobb bizonytalanság; egyesek szerint nagyrészüket megsemmisítették.

Negyven kisebb-nagyobb Németh László-i munkafüzetbe volt eddig alkalmam betekinteni. A bennük lévő, még nem publikált töredékek közül azokat, amelyek arra érdemesnek tűntek – hogy megmeneküljenek az enyészettől, mivel Németh László munkafüzetébe gyakran ceruzával írta sorait, amelyek máris egyre nehezebben olvashatók –, folyóiratokban közöltem. Ilyenek voltak: Egy el nem készült regény Hódmezővásárhelyről. Németh László regényvázlata (1988), Napló aforizmák (1989), Szigligeti napló (1989), „Regények, amiket már nem fogok megírni”(1990), Fiatalok /Szemelvények Németh László egyik munkafüzetéből (1991)/, Sajkodi napló 1958. júl. 12. (1992).

Az alábbiakban arról a négy, 1931-1942 közötti években keletkezett munkafüzetéről kívánok áttekintést adni, amelyek nemcsak az ismert legelső közé tartoznak, de a Németh László-i életmű egyik igen jelentős korszakát – magába foglalva a *Tanu*-korszakot is – reprezentálják. Ez a négy füzet – mint cseppben a tenger – megbízhatóan árulkodik a többi munkafüzetéről, Németh László munkastílusáról, „műhelytitkai”-ról és az egész életműről, az író univerzális érdeklődési szenvedélyéről.

A rendelkezésre álló, legrégebbi kézirat-sorok két, nagyformátumú (34x20 cm), egész vászonba kötött, hatvan merítettpapír lapon olvashatók. Mindkettőben, főként az első oldalakon, a kalligrafikus írás elárulja az írás, a „mű” megbecsülését, és dokumentálja azt az emelkedett lelkiállapotot, amit a kitűzött cél magasztossága kölcsönöz. A tintával rótt, szép, tiszta, egyértelműen értelmezhető íráskép, tudatos törekvés eredménye. Érdemes itt felidézni Németh Lászlónak Oszoly Kálmánhoz már 1918-ban írt levelének sorait: „*Láthatod: a levelem első betűivel írásmódot változtattam... Ebből is láthatod, hogy írói pályámra komolyan készülök.*” Másrészt az írás grafológiai elemeiből ki kell emelni, hogy a betűk felső zónája (a szellemi emelkedettség jele) még nem uralja annyira az írásképet, mint a későbbi évtizedekben. A betűk alsó zónája (amely az ösztönélet jeleként értékelhető) ebben az időben még kifejezettebb, és csak az évek múlásával válik arányossá a középzónával.

Az első, 1931-ből származó (sajnos a legmegrongálódottabb) füzet tematikája már magán viseli a következő évtizedek munkafüzetében követett gyakorlatot: a nagyfokú színesség jellemzi, oldalak kihagyásával a legváltozatosabb jellegű és tárgyú bejegyzéseket találunk benne. Az első szöveg egy önálló, befejezetlen írásmű *Első könyv*-ének néhány oldala, amely a munkafüzet fedlapjának belső oldalán található bejegyzés szerint 1931. márc. 21-én készülhetett. Tartalmát tekintve önéletírás, Németh László célja ugyanis, mint a szövegben írja: „Régi tervem, gyermekkorommal együtt a hőskötemény géniusztát is feltámasztani”. A félbenmaradt írást első bekezdését idémsólam:

A hőskötemények az utolsó száz év alatt csaknem teljesen kipusztultak az irodalomból. Az irodalomtörténészek meg is mondják, miért. Nagyon messze esnek tőlünk azok a korok, melyeknek az éposz kedvenc műfaja volt; nagyon sok polgárosult század tolakodott közénk, s a közönség, mely nem tudja megkülönböztetni többé a lándzsát az alabárdtól, nem hajlandó ezekért az idegen hőskért a maga ismert világából kimozdulni; egy polgári fiatalember sorsa jobban érdekli, mint Arthur király; az elbeszélésben a maga életkörülményeit akarja viszontlátni, a hőst csak zakóban s a hősköteményt csak a regény burkában fogadja el. Nem vitatkozom most ezzel az együgyű magyarázattal, sőt készségesen elismerem, hogy a hősök a mi korunktól általában nagyon távol esnek, bár nem annyira az idő veti őket messze tőlünk, nem a „polgárosult” századok, mint inkább a modern ember különös önmegtagadása; az, amit talán a „gyakorlati” érzék álszemérmének lehet nevezni. Mert ha háromezred év választ is el bennünket Achillestől s nyolcszáz év Tolditól, csaknem mindegyikünkben ott él egy közelebbi hős, akitől mindössze egy-két évtized választ el s ez a friss hős az, akit jobban tisztelünk Achillesnél és Toldinál is, sőt ki tudja, nem ezért az időszerű hőserő találjuk oly időszerűtlennek a régi hősöket s a hősiességet egyáltalán. Nem voltunk-e valamennyien hősök amíg rövid nadrágban jártunk s nem húztuk-e magunkra a hosszú nadrággal a különös felnőtt szégyenkezést mindazért, ami a hosszú nadrágosnak első kötelessége elfelejteni élete hőskorát. Ha a társadalom külső arcát nézzük, ez az elfeledkezés tökéletesen sikerült is, a gyakorlatiasság vasfegyelmébe szoktatott tömeg egy szemrebbenéssel sem árulja el magát; de pillants egy hűszéves fiatalember titkos írású naplójába, hallgasd ki, mit mormognak az örültek maguk elé s kérdezd meg a költőket, mi az amit nem mernek megírni s látni fogod, hogy életünknek ezt a hőskorát könnyebb kigúnyolni és elfüstölni, mint elfelejteni.

1931.

Az utolsó sorok a Rákoson lezajlott iskolai futballmeccsen kapus szerepben betöltött részvételéről szólnak, ahol „halálveszedelem ihletével” dobta magát az ellenfél lábára. Utolsó mondata: „azt mondják, a félelem kihívja a bajt, de csak a kishitű félelem, a heroikus félelem megbűvöli”. Ennek a kéziratfüzetnek további oldalaira előbb *Tanu-dolgozatok* címmel a folyóirat II., III., IV. számának tervezett tematikája került –, amelyhez később nem ragaszkodott. Egy francianyelvű, a XVIII. századról szóló írás francia kivonatolása után angolnyelvű feljegyzések Green-től, ahol az a mondat olvasható, hogy a XVII. századból Franciaország került ki győztesen –, Németh Lászlót azonban jobban érdekelt a XVIII. század, és egy nagyobb blokkban foglalkozik ezzel a századdal, amikor „Európa döntő harcok előtt állt.” Ezekben a kivonatolt szövegekben angol, francia és német irodalom fontosabb nevei és címszavai olvashatók. A század „forrásai”-ként az angol tudomány, a francia forradalom és a német romantika mellett az olasz barokk szerepelnek. A

gondolatok a *Tanu* VIII. számából köszönnek vissza.

Rövid olasz, angol (Pope), német (Kant) nyelvű jegyzetek után hosszú, hétoldalas angolnyelvű kivonatolás következik Gibbon's Autobiography-jából. Végig kíséri Oxford, Lausanne, London útjain. Burke-nak a Francia forradalomról készült reflexióit kivonatolva (angol nyelven), Pauler Ákostól a logika, esztétika, és ideológiai témájú írásaiból feljegyzett mondatok között olvasható: „Az ember múlandósága ellenére is harcol az örök értékekért.” „Az ember kételyét a gondolkodással szemben csak logikailag fogalmazhatja meg: ez a kételyt nem zsidbasztja el.”

Képzőművészeti, majd Lessing leveleinek németnyelvű feljegyzései után francia sorok következnek XV. Lajos századáról, utána francianyelvű sorok következnek az orosz imperium történetéből.

Görögország istenei cím alatt németnyelvű kivonat, benne a görög vallási hitről a következő sorok: „Ez a vallás olyan természetes, hogy úgy tűnik, a szentségnek alig van benne helye.”

Az orvostudomány történetének vázlatában olvasható a következő mondat az orvostudományról: „Középuton áll a fizika és a képzőművészetek haladása között.” A további oldalakon, az ideológiáról készült jegyzetekben szerepel a következő mondat a Reláció-elmélet keretében: „Minden megismeréshez hozzákeverjük szellemünk előítéletét és természetét; a világot megragadjuk, nem befogadjuk.”

Öt Diltthey mű hosszú németnyelvű vázlata között egy Diltthey tanulmány vázlata a *Tanu* IX. számával kapcsolatos. Hölderlin jegyzetek után Mikola S.: *A fizika gondolatvilága* c. műből készült feljegyzések között olvasható: „A teremtés folytatódik, mert az ember új dolgokat tud létrehozni.” „Kerek nyílásba helyezett vízcsepp nagyít.” A makrokozmosz fizikájában szereplő mondat: „Az alapegységek mint a természeti megismerés utolsó formái. (A belőlük vont következtetések igazolják az élet kísérleti eredményeit.)”

A *Tanu* VIII. számában megjelent *Vázlatok a „Tizenhatalmadik század”-hoz* c. írással hozhatók kapcsolatba a munkafüzet oldalain olvasható jegyzetek Hume és Kant műveiből. A Széchenyi Hittel-éből készült jegyzetek között a mondat: „Minekünk az erény sokkal magasabb lépcsőjén kell állni, mint másoknak, ha igazán kívánunk beszélni.”

A budapesti séták tervezett sorozatból csak az 1. séta vázlata készült el, de mellette olvasható Budapestnek Németh László által készített beosztása: I. Vár, II. kisvárosok Budán: Viziváros, Krisztina, Tabán, Ujlak-Óbuda, III. nagyváros: Margit körút és Krisztina körút – Fehérvári út, IV. villaterületek: Hűvösvölgy, Zúgliget, Rózsadomb, Gellérthegy, Farkasrét, V. csatlakozó szegénytelepek.

A *Tanu* VIII. számának tartalomjegyzékében szerepel többek között a XVIII. század és Ady, akiről külön fejezetet nyit, mint az előző oldalakon Széchenyi Istvánról. Ebben a szocializmusról, a sajtószabadságról olvashatók feljegyzések és Nietzsche-ről, akivel kapcsolatban leírja: „Nietzsche-eszmék légyottja a pihenő szép asszonyok koponyájában.”

Az utolsó oldalain a munkafüzetnek, megkezdett, félbehagyott vázlatok Európa történetéről, a *Tanu* következő számaiból.

Az előbbihez hasonló, Németh László második munkafüzeté lényegesen jobb állapotban van. Ennek hátsó oldalán a következő sor olvasható: „Németh László 1933. nov. 1.-től vezetett jegyzetei.” A bejegyzések nagyobbik része tintával készült, s ezek változatlanul jól, egyértelműen olvashatók. A kisebb része a bejegyzéseknek tinta-, vagy grafit-ceruzával íródott, s néhol vázlatok tarkítják; ezek az írások esetenként már nehezen olvashatók.

Ami a munkafüzet tartalmát illeti, ugyanolyan színes, mint a megelőző; a változás csak annyi, hogy megjelennek benne a versek, konkrétan könyv-, tanulmány, *Tanu*-vázlatok. A kivonatok nyelve a klasszikus görög írásokkal bővül, szép, görögbetűs írásképpel. A klasszikus görög írás bonyolult ékezet-rendszerében néhol hiányosságok tapasztalhatók. Németh László görög érettségije ellenére a magyar szövegekben – részben az akkori helyesírási szabályoknak megfelelően – „s” betűt ír „sz” helyett (Perikles, Peloponnesos, stb.), valamint szabadon használja az „ó” (ómega) helyett az „o” (omikron) betűt (Platon-t Plátón helyett, továbbá az „e” (epszilon) helyett az „é”-t (éta) betűt (époszt-t eposz helyett).

A füzet első oldalán rövid bejegyzés az Iliász 10. énekéből; verstani problémáját klasszikus görög betűkkel írt szavakkal illusztrálja. Néhány oldal üresen hagyása után Plátón szöveget idéz, szintén (szép) görög betűkkel. A továbbiakban Hegel: *A görögökről* című művéből német nyelven készültek jegyzetek, majd a görögökről tervezett írás vázlata olvasható, amely a *Tanu* VII. (1934. febr.) számában megjelent írásával hozható összefüggésbe. Egyébként a füzet következő oldalain zömmel a *Tanu* VII. számához készültek feljegyzések. Így az *Emberi változatok és tudomány-hoz* Spranger: *Lebensformen* c. művének kivonatolása, ahol a következő mondat olvasható: „Először tudnunk kell, hogy miként tartozunk élni, mielőtt meg tudjuk mondani, hogy ennek érdekében hogyan kell élni...”

Elkülönítve feljegyzi más szerzők ide vonatkozó műveit is: William Stern, Diltthey, Plátón, Max Weber, Humboldt stb. Ezt zárja le magának az *Emberi változatok és tudomány* c. írásának vázlata. Most is követi az előző füzetben is alkalmazott gyakorlatot, amikor a vázlatokban szerepelteti a tervezett terjedelmet is.

A füzet következő oldalán *The expanding universe*, Edington könyvének jegyzetei szintén a VII. *Tanu*-számnak *A kiterjedő világegyetem* c. írásával kapcsolatosak, amelyben a világegyetemmel összefüggő feltevések, adatok és képletek szerepelnek. (Itt a jegyzetben a kozmikus állandót $9 \cdot 8 \cdot 10^{-55}$ cm²-ként jelzi. (A továbbiakban *Antimoderne* címszó alatt francia-nyelven készített feljegyzéseket, és felmerültek a kérdései: Egy hit-igazság sosem mondhat ellen egy igazi tudományos igazságnak? – Mit jelent az, hogy Istentől származik a kijelentés? Egy további mondat: a tudomány-szabadsága összekeveredik a tévedés-szabadságával.

A *Tanu* VII. számából köszönnek vissza a füzet további oldalainak Sztalin műveivel kapcsolatos feljegyzései, majd később Bethlen Miklós önéletrajzából készült kivonatok; ez utóbbiban a mondat a vallási háborúkról, amikor azt keresik, hogy „Melyik vallás ismeri jobban az istent nem az, hogy melyik féli, szereti inkább.” Bethlen Miklós életrajzi oldalai mellett az írás vázlata.

A további oldalakon Németh László ugyancsak a *Tanu* VII. számához, a *Mozgalom*-hoz jegyzeteli Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Nemzeti radikalizmus*, Marx: *Kapital* műveit. Hosszú, németnyelvű kivonatolás olvasható Hegel írásaiból, Hume közgazdasági tanulmányaiból. Az utóbbiban szerepelnek a mondatok: „Kamatélvezők és kormányok háborúja. Vagy a nemzet fogja megsemmisíteni az államhitelt, vagy az államhitel a nemzetet. (Az állam nem kényszeríthető fizetésre.)” Ezt követi Adam Smith kivonatolása, majd Ricardo *Levelek Malthushoz* jegyzetei között olvasható: „A pénz oda vándorol, ahol a jöszág ára olcsó, a jöszág pedig oda, ahol az áruk nagy.”

A következő oldal sorai a népi és urbánus témához tartoznak: „E két irány (sznobok és parasztok) fogyatkozása nyilvánvaló, és a kettő úgy áll egymás mellett, mint egy nemzet ép szellemi magatartásának szétesés termékei.” Majd hosszabb németnyelvű feljegyzés-sorozat Arne Novak: *Cseh-irodalom* című művéből, ahol a cseh irodalom újjászületése kapcsán a reformáció és a reneszánsz közötti harcról, a népköltészetéről, a jelen irodalmáról, valamint a realistákról és neoromantikusokról van szó. Majd Farkas Gyula: *A magyar irodalom történetét* kivonatolja. A két irodalomtörténeti jegyzet szintén a *Tanu* VII. számához kapcsolódik.

Németh László ebben a munkafüzetében Kretschmer: *Testfelépítés és karakter* c. művének kivonatolása mellett közli a számbajövő irodalmat is. Berceli A. Károlytól feljegyzi: „Minél közönségesebb valaki, annál vakmerőbben és szemérmertlenebbül tud betolakodni az életbe.” Mint az első füzetben, itt is szerepel kivonatolás Pauler Ákostól. A *Bevezetés a filozófiába* c. műből néhány mondat: „Az igazság abszolút, nemlétező, értékessége tagadhatatlan.” „Minden álláspont magában foglalja az igazságra való törekvést.” „A z. igazságosság az erkölcsösségre támaszkodik” Pauler-i megállapítást Németh László tagadja: „Az erkölcsiség semmiféle formában nincs összeforva az igazsággal.” „A gyakorlati ész elsősege a tiszta ész felett: nagyon fontos Kantrál.” „Kategorikus imperativus: a jó feltétlensége abszolút prioritása a létezéssel szemben.” Összeállítást készít a Gondolkodástanról.

Fielding: *Tom Jones* angol nyelvű jegyzetei után rövid bejegyzés Voltaire-től, majd motívumokat jegyez fel és ábrán összekapcsolja Ady Endre költészetében az egyes költeményekben ismétlődőket. Ismét bejegyzések Széchenyi *Hitel* c. művéből, a *Tanu* 1935. V-VI. számához.

A második füzet következő mintegy negyven oldalán, vegyesen tintaceruza és tinta írással, néhol nehezen olvashatóan, általában Európa történetével kapcsolatos feljegyzések találhatók. Ez a téma egyébként Németh László több munkafüzetében előkerül, de teljes egészében nem valósult meg soha, csak részletek készültek el és láttak napvilágot. Itt vázlatok olvashatók VII. Gergely-, Dantekoráról, a XII. századról, Róma örököséről, a pápaságról és a nyugati kereszténység szelleméről. Majd feljegyzések Diocletianusról, Anglia rómaiaktól való kiűritéséről. Néhány mondat a rómaiakról: „A rómaiak azért voltak óvatos hódítók, mert szerettek meggazdagodni.” „A római nép tudott legjobban uralkodni és engedelmeskedni.” A régi Galliáról és VII. Gergely levelezéséből készült feljegyzések után hosszú, angol mondatokkal tűzdelt kivonatolás következik a bizánci civilizációról, az imperium szervezetéről és jogrendjéről, a kereskedelemről, a művészetekről, a nevelésről és tanításról, a vallásról és templomokról, az irodalomról, a katonai, tengeri és diplomáciai szervezetről. Tintaceruzával felvázolja Konstantinápoly térképét, összegyűjti a régi történelmi és geográfiai kutatások lehetséges forrásait.

Dichl: *A bizánci hatalom története* után a latin kereszténységről készült sorok között olvasható: „A kereszténység világpolgári ideája megfelelt a római államnak.” S. Aureli Augustini: *Confessiones* latin-nyelvű kivonatolása után a 9. századi barbárokról, a muzulmán civilizációról, a mohamedánokról készített jegyzeteket részben franciául, részben németül. Majd a középkorról, a pápaságról, II. Ottóról, IX. Leóról és ismét Gergely levelezéseiből. VII. Gergelyről a *Tanu* 1936. II. számában írt. *Chanson de Roland* cím alatt Nagy Károly hódításairól, a lovagi büszkeségről, a hűbériségről, a szokásjogról, Roland hódításairól, a kereszténységről, az irodalomról készült francia nyelven feljegyzés.

Az Ady vallásosságáról készült jegyzetek között egy mondat: „A komplikált ember nem kedves Istennek.” Ezek a feljegyzések a *Tanu* 1936. II. számából köszönnek vissza. A továbbiakban, a füzet vége felé vers-témák felsorolása után néhány vers olvasható Platóni pillanat, Vallás órán, Meghívóra, Hugenotta dal és még néhány cím nélküli vers, illetve töredék. A versek között *Művek vázlatai* főcím alatt *Szörnyeteg* vázlata (amely nem azonos a későbbi *Szörnyeteg* c. drámával), és *A hős* vázlata pontosan nem választható szét, de Németh László életének helyszínei tűnnek fel: Szilas, Vizivárosi udvar, Pattendorf, Velence stb. A következő három oldalon *Polgári iskola* címszó alatt azok a statisztikai adatok, amelyek később a *Medve utcai polgári* oldalain is olvashatók. Itt a szociális körülményekre vonatkozó adatok találhatóak.

Odyszeus és a szirének beírásai – úgy tűnik – Németh László slágvort-szerűen papírra vetett, 10 pontban felsorolt gondolatai Gaál Gábornak a *Korunk*-ban megjelent kritikájával kapcsolatban. Ezek közül: 4. Én a nyugati emberséghez tartozom; a magyar hagyományok és a történelem olvasásában nagy elragadtatást érzek. Szerettem volna a kettőt egyesíteni (Illyéssel), 6. Hogy mi történik a világban, még nem látom világosan. A döntő azonban az, hogy Magyarország számomra elveszett. 9. Hogy ennek a szabad szellemnek mi lesz a sorsa? Igenis: itt állunk, hogy átadjuk azt, aminek magunk is szolgálói voltunk csak. A *Tanu* 1936. II. számában megjelent *A következő lépés* című írás válasz Gaál Gábor támadására.

Az *anthropológus-szemmel* címszó bejegyzései a *Tanu* 1936. II. számában ismerhetők fel. Itt a következő sorok: „*Korunk diagnózisa: a tömegek érzéketlenek a kultúrával szemben. (Népvándorlásszerű tünemény.) E népvándorlásban Magyarország tulajdonkép már elesett.*” A következő tíz oldalon versek, és a *Tanu* 1936. II. számának tervezetében Hét vers, VII. Gergely, Részlet Európa történetéből és a Terv nélkül címszók alatt többek között *Gyermekeim* (később *Lányaim*), *Berzsenyi*, *Chanson de Roland* szerepelnek –, amelyekből alig valósult meg valami, szemben az oldalakkal előbb közölt folyóirattal, amelyben az *Odyszeus és a szirének* már *A következő lépés* címmel olvasható.

Az ismétlődő versfelsorolások mellett *A mester (Fiatlok)* vázlata, amely a következő, harmadik munkafüzetben részletesebben szerepel. Kant: *A tiszta ész kritikája*, részben németnyelvű kivonatolásból egy mondat: „*A filozófia nem magán a gondolkodáson, hanem a nyelven végzi műveleteit; tulajdonkép a nyelv túlhajtása.*” A következő oldalon a *Berzsenyi*-tanulmány vázlata olvasható, benne helye a világirodalomban és függeléként a Berzsenyi irodalom. A következő oldalon egy Berzsenyi vers, amit Németh László Berzsenyi könyve hatására írt.

A füzet utolsó oldalain verscímek, könyvek felsorolása mellett versek és két tervezet a *Tanu* VII. számához, amelyek nagyrészt meg is valósultak. Feljegyzések Hume könyvéről, *A tizenegyedik század* című írásának vázlata, amely az 1936. II. *Tanu* számban jelent meg.

Németh Lászlónak ebben a munkafüzetében is tetten érhető, hogy a bejegyzések sorrendje nem ad eligazítást azok idejéről, például a *Tanu* XV. számának vázlata sok lappal megelőzi a VII. szám vázlatát. Végül is ennek a munkafüzetnek a bejegyzései 1933 és 1935 között készültek.

Németh László harmadik, korai munkafüzete megjelenésében különbözik az előző kettőtől: kisformátumú (20x16 cm), keményfedelű, félvászonkötésű, szintén 60 lapos, merített papírlapokból áll. A fedelén „Kert” felirat található, és az első lapon „Kert alaprajz” látható, amely a Törökvész úti ház kertjéhez készült. A kertben egy ház-mester lakás terve is felfedezhető, amely ugyan nem valósult meg, mint a kert elképzelt kiképzése sem. (1940-ben, amikor Németh László Móricz Zsigmondnak felajánlotta a Törökvész úti házat népfőiskola céljára, családjával ebben a felépítendő ház-mester-lakásban készült meghúzódni.)

Ennek a munkafüzetnek az első bejegyzése 1936 elején történhetett, mert Németh László májusban arról írt Illyés Gyulának, hogy Henrich de Man: *Die sozialistische Idee* c. művét nagy elragadtatással olvassa. A füzetben ennek a könyvnek németnyelvű kivonatolása olvasható, ugyanúgy, mint a következő oldalakon Marx: *Das Kapital* c. művének vegyesen német- és magyarnyelvű feljegyzései. Mindkettő tintával, gondos, jól olvasható írással készült. Mint az előző füzetben, ebben is előfordulnak tintaceruzával készült, kevésbé olvasható bejegyzések.

A következő lapon *Munkanapló (1936 nyarán)* és egy vers után egy hat kötetre, 4.300 oldalra tervezett *Regény vázlat* olvasható, amelyben ismét találkozunk az előző füzetben már olvasott helyszínekkel: Szilas-Bogárd, Budapest, Itália, Magyar intézet. A következő írások betegeységét (1936-1937) idézik, *Feljegyzések, vázlatok betegeységem alatt. Elémi évek* (Maqda tanmenete) után *Félbenálló*,

befejezésre váró művek (1937. jan. 1.). Itt hét sorban sorolja fel a részben már ismert címeket, amelyek közül az első sorban szereplőket akkor írja meg, ha még félévig él, a második sorban lévőket, ha még egy évig, a harmadik-negyedik sorban lévőket, ha még két évig, az ötödik sorban, ha még négy évig, a hatodik sorban, ha még öt évig él.

A *Tanu utolsó száma*-nak tervezett tartalomjegyzékéből az 1936. V-VI. számban csak a tervezet kis része valósult meg. Itt jegyzi fel az *Ember és szerep II.* vázlatának sorait, amely a *Tanu* pályafutását rögzíti a *Tanu* megszűnéséig, tehát 1936-ig. (Az *Ember és szerep* első része 1934-ben jelent meg.) A tintaceruzával írt *Bucsu*-t – a halálba készülő Németh László – harminc esszéből szándékozott összeállítani. Azután ismét tintával *A Tanu volt*. Ebben a mondat az életéről adott áttekintés után: „*A Tanu mindezt megváltoztatta.*”

A következő oldalakon tintaceruzával Budapestről készített vázlat kulcsszavai között megismétlődik az előző, második füzetben jelzett Buda öt városrésze is.

A következő oldalakon színdarab és regény terveit jegyzi fel. Regény tervei: *Magyarok Nápolyban* (ennek vázlata is olvasható, a XIV. századi Anjouk), *Hajnóczy, Dózsa, Serdülők*. Színdarabok: *Zsidók közt, Sámson, Báthory-trilógia* (Boldizsár fejedelem – Zsigmond házassága – Isten vagy Erdély), *Nádasdy-trilógia* (Mária titkára – Gritti árnyékában – Utazás Erdélybe – Utószó), *VII. Gergely* (a 3. felvonás részletes vázlata), majd a *VII. Gergely* címszó alatt történelmi áttekintés. *Nagy Teodorik, Pusztuló magyarok, A forradalmár, Polgár a történelemben, Apolló az alvilágban, A humanisták, Barátság bolondja, A tervhalmozó.*

A következőkben négy tintaceruzával írt oldalon, rajzokkal, alig olvashatóan a földrajzi és helységnevek eredetét kutatja, például Akarattya=Akor=folyó, Ata=atya, Séd=sut=tó, berek-jó=szent hely=Berettyó. Majd ismét, de most részletesebben Budapest monográfia címszavai: 1. Történet, 2. Bp. népe: Hordalék, Emésztő szerep, Bp. Mandarin város, itt készül a középosztály, a közerkölcs és a sors. Idegen város? A felelősségérzetet kellene feltámasztani. Utána grafitceruzával, alig olvashatóan, odavetett szavak a XI. kerületről, a Farkasrétről, a Németvölgyi útról, a Várról-Zugligettről, a Marczibányi térről, Hidegkútról, Városmajorról, Budakeszről, Óbudáról.

Az *Embertudomány* vázlata után három év hónapjainak beosztása az elvégezendő munka szempontjából. Ebből néhány mű címe: *Serdülők, Villámfénynél, A magyar szellem története, Rádió-előadások, Agónia, Fialatok, Európa története*: Közvetlen utána a *Serdülők* vázlata, amely III. Ottó német-római császárról készült, akit 16 éves korában koronáztak meg. Ezt követi az *Erős János*, egy mesedráma, utána az *Órjás és líterátor* című drámához készült feljegyzések olvashatók – nagyrészt németnyelvű kivonattal – az 5.-6. századi gót királyról, Theodorikról. (A részben elkészült dráma kézírata 1939-ben Sátorkőpusztán elveszett, és Németh László nem pótolta.)

Grafitceruzával folytatja tovább feljegyzéseit. Összeállítja egy könyvtár vázlatát, amely 2300 kötetből állna és 11 ezer pengőbe kerülne. Ez után betegségének sajtóságait foglalja össze (szívurok összenövés állapotának tünetei), majd egy Szív- és keringési elégtelenség könyvet kivonatol.

Európa történet részletek-ben a *Tanu*-ban lévőkhöz még továbbiakat tervez. Az egész mű 700 oldal terjedelmű lenne. A következő két oldalon a *Tanu* évek címszó alatt a füzet elején olvasható *Ember és szerep II.* vázlatának folytatása, kiegészítése olvasható: az Ilona utcától, a Rádió megbízason át, az *Ember és szerep* után *Tél az új házban* (Törökvész úti ház), majd a *Betegség, Felsőgöd és visszatérés* eseményeivel foglalkozva a fontosabb művek, *Berzsenyi, VII. Gergely, Medve utcai polgári* után az utolsó írás: *Bucsu az olvasótól.*

Ismét tintával és nagyobb gonddal folytatja a bejegyzéseit. *Vázlatok a magyar szellem történetéhez, a Nyelvi művelődésünk alapjai-ról, A magyar középkor kutatás eredményei-ről* készült írások és a *Bírálatok* után összeállítást tervezett a *Magyar remények katalógusa* címmel. Mindezt az *Életjel* címmel indítandó folyóirat? I. számának, mintegy 132 oldalnyi füzetébe. A következő oldalakon néhány tervezett mű részletesebb váza olvasható. *A megújulás eredete* cím alatt a magyar irodalom fejlődésének útját, a Teréziánus és Jozefinista irányzatot, a Reform-korot, annak értékeit, a református főiskolák életét, az asszimilánsok szerepét és Petőfi át tervezte felvázolni. *Bírálatok*-ban Petőfi, Szabó Dezső, Prohászka, a Baumgarten alapítvány fordul elő. Feljegyzi az *Életjel* tervezett további hét számának anyagát is és megjelenésének idejét. A folyóiratban a tervezett drámák között a *Zsidók közt*, a *Pusztuló magyarok* mellett megjelenik a *Bodnámé* címe. A regényrészletek között a *Serdülők*-et, a *Fialatok*-at említi és a *Szerdai fogadónap*-ot.

Később a füzet egyik oldalán egy regény szerkezetét vázolja fel, amelynek néhány motívuma az *Iszony*-ra emlékeztet. Az *Ujabb tanulmányok* címszó alatt *A mitosz emlőin, Székely népballadák, Isten pénze, A magyar szellem tragikuma* olvasható. (Ez utóbbiban a romlás kezdetének a kiegyező szellemet tekintti, a züllés egy legázolt nemzedéket eredményezett. A *Nyugat* közvetlen elődjei között a zsidóság szerepét emeli ki.)

Újból fellelhető a *Fialatok* (1936) most már részletesebb vázlata, és ez több tervezetben szerepel. (Németh László 1938-ban elküldi Keresztúry Dezsőnek a mű szinopszistát, majd 1939. januárjában elkezd írni. Az elkészült rész az *Órjás és líterátor*-ral együtt 1939. augusztusában Sátorkőpusztán elvesz. Németh László ezt sem írta újból.) A füzet további oldalain a *Medve utcai polgári* c. tanulmányhoz készített anthropológiai felmérések adatai olvashatók: 60 tanuló 24 mérési adatát jegyzi fel, majd kétoldalnyi szöveges részben értékeli.

A következő oldalon *Színdarabokból kétéves sorozat* címszó alatt 13 tervezett színpadi mű címét sorolja fel, ezt követi tintaceruzával két oldalon az *Iszony* című regényének a vázlata (Motívumai a füzetben már előbb feltűntek.) A munkafüzet egyik lapján *Kalevalából finn szabályok* címszó alatt néhány feljegyzés a finn nyelv ragozási szabályából és néhány finn szó.

Az utolsó oldalon ismét foglalkozik Budapest történetével, benne a mondat: „350 év telt el, amíg eminens szerepet kezdett elérni.” – Székesfehérvárral és Esztergommal szemben.

Németh Lászlónak erre a munkafüzetére a felmerülő tervek sokasága, a ráragasztott „tervhalmozó” jelző igazolása jellemző, a füzet második felében pedig Németh Lászlónak az a megfogalmazása igazolható, hogy ezeket a hónapokat a betegséggel való versenyfutásként élte meg. Ebből következően lehet magyarázatot találni a sok grafitceruzával készült feljegyzésre, az íráskép kifestésére: a nagyobb betűkre, a sok javításra és néhol már a leegyszerűsödött betűformára, a nehezen olvashatóságra. Mindezek elsősorban a ceruza bejegyzésekre vonatkoznak, amelyek a sietős írás jeleit viselik magukon.

Németh László negyedik munkanaplója (24x19 cm) különbözik az előző háromtól: iskolai célra is alkalmas, keményfedelű spirálfüzet, amelynek címlapján *Bibliográfia és munkanapló* (1938) írás áll. A közel 100 lapos füzet első 40 oldalán a jól olvasható írás tintával készült. A későbbi oldalakon Németh László tinta mellett esetenként grafit-, vagy tintaceruzát használt. A ceruza bejegyzések, az előző füzetekhez hasonlóan, nagyobb betűs, sietséget eláruló, néha alig olvasható írásként jelennek meg. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy Németh László részére ezek az évek különösen nehezek voltak: a betegségén, Kata lánya halálán túl már 1941.

novemberében írt naplójában elődőbben belőle a felismerés: „Lassan minden út bezárul előttem.” Írásképeinek megítélésekor mindezt is számba kell venni.

Az első oldalon még fegyelmezett, jól olvasható a tintával készült írás, 1938. áprilisában készült naplósorok, (amelyek az életmű-sorozat *Homályból homályba* című kiadvány II. kötetének 484. oldalán kezdődően olvasható.) Elsőnek a *Villámfény* c. drámájának utolsó előadásával, majd a Lear király színpadra állításával foglalkozik. A kézirat következő két oldalát, az *Illyéséket elítélik* címszó alatt (Illyésre és Fájára vonatkozó megjegyzések miatt) a kötetből kihagyták, amint kimaradt a kötetből a napló utolsó bekezdése is, amelyben Németh László életbiztosítása körüli bonyodalmakról írt.

Illyéséket elítélték. Ezek most mindenkit elítélnék, ahogy évekig senkit sem ítélték el. A miniszter rájuk szolt: jó lesz leültetni őket, amint engem is leültettek volna az erdélyiek kérésére, ha egy miniszter rájuk nem szol: ezt nem engedem leültetni. A független bíróság akkor lenne független, ha bírák maguk léptetnék elő magukat. Szegény fiúk, sajnálom őket. 35 óta nincs értelme – tisztességes írónak – politizálni; legfőlegbb káromkodni. Akkor mindenki belátta, aki akarta, mire képes az ország önmagától. Az itthon magzott reformszándék szelet és frázist termelt; nyilvánvaló volt, hogy további politikánk az európai időjárástól függ. Azóta Hitler-Sztalin football góljai a belpolitikánk igazi eseményei... Egy ideig bátrakat és példátlanokat volt szabad kiáltani; a miniszteri parancs váratlanul érte őket. Pedig nyilvánvaló volt, hogy Károlyi Gyuláék Gömbös után nem tűnnek soha többé nagyszájúságot, legfőlegbb a zsidók ellen. Féja még szerencsés volt; ő a legtöbbet érte el... hős lett, mártír, ritka betűvel szedett újságíró, aki a Magyarországon, úgy látom, az én Európá és Magyarországotat népszerűsíti. Erdei és Kovács fiatalok, nevet és tapasztalatot szereztek, a börtönnel semmit sem vesztenek, az első, azt hiszem elég okos ember is; ifjúságukhoz méltó, szép kaland lesz nekik az egész. Szegény Illyés azonban minden szánalmat megérdemel... S hogy irigylem én tőle a börtönt, mely ettől a társadalomtól sterilen elválasztja – ha ugyan ügyes fiú léte re ki nem vágja magát. (áthúzza: különben jó költő!)

Az életbiztosításom körüli bonyodalmak. Nem bánám, hogy nyolc évvel fölemelték – de mivel Ella első ajánlatukat elvetette, azt követelnek most, amit akarnak. De megfizetem: ez legyen büntetésük. Egyszer én is csak formailag akarok becsületes lenni (velem szemben még úgy sem voltak). Meggyóntam a biztosító orvosnak minden betegségem, az ifjúkori tüdőbajt, a tavalyi szívrohamot, kiadtam nekik Holló főorvost, akivel szemben mint orvossal és barátal bizalmas voltam (s aki nekik is bizalmijuk), megneveztem Haynalt, bemutattam az EKG-met; – birtokukba jutott minden, amit orvos rólam megállapított. Éppen csak az én meggyőződése nem jutott a birtokukba: hogy az én bajomban minden orvos kontár s az egyetlen, aki prognózist állíthat: én vagyok. Ennek az alaki becsületességnek az lett a következménye, hogy a rátát fölemelték, de mégis csak biztosítanak. Közben, azt hiszik, hogy be is csapnak egy kicsit... Én azonban tudom, hogy ők fognak becsapódni. Annak aki küldetésben és családban oda jutott ahová én 35-36-ban, annak meg kell halni – a betegség már csak következménye volt ennek a belső ítéletnek. Az olyan embert mint én csak a lelke ölheti meg; a léleknek nem soká kell keresgélni, hogy a szervezet gyenge pontját, ahonnan önmagát is aláaknázhathja, megtalálja. Mit értenek a szívorvosok ehhez? Ők csak az eret látják, amely ép vagy elnyűtt: de hogy mi nyűvi el s mikép, arra nem kíváncsiak. Ezért tévedtek nálam. Ezért hittek hypochondernek. Nem tudták, hogy az én életemben minden valódi volt, abból nem képzelgés lesz, hanem halál. Én ismerem magam ennyire – s ép ezért hiába fedez jogilag egész tökéletesen az ő orvosi tévedésük, ebben a biztosításban egy kicsit mégis csalónak érzem magam.

A Kazinczy Ferenc levelezése Kisfaludy Károllyal s ennek körével c. könyv kivonatolása után Kemény Zsigmond: Forradalom után c. írásából készült feljegyzések között szerepel: „A nép 1848-ki törvények alatt a föld felszabadításán kívül mást nem is értett.” Gyulai: Birálatok c. kötetéből készített feljegyzések között olvasható: „A kritikus természeténél fogva conservatív s csak hosszas vizsgálat és küzdelem után szokott megalkudni az új viszonyokkal.” Kemény Zsigmond: Élet és irodalom c. írásában jegyzi fel a megállapítást „kevesebb önteltséggel lévén magunk felől, több részrehajlással vagyunk őseink iránt. Szellemük az irodalommal folytonosan érintkezésbe nem lévő közönségnél hosszabb, mint első tekintetre gondolnánk; mert a nép lassan cseréli föl világnézetét, s az eszmék, melyek a társadalom tetőzetét érintik, ritkán hatnak le alapjáig.”

Az egyoldalnyi *Pénztári napló januárra* bejegyzéseiből kitűnik, hogy fizetése 242 pengő, a Franklin Társaságtól kap 350 pengőt, – majd az 1939. január 2-i naplóbeírás következik, s január 8-ig folyamatos. (A január 6-i bejegyzéskor tévesen nevezi a napot édesapja, Németh József névnapjának. Németh József ezen a napon töltötte be 66. életévét.) Ez után két oldalon a februári pénztár napló következik.

A következő oldalakon grafitceruzával, nagybetűkkel írt sorok, mondatok, szavak, nevek a liberalizmussal kapcsolatosak. Köztük: „Liberalizmus két oldala (Kossuth és Petőfi)” Majd Szekfű Gyula munkásságát értékelő és kérdéseket megfogalmazó feljegyzések következnek – ismét fegyelmezett, tinta-írással. (Úgy tűnik e két téma, a liberalizmus és Szekfű Gyula kapcsolatos Németh László 1940-ben megjelent *Szekfű Gyula* című kötetével.)

A következő három oldalon ismét grafitceruzával, nagybetűs írással címszavak egy parasztkollégium felállítására és működése tárgyában: Teendők a hatósági jóváhagyástól a költségvetésig; a tantervben a gazdaság, általános műveltség, magyarönismeret, nyelv, műveltség tárgyait sorolja fel. (Az írás 1940-ben a *Téli hadjárat* c. kötetben jelent meg.)

Miroslav Krleža: *Esszéi* kapcsán írja: „Romantika nem reakció, vele kezdődik a horvát irodalom, ezért hosszantartó mindmáig.”

Krleža Ady-tanulmánya kapcsán készült feljegyzések, szerb-horvát bejegyzések is olvashatók, valamint egy Krleža-tanulmány vázlata, amely szintén 1940-ben jelent meg a *Téli hadjárat*-ban.

A következő nyolc oldal, ismét grafitceruzával, nagybetűs írással, több részletben (néha a szöveg az előző második oldalon folytatódik), feljegyzések *A magyar irodalom tizenöt év s ma* címmel tervezett esszééhez. Közbevetve *Báthory Zsigmond* (N.L. a Báthori nevet mindig y-nal írja!) címszó alatt rövid mondatok: „*Régen érdekel Báthory Zsigmond*”, „*Impotencia: nem éppen csökkent értékűség*”. A második közbevetett jegyzet feltehetően egy beszéd vázlata, amit Kolozsváron mondott el a *Kisebbségben* írásával kapcsolatban (feltehetően 1940. december 12-én), s amely megjelent a *Kisebbségben* IV. kötetében 1942-ben. Az egyoldalnyi Heltai-kritika az *Utóhang Heltaihoz* című színházi kritika vázlata, amely a *Kisebbségben* III. kötetében *A nézőtérrel* gyűjtőcím alatt látott napvilágot. Ugyancsak itt jelent meg Márai Sándor: *Kaland* című színpadi művével kapcsolatban Németh László írása a darab századik előadása alkalmából. A munkafüzetben a következő feljegyzések olvashatók: „*Mi a titka a sikernek? Póz keménység van benne. A közönség megvetésével készült. Egy szándékos buta nyelv. Egészében: nem rossz.*”

A *Győzelem* című dráma vázlata után a *Dramaturgiai babonák* sorai között az első mondat: „*Dramaturgia, úgy látszik az a mesterség, amely (előidézi, hogy) nagy drámai művek ne támadhassanak.*” A jegyzetek a nyelvről, az eseményről, a cselekményről, a bűnről, az ábrázolásról és a közönségről szólnak. „*A dramaturg: minden korban ugyanaz. A közönség mindig más.*” Ez is a *Kisebbségben* III. kötetében jelen meg.

Két oldalnyi, legkülönbözőbb, rövid ceruza feljegyzések után ugyancsak ceruzával az 1941. novemberében írt napló kézírata, amely a *Homályból homályba* II. kötetének 495. oldalán jelent meg. Első sorai: „*Nem bírom ki napló nélkül. Ki-kiforr belőlem egy-egy szóban a szenvedés.*” A kézirat második bekezdését a kötetből kihagyták, amelyben Németh László egészségi állapotáról panaszkodik. A negyedik bekezdést szintén kihagyták, amelyben Illyés Gyulát és a Magyar Csillagot marasztalja el.

A következő két oldalon ceruzával az *Iszony* első oldalainak vázlata olvasható. Ezt feljegyzések követik Veres Péterről, aki „*nagyszerű regényíró*”, „*nem lázít, hanem meggyőz*”, majd 13 oldalon tintaceruzával *Beszéd a tejcсамokban* címszó alatt vázlat olvasható, amely *Találkozó a tejcсамokban* címmel a *Kisebbségben* IV. kötetében jelent meg 1942-ben.

A következő 21 oldalon tintaceruzával készült feljegyzések Széchenyiről, köztük: „*két dolog maradt meg: fölébresztés és alkotásai*”. Nem volt író, de volt „*Érzéke ahhoz, hogy hogy kell magyarokhoz ími.*” Emlékeztető alkotásairól: lóverseny, club, gőzhajó, Lánchíd, vasút, Akadémia, színház, a főváros szépítése, Duna-szabályozás. Sorok olvashatók diplomáciájáról, kapcsolatai többek között Kossuth-tal, Deák Ferencsel. Széchenyi születésének 150. évfordulójára 1941-ben a sok megemlékezés között már Németh László is közölt részleteket az 1942-ben megjelent 189 oldalas Széchenyi vázlatából. A munkafüzetben mindezek részben megtalálhatók.

A munkafüzetben 1942. október 5-i dátummal olvasható *Kata* címszó alatt az első, tintaceruzával írt, 25 oldalas írás az ötödik Németh-lány, Kata betegségéről. 1942. október 13-án a bejegyzés első mondata: „*Még mindig él!*” 14-én csak hatsoros írás, amelynek utolsó mondata: „*Én ezt – ezt most már – sosem fogom az életnek megbocsátani.*” (A kis Kata végülis október 29-én halt meg.)

A következő két oldalon Berzsenyiről és Kazinczyról, kettőjük viszonyáról olvashatók rövid mondatok. „*Kazinczy és a Dunántúl közt nagy a feszültség.*” „*Széphalom és Nikla levelezése a szétszóródás korának tán legszebb dokumentuma.*” A *Költők prózája: Csokonai és Berzsenyi* sorai között: „*Csokonainak az írásaiból azt látjuk, hogy vergődik, Berzsenyi prózájában, hogy lábal ki az elhagyott magyar ebből.*”

Utána egy tintaceruzával írt oldalon az 1941-ben megjelent *Készülődés* kötet vázlata olvasható. Az utolsó három oldalon elszórva, rendszertelenül az *Erzsébet nap* c. színdarab vázlata, megjegyzések a darab szereplőiről, néhány mondatnyi szöveg. (Magáról a darabról Németh László úgy emlékezik meg, hogy 1940-1946 között készült.)

Az ismertetett négy Németh László-i munkafüzetből kiolvasható jellegzetességek – amelyek utalnak és megegyeznek a későbbi évtizedekben keletkezett munkafüzetekkel –, a következők: Németh László idegennyelvű (görög, latin, angol, francia, német, olasz stb.) olvasmányait igen gyakran az olvasott nyelven, esetenként magyarral keverve kivonatolta; a munkafüzetben szereplő bejegyzések sorrendje nem utal időrendiségre is; egy mű tervét néha éveken át, több munkafüzetben is alakította, formálta; nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Németh László – amint arra más jelekből is lehet következtetni – tudata mélyén a költői alkotásokhoz is vonzódott (s végülis örök bánata maradt, hogy ezen a területen nem sikerült maradandót alkotni); a munkafüzetek a részben meg nem valósult tervek, kötet-összeállítások oly nagy mennyiségét tartalmazza, hogy a „Tervhalmazó” jelzőt méltán lehet használni az ő esetében; a megvalósult és megvalósulatlan tervek összességükben egy olyan hatalmas szellemi, etikai, művelődés és történeti tabló vázlatát állítják eléink, amely az európai kultúra jelentős részeként jelenik meg.

Füzi László – Kőhegyi Mihály

Ez a mostani nemlét

Németh László levelei Kosztolányi Dezsőhöz és Sárközi Györgynéhez

A Németh László által írott, illetve a hozzá címzett levelek minden bizonnyal nagyobbik része ma már ismertnek mondható; az első nagyobb levélközlések (Németh László: *Levelek Magdához*, a kötet anyagát Németh Magda válogatta, szerkesztette Monostori Imre, Tatabánya, 1988; *Egy barátság levelekben*, Gulyás Pál és Németh László levelezése, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Gulyás Klára és G. Merva Mária, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1990) után az említett kötetek anyagából csupán válogatást közölve két nagy tömbben jelent meg Németh László levelezése: *Németh László élete levelekben 1914–1948*, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Németh Ágnes, a jegyzeteket írta: Grezsa Ferenc, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993; *Németh László élete levelekben 1949–1975 I–III.*, a leveleket összegyűjtötte, szerkesztette: Németh Ágnes, a jegyzeteket és az utószót írta: Domokos Mátyás, Osiris Kiadó, 2000. A két nagy tömb négy terjedelmes kötetében összesen 3838 (!) levél látott napvilágot, így mindenki, aki ezt követően Németh László által írott vagy hozzá küldött levelek megjelentetésére vállalkozik, csupán kiegészítheti a fent említett anyagot.

Magunk is a kiegészítésre teszünk kísérletet akkor, amikor közreadjuk Németh Lászlónak Kosztolányi Dezsőhöz, majd pedig Sárközi Györgynéhez írott levelét. A levelek László Gyula régészprofesszor kéziratgyűjteményében őrződtek meg, arról, hogy mikor kerültek a gyűjteménybe, nem rendelkezünk adatokkal. A gyűjteményben található egy harmadik Németh László által írott levél is, Földessy Gyulához címezve, ez viszont megtalálható a fent említett nagy gyűjtemények első kötetében, jelezve, hogy László Gyula gyűjteményéből közölték. Az alább következő két lap feltehetően elkerülte a gyűjteményben kutatók figyelmét.

I.

Németh László – Kosztolányi Dezsőhöz

Igen tisztelt Uram, köszönöm sorait, arra kérem, hogy készítse el, visszajövetele után, a Petőfi cikket s előtte még alakítsa át a Balassát úgy, hogy néhány vers részlet is kerüljön bele s egyszerűbb emberek is megérthessék. Köszönöm jóindulatát; örülök, hogy a B. H.-beli cikkeimmel egyetért. Szeretettel üdvözi őszinte tisztelője

Németh László

Kézrel írott levelezőlap, címzése: *Nagys. Kosztolányi Dezső író úrnak*, feladó: *Németh László. Felsőögd.* Dátum a levelezőlapon nem található, a postabélyegző sem olvasható. A levél érdekességét jelenti, hogy mindeddig csupán egyetlen Németh László által Kosztolányi Dezsőhöz írott levelet ismertünk, míg a Kosztolányi által Németh Lászlóhoz írtakból egyet sem, így azt sem, amelyekre Németh a levelében hivatkozik. A levél feltehetően 1934 augusztusa után íródott, erre enged következtetni az, hogy ez a levél a *Németh László élete levelekben 1914 – 1948* című kötetben szereplő, Kosztolányihoz írott, 1934. augusztus 29-i levél „folytatását” jelenti. Abban a levélben Németh a Rádió irodalmi tanácsadójaként egy Balassáról szóló előadás megtartására kérte Kosztolányit: *„Önnek Balassát szántuk – emlékszem egy tanulmányára –, de ha Petőfiről szívesebben beszél, annak is örülök”*. Kosztolányi választ követően írható ez a levél. 1934 augusztusában a Budapest Hírlapban Németh Lászlótól két írás jelent meg, az egyik, augusztus 25-én az őstehetségek körül kirobbant vitához kapcsolódott, az *Őstehetségek és fogalomzavar* címet viselte, a másik, augusztus 29-én a *Rádió és népművelés* címmel látott napvilágot, Kosztolányi egyetértése az ezekben foglaltakra vonatkozhatott.

II.

Németh László – Sárközi Györgynéhez

Kedves Márta, expresz levelét köszönöm. Ha szombaton le tudna jönni, örömmel várjuk; de ha beteg, ne rongálja magát az én kedvemért. Itt azt hiszem, úgy sem lehet mást csinálni, mint nyugodtan, csaknem kíváncsian bevárni: mit követ el még rajtam Magyarország. Én kisebbre összezsugorodni, az élettől tökéletesebben elszigetelődni már aligha tudhatok; meg kell tehát hallgatnunk: ez a mostani nemlét megengedhető-e a számomra vagy a teljes nemléttel kell felcserélni. Minthogy nem én döntök a kérdésben; kívárhatom. Eltávozásom nem volt elillanás; magam is azt hittem, hogy még visszamehetek. Kérem, ne gyötörje a gyomrát értem; elég baja, gondja van nélkülem is s főként a Választ ne tévessze össze velem.

Kezeit csókolja: Laci

Nem érdeklődne a darabomról, hogy kiszedték-e?

Kézrel írott levelezőlap, a postabélyegzőn szereplő dátum: *47. I. 29.* a címzés: *Sárközi Györgyné asszonynak, Budapest II. Nyul u 14.* Feladó: *Németh László Hódmezővásárhely, Bercsényi u 19.* Az 1945 szeptembere óta Hódmezővásárhelyen élő Németh László sűrűn váltott levelet Sárközi Györgynével, az 1946-ban újraindult Válasz tulajdonosával: 1946 és 1949 között, míg a *Válasz* létezhetett, Németh László számára a *Válasz* jelentette a legfontosabb publikációs fórumot. A Németh László és Sárközi Györgyné közötti levelezés ismerete nélkül kevesebbet tudnánk a Vásárhelyen élő Németh László lelkiállapotáról, műveinek keletkezéséről, annál is inkább, mert ebben az időszakban a leginkább vallomásos leveleket Németh éppen Sárközi Györgynének írta. 1946 decemberében, még az ünnepek előtt kezdődött meg a Magyar Testvéri Közösség „összeesküvésének” felgöngyöltése, Németh Lászlót a mozgalom ideológusának tekintették, ezért szinte sajtóhadjárat indult Németh ellen, Németh László zaklatott lelkiállapotát ez a helyzet magyarázza. Minderről részletesen: Dr. Lakatos István: *„Az író – vállalkozás”, Németh László. Életrajzi kronológia 1901 – 1948*, Argumentum Kiadó, 1997. 294 – 297. A levélben jelzett darab az *Eklézsia-megkövetés*, a darabot Németh 1947. január 7-én küldte

el Sárközi Györgynének, azzal a kéréssel, hogy a *Válaszban* csak a negyedik felvonást közöljék, a darabot pedig adja át drámái kiadójának, a Misztótfalusi Kiadónak. A darab a Misztótfalusi Kiadónál a *Németh László színháza* című sorozat második füzeteként jelent meg.

Orosz László

Igény az új európaiság iránt

Németh Lászlóról, 1946-ban

„Én a magam lelkiismereti ügyét vittem a nyilvánosság elé.” (*Tanu* 1936, 189.) Ebből a mondatból, s még számos hasonló megnyilatkozásából kitűnik, hogy Németh Lászlónál az egyéniség és a mű között egészen sajátos szoros kapcsolat áll fenn. Mielőtt tehát megkísérelném magyarság-képének főbb elemeit s az általa javasolt kivezető utat megvizsgálni, célszerűnek tartom, hogy az egyéniségét meghatározó legjellemzőbb vonásokat mutassam be. Azt hiszem, ezek alapján sikerül a Németh László-i művet külső megközelítés helyett belülről megrajzolni. Ez az egyedüli igazságos módszer is. A legjobb kritikát Németh László munkásságáról eddig Veres Péter írta a *Sorsunk* 1942. évfolyamában. Veres azonban menthetetlenül kívülről nézi Némethet. „Nem az arckép készítéséhez nincs érzéke vagy énhozzám hajlama – írja Németh –, az értelmiségi ember lelkébe nem tud behelyezkedni.” (*Kisebbségben* III-IV. 236-7.) Az értelmiségi ember lelkébe való behelyezkedés azonban nem elég, hiszen az értelmiségi embert, különösen a Németh-félét, semmiképpen sem szabad típusnak látnunk. Itt félreérthetetlenül a Németh László lelki világába való behelyezkedésről van szó. Erre maga is figyelmeztet: „Akik emlékeimet nem osztják, véleményeimben sem osztozhatnak mindig.” (*A tanügy rendezése*. 4.) A belülről-nézéssel azonban nem akarunk lemondani a tárgyilagos kritikáról, sőt az a meggyőződésünk, hogy ilyen módon egy magasabbfokú tárgyilagosság feltételeit teremthetjük meg.

A mindenféle hatás előtti apriori egyéniség kihámozása és lehetőleg rövid definiálása a két életrajzi könyv (*Ember és szerep*, 1934, *Magam helyett*, 1943) ellenére is nehéz. A tipológia terminusát használva introvertálnak, befeléfordulóknak nevezhetjük. Minden megismert azonnal probléma lesz számára, mégpedig nem a külvilág megoldásra váró problémája, hanem saját, legfelsőbb, egzisztenciális kérdése. Nem annyira megismer, inkább átél, egyénisége részévé tesz mindent. Így jellemzi Ravasz is: „... minden kérdést egzisztenciális kérdésnek érez s életét hősiességgel felteszi reá.” (*M. Szele*. 1936.) A problémák egzisztenciális átélésével adekvát kifejezése is. Németh mindig – tanulmányban, regényben, drámában – önmagát adja. Innen az egyik vád ellene: az exhibicionizmus vádja. Nos, ez az exhibicionizmus Németh egyedül lehetséges kifejezési módja. Ha nem önmagát, nem teljes egészét adná, az általa átélt igazságról mondana le. A különösen az *Ember és szerep*ben igen gyakran hangoztatott „hűség önmagamhoz” elv ilyenformán természetesen következik Németh introvertált egyéniségéből.

Az egyéniség apriori adottságán kívül azonban figyelembe kell venni olyan elemeket is, amelyek az egyéniség érésének ideje alatt, annak kialakításában játszottak szerepet. Ilyenek: a környezet és a műveltség. (...)

Ravasz László az „ethosz szenvedélyes forrása” mellett „ismereteinek hihetetlen szélességét” tartja Németh legjellemzőbb tulajdonságának. Mint írja: „minden új prófétai magatartása érdekében tudományos ismereteit átszervezi és meglepő nagy anyaggal egészíti ki.” Ez kétségtelenül igaz, azonban a sorrend sokszor fordított. Németh nem mindig a próféciához keres ismereteket, hanem a megismert irodalomban, tudományban fedezi fel az igét, amelynek prófétájául szegődik. Erre majd később konkrét példa is adódik; most csak azt vizsgáljuk, hogy mit jelent a műveltség – elsősorban az irodalom – Németh számára.

A magyar írók közül leginkább és legkorábban Ady, Móricz és Szabó Dezső hatott rá. Az ő példájukból vonta le a tanulságot: „Kelet-Európában az író egy kicsit próféta is tartozik lenni.” (*Móricz Zsigmond*, 15.) A politikai, társadalmi állásfoglalást azonban nemcsak a kelet-európai irodalomban keresi. Számára végeredményben minden mű erkölcsi tett, s mint ilyen, a közösség érdekeinek a szolgálata. Ezt az etikai elemet igyekszik kihámozni minden olvasmányából, s akkor is ez számára az igazi élmény, ha a műben mellékes, sőt beleértés vagy belemagyarázás. Így nagyszerű esztétikai meglátásokban bővelkedő Proust-tanulmányának utolsó fejezetében így ír: „Hajlamait követte s a század hajlamait fejezte ki. Egy elszűrkült világban élt, amely egyenruhába bújtatta az embereket s anyagi és egészségügyi kérdésnek tekintette a boldogságot. Proust ennek a világnak a minőség szomjával esett neki. Egy természeti lény elfogulatlanságával kereste maga körül s varázsolta maga köré azt, ami méltó hozzá s egy forradalmár tiszteletlenségével mulasztott el minden fejhajtást a középszerűség babonái előtt... Míg körülötte az egyszerűség együgyűséggé kezdett válni, ő azt érezte, hogy a rend, melyben az ember igazán él, bonyolult. A Nouvelle Heloise az érzelmi életet kívántatta meg az emberekkel. A Temps perdu az élettevékenységek nemességét. Kora nyárspolgárai sznobnak, rojalistának tartották, de egyike ő is azoknak a huszadik század-eleji szellemeknek, akik az ellentett szempontok mellérendelésére nevelték a szellemet s így közvetve forradalmárok is voltak, lehetővé tették, hogy a társadalmi rend egy gazdagabb humán befogadására táguhasson.” (*Tanu* 1932-33, 158.) Összegezve: Németh műveltség-élménye etikai. Mint maga írja: „... az író: vállalkozás. Természet, kor, kultúra fognak össze a hatalmas munkára, amelynek az író félig munkavezetője, félig áldozata. Az író, azontúl, hogy műveket dob ki magából, vállalkozásában is győz vagy elakad.” (*Ember és szerep*, 30.)

Ez után a bevezető vizsgálódás után megkezdhetjük Németh magyarországi helyzetképének vázolását.

Németh, akár csak a népi írók, a parasztság problémáját látja legnagyobb kérdésünknek. Szemléletmódja azonban lényegesen különbözik az övékétől. A népi írók egyik csoportja, a népből jöttek (Veres, Illyés, Darvas stb.), a parasztsággal való teljes azonosulás útján fejezi ki a paraszti problémákat, a másik csoport, akiket talán falukutatóknak nevezhetnénk (Erdei, Kovács I., Ortutay, Szabó Z.), a szociográfia szigorúan tudományos eszközeivel tárja fel a parasztság helyzetét. Németh ezekkel szemben mindig mint középosztálybeli ember közeledik a problémához, középosztálybeli emberként éli át. A szubjektív átélés, mint már utaltam rá, lelki alkatából következik, s az objektív látást helyettesíti. Szubjektív átélésének adekvát kifejezése szintén valóságon túlmutató, művészi kell, hogy legyen. Nem véletlen, hogy Németh szépírónak indult. Az irodalom etikai jellegének fontossága tette tanulmányíróvá. „Az emberek megunták az elbeszéléseket és a verseket – írja – eszmékben gondolkodnak s a tanulmány az eszmék műfaja. Amit mondani akarok, nem kell regényalakok szájába rakni; a természetudb hitelével állhatok képem mögött, s a lírikus hevével gyújthatom ki.” (*Ember és szerep*, 36.) A tanulmány tehát számára nem az elméleti konstrukció műfaja, hanem az egész ember kifejezéséé, indulataival, lírikus hevével együtt. Ebből következik a Németh-tanulmányok szubjektivitása és művésziessége. Miben áll ez a művésziesség? Abban, hogy élményét nem leírja, hanem érzékelteti, legtöbbször elég tág jelentésű, rendszerint azonban igen találó metaforával. (...)

Németh problémalátása a magyar valóság élményéből, mégpedig középosztálybeli író által átélt élményéből, az európai

pesszimizmusba torkollik. A megoldási mód, lehetőség keresése közben fordított utat tesz meg: európai törekvésekből indul ki, s az azokból leszűrt tapasztalatokból alkotja meg a maga tervét Magyarország számára.

Az új Európa három kísérlete: a marxizmus, a fasizmus és a hitlerizmus. Németh egyiket sem tartja igazi megoldásnak. A fasizmust és hitlerizmust röviden intézi el, s bár nem ért vele egyet, komoly kísérletnek egyedül a marxista szocializmust tartja. („A három kísérlet közül még mindig Oroszorszáágé a legtöbb jövő”. *Magy. és Eur.* 57.) Nagyon hosszúra nyúlna Németh László és a marxizmus viszonyát ismertetni. E helyett csak néhány alapvető pontban igyekszem megmutatni a kettőjük közti eltérést.

Németh szerint a szocializmusnak csak egyik megjelenési formája a marxizmus, nem pedig lényege. Szerinte a szocializmus lényege a mozgalom, melynek motorja az igény a társadalom új megformálására. A marxista elmélet nem váza, inkább ruhája ennek a mozgalomnak, amely a XIX. században ráillett, most azonban már szűknek bizonyul. A mozgalomnak, eredményessége érdekében, magába kell olvasztania mindazokat a szellemi erőket, amelyek leszámoltak a polgári-kapitalista társadalommal és kultúrával, s újat akarnak teremteni. Ezeknek a szellemi erőknél a kiaknázása, az új rend szellemi, kulturális feltételeinek megvalósítása nélkül nem lehet szó átalakulásról. A szocializmusnak elsősorban új értékrendet kell hoznia, különben nem lesz egyéb, mint fordított előjelű kapitalizmus. „Az ember több, mint termelő és fogyasztó, több, mint kizsákmányolt és kizsákmányoló. Az ember kis természet, amely kiszakadt és visszakívánkozik a nagy természetbe.” (*Magy. és Eur.* 31.) Itt van az alapvető különbség Németh és a marxista szocializmus között, s egyben itt van a Németh-utópia gyökere is: a szocializmus a kizsákmányolt ember helyzetét akarja megváltoztatni, a kizsákmányolást megszüntetni, Németh célja viszont az embernek, mint kis természetnek, minden vonatkozásban való megváltása. A tőke és a munka, a kizsákmányoló és a munkás klasszikus ellentétpárjaihoz ez a szemlélet kapcsolja harmadikul a munka és a munkás ellentétét.

„A munkanélkülieket számontartjuk, de ki törődik a munkásokkal? Tudjuk, hogy a rend, melyben a bőségűl csak az éhség lesz nagyobb s a termelőeszközök tökéletesedésével csak a bitangjára hagyott lelkek száma nő: halálra ítélt. De ki figyelmeztet a heveny betegség alatt az idültre, a termelés betegsége alatt a munkáéra?” (*Tanu* 1932-33, 137.) A munkamegosztás, a technika tökéletesedése gépiessé, üressé tette a munkát. A javak igazságos elosztása csak az emberek igazságérzetét fogja megnyugtatni, az egyetlen boldogtalanságát megszüntetni nem tudja. Az egyént megváltó forradalom csak a minőség forradalma lehet, olyan forradalom, amely lehetővé teszi, hogy mindenki képességeinek megfelelő irányban és arányban találjon munkateret. „A minőségért forrongó ember ellensége a mai társadalom minden életformájának. Gyűlöli a tökést, aki számol és semmihez sem ért, s a vagyont többre becsüli működő képességei örömeinél. Megveti a hivatalnokot, a cserekereskedelem élősdijét s bebizonyítja, hogy a hivatalnok munkája vagy felesleges, vagy elvégezhetik, akik nem hivatalnokok. De megveti a mai munkást is, aki beáll a mozgóláncba, fix időre fix bért kap s nincs alkalma kiválni. Akinek nem érdeke, hogy remeket csináljon, rabszolga, akár a magánosok, akár az állam piramisát építi. A munkának előtte egy faja tiszteletreméltó: a vállalkozás, s olyan államért fog küzdeni, amely megbecsüli a munka egyéni együttthatóját, teret ad a minőségnek, értelmetlenné teszi a vagyont, és a vállalkozások nagy mellérendelésében munkatérrel jutalmazza a munkát.” (*Tanu* 1932-33, 139.)

A munka és a munkás közötti viszony betegségét illetően kétségtelenül igaza van Némethnek. Az azonban túlzás, hogy ebben kell látnunk a mai társadalom alapvető hibáját. Többi műveinek ismeretében természetesen el kell vetnünk ezt a vádat, *A minőség forradalma* c. tanulmánya azonban azt a látszatot kelti, mintha a munka és a munkás közötti ellentét kiélezésével a szocializmus problémáját akarná elkendőzni. Mondom, ez így nem igaz. Mi adta akkor mégis az ösztönzést arra, hogy ily fontos szerepet szánjon ennek a problémának? Az okot, azt hiszem, itt is különleges szemléletmódjának kell tulajdonítanunk. Németh itt is az értelmiség problémáját nézi, s azt vetíti ki a többi társadalmi osztályra. Az értelmiségi ember az elsősorban, aki a mai világ szűköségét érzi, aki nem tud egész egyéniségével beilleszkedni a számára kijelölt helyre, s aki látens képességeinek korlátok közé szorítását, elfojtását legnagyobb problémájának tartja. Gondoljunk itt a századforduló s a XX. század irodalmára, amelynek kétségtelenül döntő befolyása volt Németh véleményének kialakítására.

Itt azonban egy kis kitérőt kell tennünk, s rá kell mutatnunk Németh szemléletének alapvető ellentmondására. Azt már láttuk, hogy a megoldást az európai törekvések útján keresi. Az európai törekvésekből elsősorban a XIX. század racionalizmusával szembeforduló irracionális szellemi áramlatok hatnak rá. Ezek az áramlatok azonban csak elkorcsosultan találkoznak tömegmozgalmakkal (*Nietzsche és hitlerizmus*), még kevesebb közül van a magyarországi valósághoz. A munka és a szenvedély ellentéte, az ember kettő közötti megosztottsága, egyszóval a munka betegsége jellegzetesen a kapitalista társadalom baja. Lukács György írja: „A kapitalista munkamegosztás, amelynek alapján indulhat meg csak a termelő erőknél az a fejlődése, amely a kibontakozott egyéniség anyagi alapját szolgáltatja, egyszersmind aláveti magának az embert, személyiségét élettelen szakmára darabolja.” (*A fiatal Werther szenvedései*.) Németh azonban maga mutat rá, hogy a magyar társadalom nem kapitalista, hanem gyarmati. Ezt az ellentmondást maga is érzi, s úgy segít rajta, hogy megállapítja, társadalmunk gyarmati struktúráján belül már megindult az egészséges keveredés, nivellálódás, amely egy máris igen jelentős kispolgári dolgozó réteget hozott létre. Ebben a rétegben a kor legegészségesebb magyar törekvései találkoznak: a polgárosodó parasztság, az értelmiséggé váló középosztály és az ipariskolákon keresztül művelődő munkásság. A marxizmus nagy bűne, hogy ezt a kispolgári osztályt reakciónak kiáltotta ki, s ezzel az erőszakkal belekergette a marxi szocializmus ellenségeinek, sokszor a fasizmusnak karjaiba. A minőségi eszmének ezt az osztályt kell megnyerni élharcosul, s ennek a segítségével kell megvalósítania azt a forradalmat, amely a gyarmati problémákat is, a kapitalista problémákat is megoldja.

Ez a társadalmi nivellálódás útját járó réteg részben Németh emlékeiben él: ilyen emlék a gyermekkorában Szilason látott paraszt-polgárság; részben a jelen tapasztalatai is megerősítik, hogy csakugyan van ilyen: kecskeméti, makói paraszt-polgárok s az altiszt-soron keresztül a polgárság felé szívódó, városra került parasztok. Ezt a kispolgárságot azonban vagy a helyzetével való elégedettség jellemzi, vagy, ha helyzete erre nem ad okot, a pusztulást választja a megmozdulás helyett. (Egykézű polgár-parasztok!) Így semmiképpen nem lehet rájuk forradalmi megmozdulást, de még reformot sem építeni. Nagyon jellemző, hogy ennek az osztálynak a problémái sem polgári problémák, hanem feudálisak, nem polgárságukból, hanem a polgárosodás megakadályozásából adódnak.

Németh tervének alapvető hibáját tehát már a kiindulás mutatja: nem találta meg kora törekvéseiben azokat a társadalmi erőket, amelyek a kibontakozás útján járnak. A terv tehát lényegében utópia lesz. Hogy egyes részeinek mégis van progresszív ereje, az abból következik, hogy formájában Németh igyekezett tervét a magyar adottságokhoz alkalmazni. Ezen a ponton találkozik a sokkal inkább a valóság talaján álló népi írókkal.

Mik Magyarországon azok a konkrét gazdasági, társadalmi és szellemi erők, amelyek a terve felé való fejlődés szolgálatába állíthatók? Németh hármát emel ki ezek közül: a telepítéssel egybekötött földbirtokreformot, a közép-európai gondolatot és a humanista gondolatot.

A felosztott nagybirtokokra való telepítés, mint a kisbirtokos osztály szaporítása, Németh szerint nem célravezető. Csak a feudális problémát oldja meg, a kapitalistát nem. Meglévő kisbirtokosságunk helyzete bizonyítja, hogy a polgárosodásért milyen nagy árat kell adni: a polgári színvonalat hovatovább már csak az egykés kisbirtokosok tudják tartani, a többiek vagy elszegényednek,

proletarizálódnak, vagy szerencsés esetben az úri osztályba olvadnak bele. Németh szerint a telepítésnek a termelési mód és a birtoklási jog megváltoztatásával kell együttjárni. Gabonatermelés helyett a produktívabb kertművelést kell meghonosítani, a kiosztott földet pedig nem magántulajdonként kell az új birtokosok kezébe adni, hanem szövetkezeti bizományként. Mindenki annyi földet kap, amennyi megművelésére vállalkozik. A birtok nem aprózódik fel, mert minden gyerek a szövetkezettől kap megfelelő munkaterületet, de nem is növekszik meg, mert mindenkinek mindig csak annyi földje van, amennyit megmunkál.

Hogyan képzelel el Németh ezeknek a telepés-szövetkezeteknek a megvalósulását? Gazdasági szakismereteket s bizonyos fokú szellemi műveltséget szerzett fiatal embereknek a társadalomból való kivonulásával. „A telepés, amikor bevonul a szövetkezetbe, kivonul a régi társadalomból, s kívánatos, hogy ez a kivonulás kiemelkedés is legyen. A telep a társadalomban ugyanaz legyen, ami a sziget a szellemben. A kivonulók új, magasabb társadalmá.” (*Magy. és Eur.* 120.) A telepek kezdettől fogva szövetségben lesznek egymással, s végső céljuk „az egész ország befoglalása Telepes-Magyarországon keresztül a sziget-ideálba.” (U.o. 122.)

A másik eszme, a közép-európai gondolat szorosan kapcsolódik a Telepes-Magyarországhoz. Közép-Európa történeti sors által egymásra utalt népeinek éppúgy kell kivonulniuk Európából, mint a Telepes-Magyarországnak Magyarországból. S itt a magyarságra vár a feladat: neki kell az új Közép-Európa centripetális erejét megteremtenie – gazdaságban, erkölcsben, kultúrában – a sok irányba húzó centrifugális erővel szemben.

A harmadik gondolat: a humanizmus. Ez lesz a két előbbi eszme megvalósulásának szellemi motorja. A görög hagyomány „sugallatára” az európai vallást kell megteremtenünk magunknak, egy új, heroikus, az európai szellem hagyományain alapuló vallásos érzést.

Németh ezt az utat természetesen maga sem szánta gyakorlati útnak. „A nagyobb reménytelenség nyúlt itt nagyobb eszközökhöz” – írja. Mégsem tartja utópiáját híg illuzionizmusnak. „A fölröppentett eszmék, ha messze hívnak is, nem csábítanak el közvetlen teendőinktől, sőt csak jobban odavernek elébük...” „A közvetlen bajban az egész sorsnyomást számontartani, a közvetlen feladat mögött üdvösségünk nagy ügyét hajszolni nem illuzionizmus.” (*Magy. és Eur.* 135-6.)

Önként adódik a következő kérdés: hogyan vette ki a részét Németh a közvetlen feladatok megvalósításából?

Három olyan vállalkozása van, amely cselekvő módon avatkozik bele a Bethlen-Gömbös forduló hiú reményekkel biztató forróságába, bizonytalanságába. A Válasz, a Tanu és a rádió.

A Válasz szerkesztésénél ugyan háttérbe vonult, a szervezés körül azonban nagy szerepe volt. A Válasz fiatal gárdájára várt volna a feladat, hogy a várt reform szellemi élgárdája legyen. A Tanu, mint írja, a „szorongó tájékozatlanság” hozta létre. Ennek célja szellemi elit nevelése volt, mégpedig olyan szellemi elité, amelyet műveltsége tette is kötelez: amely számára „az ismeret problémává s a probléma magatartássá válik.” (*Tanu* 1932-33,1.) A Tanu és a Válasz természetesen igen vékony réteghez szóló szócső volt csak: a nagyobb közönség felé akkor találta meg Németh s rajta keresztül a Válasz fiatal írógárdája az utat, amikor 1933 tavaszán a rádió irodalmi vezetője lett. Nagy reménységgel és nagy tettvágygal indul. A rádió elnöke Kozma Miklós volt, s mint Németh később írja: „Kozma Miklós volt emberemlékezet óta az első magyar államférfi, akibe belékapott a gondolat: a kortársirodalomból magyar politikát csinálni.” „Ezt az embert kapta el a kíséret: a magyar szellem áradó erőit fogni be sorsa és az országos politika vitorlájába. A magyar irodalom akkor forrt leggazdagabban. Egy éve jelent meg Illyés baranyai utirajza; Zilahy Magyarországon akkor kap megafont a népi irány, akkor indul meg a Válasz, akkoriban lesznek országos nevek Erdélyi József, Kodolányi János, Veres Péter.” „Minél jobban távolodunk az 1935. évtől, annál többet látják be, hogy ez volt a magyarság utolsó hatalmas alkalmá.” (*Kisebbségben* III-IV. 322-5.) Ma, miután tisztán látjuk az eseményeket, nehéz megértenünk, hogyan bízhatott Németh a Gömbös-féle reformban. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy abban az időben minden olyan irányzat kedvezőnek tűnhetett fel, amely kivezetést ígért a Bethlen-féle reakciós konszolidációból. Németh hamarosan észrevette, hova vezet ez az út: 1935 nyarán visszavonult a rádiótól. Ez a visszavonulás egyben kivonulás a politikából. 35-ben volt az utolsó alkalom, hogy a középosztályon belüli vagy a középosztályhoz csatlakozó értelmiség csinálja meg a reformot. Ezután már csak egy út maradt: a nép széles tömegeinek forradalma, s egy alig járható ösvény: új, osztályoktól független értelmiséget szervezni s ennek segítségével megkezdeni a reformot magánvállalkozásként. Németh az utóbbit választotta.

Mi ennek az útnak a konkrét munkaterve? Új értelmiség nevelése s munkábaállítása a magánkezdeményezés-szabta szűk határok között. A végső cél itt is a nagy utópia: Telepes-Magyarország.

A nevelés eszköze: parasztkollégiumok. Ezek célja nem gazdaképzés, hanem vezetőképzés. A magyar elitet kell megteremteni, mert a „magyar középosztályi reformra hajló töredéke olyan kicsiny, szegény, tétova, hogy egymaga nem lehet motorja a változásnak. A népi igéken a közéletbe benyargalt vezetők pedig kevés kivétellel megdöbbenően hűtlen emberek, akik lefelé beszélnek, és fölfelé kapaszkodnak.” (*Kisebbségben* III-IV. 270.) A népnevelési terv Némethnél találkozik a szigetre-vonulás vágyával. Tíz-tizenkét parasztfiút szeretne maga köré gyűjteni, együtt tanulnának, együtt kertészkednének, s megteremtenék kicsiben azt a telepet, amelyet nagyban a hivatalos reformnak kellett volna létrehozni.

Nem szabad elfelejtenünk, ez a szigetre vonulási terv nem elméletileg meggondolt és helyesnek felismert út, vagy legalábbis gyökerében nem az. Németh egy pillanatra sem tud megszabadulni magától: szunnyadó, régi vágyai állandóan befolyásolják új terveit. Még 1934-ben írta: „Régi tervem, hogy mihelyt anyagi helyzetem megengedi, kisebb, vidéki birtokra húzódok vissza, ott kertgazdaságot, műhelyt, laboratóriumot rendezek be, folyóirataim, írásaim kiadására kéziszédéses nyomdát állítok be, s olyan kiválóbb fiatalemberekkel veszem magam körül, akik engem mesterségre, gazdálkodásra, más életsorsok ismeretére taníthatnak, s akiknek én is átadhatom, amiről azt hiszem, hogy később hasznukra válik.” (*Tanu* 1934. 258.) A hivatalos reformból való kiábrándulás ezt a tervet növeli elitiskolává, s teszi egy új mozgalom kiindulópontjává.

Némethnél a tanulmányok az akadályokat nem ismerő optimizmus műfaja, a kiábrándulás a regény és a dráma. Miért van ez így? A műfajok természetéből következnek. A Németh-tanulmány: egy eszme, amelyet a szubjektivitás lírája fűt, egy felvetődő ötlet, amelyet nem az értelmi megfontolás tesz átütő erejűvé, hanem az önmagában rejlő erő s a kifejezés nagyszerűsége. A dráma és a regény a nagyobb belemélyedés műfaja. Itt nem eszmét, hanem eszmét hordozó embert kell teremteni, s olyan embert is, aki állást foglal az eszme mellett vagy az eszmével szemben. Németh eszméi kétféle emberek közé kerülnek: a valódi emberek s az általa teremtettek közé, s írói becsületességét bizonyítja, hogy nem mindig az előbbieket között járnak rosszabbul. Elsősorban a *Bűnre* gondolok itt, ahol, mint Gaál Gábor írja: „A Tanu meggondolásai meghátrálnak.” (*Korunk* 1937) S ha Németh a *Bűnben* becsületes az étellel szemben, a *Cseresnyésben* megmutatja, hogy ez a becsületesség csak úgy ér valamit, ha emellett vállalja az eszmét továbbra is. *Cseresnyés* két kő között őrlődik. Egyfelől, családján keresztül elszakíthatatlanul hozzá van kötve osztályához („Úrnőt vettél el s az azt akarja, hogy lányai is úrnők maradjanak” – mondja Cseresnyés felesége), másfelől alul sem találja meg azt a közösséget, amely befogadná. Cseresnyés azt hiszi, hogy a népért csinálta a szigetet, annak azonban nem kell. „Hagyjátok ti a népet. A nép beveszi magát a záporálló szűrbe – övé a csutakunyó, a zsombék ha kell, eltengődni és gyűlölni. Ezt építi ő a szerencsétlenség ellen. Ti pedig haljatok meg nemzetetekért, vagy legyetek árulói annak is, ha abból haszon néz, – csak lebüjni ne akarjatok közénk; gyáván, tehetetlenül.” (Pór Péter szavai a *Cseresnyésben*.) Megoldás azonban van: Cseresnyés Pór Péter szavaiból csak a saját kételyeit hallja. A szigetnek

nagyobb összetartó erőt kell találnia: vallási erőt. A reménytelenségbe betoppan nazarénus hozza az új igét: nazarénusnak kell lenni helyesebb nézetel.

Itt siklik le Németh végképp a realitás talajáról, vagyis inkább itt ismeri el maga is ezt. Az utópia a reális társadalmi keretek között nem valósulhat meg, útja nem találkozik a reális törekvések irányával. Hogy mégis tovább tudjon élni ható és alakító erőként, más szerepet kell találnia. A nazarénusok „magasabb eszméje” lesz, vagyis a transzcendens új megélése után sóvárgó emberek számára az új vallás. A Németh László-i eszme, amely irracionális szellemi törekvésből indult ki, majd megpróbált a valóság materiális adottságaihoz alkalmazkodni, itt ismét és véglegesen szellemi lesz. S itt lesz egészen tiszta Németh felfogása: minden változás alapja a vallás igényével fellépő, az egész embert igénylő és kitöltő új szellem. Ebből adódik a végső konklúzió: a társadalomból kivonulni és új társadalmat teremteni csak vallásos elszántsággal s szerzetesi szigorúsággal lehet. Az életforma összehasonlításából önként adódik a szerep összehasonlítása: a szigetesekre, vagy mint Németh maga nevezi néhány helyen: szigetes szektákra ugyanaz a feladat vár, mint a középkor szerzeteseire: hittérítés, a műveltség elmélyítése és terjesztése, és gazdasági reform. A társadalomból való kivonulás, mint életforma és mint feladat, bennük találja meg őseit és példaképeit.

A szerzetesrendekkel való összehasonlítás azonban még semmivel sem tette lehetőbbé a társadalomból való kivonulást s ennek pozitív, alkotó erővé válását. A szerzetesek kivonulását s ennek a kivonulásnak eredményességét két erő adta meg: a vallás és a szervezet, a hit és az egyház. A szerzetesek nem az egész világgal szemben álló harcosok voltak, hanem a szervezeten mögöttük álló egyház elharcosai, s vallásuk az őket kibocsátó társadalom vallásának csak felfokozott formája volt, nem azzal szembenálló új valami. Mik ezzel szemben a Németh által elképzelt szerzetesrendek? Egy ellenséges világ közepébe kidobott, szükségből mindenféle hadakozó kis csoportok, összetartó vallásuk is inkább csak valami homályos sejtés és vágy. Németh ezt írja egy helyen: „A vallásosság nekem nem szemlélet, teoria, ahogy a görög mondta, hanem gyökér, a lelkemen rajtafelelt köldökzsinór, mely azon a bennünk lévő „mögöttünk”-ön át a sötétségbe visz. Sötétségbe visz, s mégis vért hoz onnét, minden táplálék közt a legfontosabbat.... A vallás nekem nem isten-látás, hanem üdvösségügy. Nincs köze az elhivéshez és a hitvalláshoz; a világképtől megtisztított religio minél erősebb, annál némább.” (*Tanu* 1934, 334.) Ilyen vallásosságra egyéni üdvösséget talán lehet építeni, világmegváltást azonban nem. A közösség útja a kijelentés és az egyház. S itt ismét visszaértünk Németh saját kiindulópontjához: az egyéni lelkiismerethez. Végül is az egyén üdvösségét keresi, s az egyén és a közösség sorsa közötti mély és megváltozhatatlan kapcsolatra s ennek a kapcsolatnak teljes átélésére és becsületes vállalására mutat, hogy Németh a közösség megváltásának útján keresi egyéni üdvösségét.

A *Bűnben* és a *Cseresnyésben*, láttuk az előbb, Németh saját bukásának szükségszerűségét mutatja be. Mind a kettőben adva van egy eszmét hordozó ember s az átalakítandó világ: a kettő összeütközik s az eszmehordozó ember elbukik; az eszméről azonban ennek ellenére sem mond le Németh. Mivel az eszme megmarad, s a világ megváltozására nincs remény, az eszmehordozó emberek kell megváltoznia, hogy a kimenetel kedvezőbb legyen. Ez az *Utolsó kísérlet* tárgya.

Hőse, Jó Péter nem Németh László, sokkal kevésbé az, mint akár Horváth Endre (a *Bűn* hőse), akár Cseresnyés Mihály. Jó Péternek, mint Németh írja, „mélyebről kellett jönnie és magasabbra jutnia, mint én jöttem s jutottam... Fejlődését nem az én fejlődésem írja elő, hanem a magyar teljesség.” (*Téli hadjárat*, 108.) Jó Péter az eszméhez és az eszméért teremtett ideaember, akinek túl kell jutnia a Horváth-féle Németh László gátlásain. [...]

A háború előtti Németh László-képet ezzel be is fejezhetjük. A *Kisebbségben* s a köré csoportosuló néhány írást a háború ihlette. „A Kisebbségben a történelem elé készült” – írja. (*Kís.* II. 9.)

A „vissza a belső körre” még a Tanu gondolata. A Debreceni Kátéban írja: „Hogy egyenesedhet ki a magyarság? Hagyományai belső udvarára kell húzódnia, legjobb életneveit kell fölshivattyúznia magába.” (*Tanu* 1934, 72.) Ezt a gondolatot folytatja és erősíti a *Kisebbségben* a háború veszedelmének fenyegetése alatt. „Mint kellene a magyar szellem halmazállapotát, a nagyobb nyomású évekre, szilárdabbal felcserélni?” Erre a kérdésre próbál feleletet adni a *Kisebbségben*. [...]

Németh kiindulópontja itt is, mint a harmincas évek magyarországi helyzetének megítélésénél, pesszimista. „Akármilyen lesz a világban folyó nagy hegemonia-harcnak a vége: a kis népeket aligha érdekli meg, hogy tetszik-e nekik az eredménye. Angolok, németek vagy oroszok szabják-e Európára a maguk tervét: az ő szerepük nyilván az alkalmazkodás lesz... Én legalább nemigen tudom másnak elképzelnem egyik európai megváltást sem, mint magyarságunk nehéz próbájának.” (*Kís.* III-IV. 202-3.) Ha arra gondolunk, hogy Németh öt évvel ezelőtt még azt remélte, hogy a magyarság fogja Európa számára a megváltást, az új életforma példáját hozni, megérthetjük pesszimizmusát.

Mit jelent most már ebben a vonatkozásban a *Kisebbségben*, mit jelent a mélymagyarság és a hígmagyarság elkülönítése. A magunkba zárkózást. Németh nem élezi ki ezt az oldalt, de feltétlenül eszünkbe kell, hogy jusson, hogy az általa hígmagyaroknak nevezett írók politikájukban is európaiak voltak, a magyar fejlődés feltételeit a külföldi fejlődéssel való összehangban látták. Elég itt Petőfi világszabadság-hitére s vele szemben a mélymagyar Berzsenyi nemesi patriotizmusára gondolnunk. Ezzel szemben természetesen ott áll az Ady-nemzedék progresszív európaisága és mélymagyarsága. Ady és Móricz a nemzedék legnagyobbjai, a legtisztább utat azonban – Németh szerint – Szabó Dezső mutatja, akiben a mélymagyarságból és az európai radikalizmusból új magatartás ötvöződik. [...]

A harmadik oldalnak, mint politikai magatartásnak, két aspektusa van: egy külpolitikai és egy belpolitikai. A külpolitikait a szárszói beszéd új-guineai hasonlata mutatja be. Új-Guineában pápuák laknak. Egyik rész azt kívánja, hogy országuk az angolokhoz csatlakozzék, másik részük holland alattvaló óhajt lenni. Támadhat azonban egy olyan irányzat is, amelyik azt akarja, hogy Új-Guinea legyen a pápuáké. A példa kétségtelenül frappáns, a hasonlat azonban sántít. Először: mert az imperialista háború mögött nem látja meg a világnézetit, a demokrácia és a szocializmus közös harcát a fasizmus ellen; másodszer: mert a magyar politikai életben jobb- és baloldalon elhelyezkedő pártokat, minden különbségtevés nélkül, egyformán külföldi hatalmak ágenseinek tartja. „Voltak emberek, akik tudták, hogy kell a Kremlből Magyarországot nézni, voltak, akik Schönbrunnból vagy a Vatikánból szemlélték hazájukat. Voltak, amint vannak is, berlini, londoni magyarságnézők; persze nemcsak nézők, hanem program és országcsinálók is.” (*Kís.* III. IV. 217.) Más helyen: „Nem hiszünk abban az üdvösségben, amelyet idegen szuronyok hoznak. Ha ránkjönnek, jöjjenek, mint elnyomók, de ne mint üdvözítők.” (*Kís.* III-IV. 207.) Ebből a szemléletből aztán önként adódik a harmadik oldal belpolitikai elve is: olyan radikalizmust teremteni, amelyik független a külföldi radikalizmustól, vagyis amelyik a magyar reform lehetőségét a háború eldőlésétől függetlenül biztosítja.

A harmadik oldalnak kétségtelenül volt valamelyes tábora: írók, olvasók, s ha más nem, legalább annak a legfiatalabb ifjúságnak értelmesebb része, amelyhez Németh a *Kisebbségben* írta. A német túlsúly idején progresszív volt ez az irány: a győzelemmel elégedett hivatalos Magyarországgal szemben a reform szükségességét tartotta állandóan napirenden. A harmadik oldal hasznossága csak akkor vált problematikussá, amikor mind jobban hangsúlyozódott a baloldaltól való elkülönülés is, vagyis a német győzelem veszedelmének csökkenése után. Ez az elkülönülés a népi írók 1943. augusztusi szárszói konferenciáján vált nyilvánvalóvá. A konferencia végső eredménye ez volt: a népi írók nagy része a harcos baloldali magatartás mellett állott ki, Németh pedig –

semmiféle felelősséget nem merve vállalni az elkövetkező eseményekért – passzivitásba vonult. Ez a magatartás azonban nem irányul a baloldal ellen, s ilyen módon a harmadik oldal feladásának is tekinthető. A második szárszói beszédben mondja: „tisztá szívvel kívánom azoknak a sikerét, akik a magyar jövőből olyan gyanús módon kirekesztenek. Bár cáfolnák meg aggodalmaimat; bár látszana eredményeik csúcsáról a minket ért igazságtalanság annak a minimális veszteségnek, amely nélkül nagy dolgok nem is eshetnek meg. Én, bármit kezdjenek, még ha ellenem is, bajtársuknak érzem magamat, s mint szurkoló, mellettük leszek.” (Az értelmiség hivatása, 20.)

A Szárszón fogadott passzivitást Németh ma is állja. A felszabadulás óta egy rövidebb írása jelent meg: A tanügy rendezése. Előszavában azt írja, hogy utolsó éveinek mindent elborító szenvedélye a tanítás lett. Az utolsó évek nagy nyomása eltűnt, Németh más oldalról ismét hozzákezdhetett élete nagy terve, a sziget-utópia felépítéséhez. Az *Utolsó kísérlés*ben az ideahordozó ember alakján keresztül akarta az eszmét átütő erejűbbé tenni. A tanügy rendezésében messzebből indul, a társadalmat akarja alkalmassá tenni az eszme befogadására. A tanügy rendezése a Németh László gondolatrendszerébe beillesztve nem más, mint kísérlés a Telepes-Magyarország számára feltételezett osztálytalan értelmiségi társadalom megteremtésére.

Egy feladatunk van még hátra: összefoglalóan értékelni Németh munkásságát. Mint a belülről való szemlélet megállapította, Németh László eszmerendszerének legfontosabb része az irracionális szellemi alapokon felépülő utópia, amely néhol reális törekvésekkel is találkozhat, alapjában véve azonban független azoktól. Németh végeredményben nem politikus. „Én mindig az exodus embere voltam, sohasem tudtam mást szervezni, csak a jobbak kivonulását... Én ellensége voltam minden pártnak, de csak úgy, hogy egy igazi eszményi pártot próbáltam, ha kellett egymagamban is, ellenük állítani.” (Móricz Zsigmond ébresztése, 62.) Ha mégis van műveiben általános, az egész közösséghez szóló, politikai mondanivaló is, az nem más, mint amiről Veres Péter beszél: „Igény az új ország, az új magyarság és új európaiság iránt.” (Sorsunk 1942.) Németh maga is tudta, hogy egész-mondanivalója igen szűk réteghez szól: „Újabban gyakran olvasom magamról, hogy én is népi író vagyok. Ez azt hiszem amolyan szemhunyással a mellemre tűzött medália, amelyet illik megköszönni – komolyan azonban nem vehetem. Én volnék a legboldogabb, ha könyveimben egykor a nép is találna valamit, már csak azért is, mert akkor bizonyára másképp lenne nép, mint ma. A valóság az, hogy a műveltebb ifjúság olvas. S ebben nincs is semmi meglepő. Apám tanár volt a folyton tanuló diákok fajtájából s más formában én is az maradtam. Amit elmondok, egy ilyen diák-tanár vallomása az értelmiségi ember fájdalomairól és büszkeségéről.” (Kís. III-IV. 235.) Németh László mondanivalója tehát ahhoz az értelmiségi ifjúsághoz szól, amelyik vállalja értelmiségi voltának következményeit. Ha a népi írók legnagyobb feladata a parasztság öntudatosítása volt, Németh célja az értelmiség öntudatosítása. Mi az értelmiség öntudata? „Lelkiismeretfurdalás és felelősség” – írja. A középosztály bomlófélben van, a legjobbak azt várják, hogy kivezessék őket belőle. Ezekből a legjobbakból kell megszületnie a „kétlelkiismeretű” új értelmiséginek. Mi ez a két lelkiismeret? Az egyik az, amely az igazságtalan társadalmi berendezkedés miatt fáj, amely közös a paraszt és munkásírók lelkiismeretével. A másik az értelmiségi ember külön lelkiismerete. „Ha igazság tétetik: csak az egyik lelkiismeretemen könnyítettek. A másikat akkor sem adhatom fel – sőt csak hangosabb lesz bennem. S ez a lelkiismeret az, amit ti sose fogtok megérteni. Mert ti teljesen meg vagytok elégedve, ha hívek vagytok azokhoz, akik mögöttetek vannak. Mi mögöttünk azonban az emberiség nagy tapasztalatai, az örök ideálok vannak, s azoknak tartozunk hűséggel. Értelmiségi embernek én nem is azt nevezem, aki valamiféle diplomát szerzett, hanem akinek az, hogy Sokrates méregpoharat ivott és Mozart a szegények sírjába került, olyan parancsoló esemény, mint nektek, amit a külvárosok utcáiban saját szemetekkel láttok. S mi a ti győzelmeitek is úgy kívánjuk, hogy az tartós legyen, az emberiség eszményeivel megszentelt.” (Kís. III-IV. 236.)

A kérdés most már csak az, hogy volt-e olyan értelmiség, amely a Németh László által követelt öntudatot és kiszabott feladatot elvállalta és betöltötte? A kettős lelkiismeret nem arra szolgált-e legfőbbjüknél, hogy a második lelkiismeret ürügye alatt kibújjanak az első által követelt parancsok alól? Még nincs kellő távlatunk ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre feleletet adjunk, úgy érezzük azonban, hogy az igazi Németh László követői között is egyedül maradt. Tragédiája az, hogy mindig önmagát tekintette normának, s a saját problémáira feleletet kereső szavakat hiába kiáltotta bármerre, sehonnan sem jött visszhang.

S végül: Megoldja-e a Németh László utópiája saját belső problémáit, üdvösségét? Ezen a világon semmi esetre sem. Láttuk, hogy az ideahordozó embernek szükségképpen tragikus sorsúnak kell lennie, s Németh tragédiáinak katarzisa – gondoljunk a VII. Gergelyre és a Cseresnyésre – vagy a transzcendensben, vagy a jövőben van, mivel az ideahordozó ember bukásán túl ehhez az idea továbbélésére van szükség. VII. Gergely és Cseresnyés általa válnak igazi hőökké, az üdvösség-relációban szentekké, hogy álmuk túléli őket. A VII. Gergelyben mondja Ottó püspök: „Nem is szentekhez méltó álom, ami egy nemzedék életébe bele nem kerül. Sylvester, a Nagy Konstantin pápája is a katakombák pápái után következett. Így születik fel a te s a tieid szenvedései árán a szolgálóház is Úrmőgyházzá. Én meg akarom még látni az első lovaghadat, mely fejedelmek jelvénye helyett a keresztet varrja ruhájára.” (V. felv.) Gergely pápa nem látja meg ezt a lovaghadat, Németh is csak megálmódja Telepes-Magyarország megvalósulását. (Kapások.) Az élet számára örökös kétely, bizonytalanság és rettegés marad. VII. Gergely mondja: „Odabott lsten a világi érveknek s a tétova azonban az „ideológus” Németh Lászlóval a „művész”, kiváló, de a tanulmányaiban hirdetett eszméket cáfoló regények és drámák alkotóját állította szembe. A Valóság 1946. októberi számában megjelent tanulmánya (olvasható *Irodalom és társadalom* című kötetében is) annak a részletesebb kifejtése, amit zárószavában mondott.

Volt róla szó, hogy az én előadásomat is közli a Valóság, erre azonban nem került sor. Most jelenik meg először.

*

Ez az írás 55 éve született. Előadásként hangzott el 1946. április 11-én a budapesti egyetemen a Bölcsészhallgatók Egyesületének „Magyar sorskérdések a népi írók tükrében” című sorozatában. Harmadéves egyetemista voltam akkor, Németh Lászlónak már felsős gimnazista éveimtől olvasója, tisztelője, híve.

Úgy emlékszem, hogy mind a felkért opponens, évfolyamtársam, Bornyi Sándor, mind a hozzászólók (nemcsak bölcsészek) egyetértettek előadásom lényegével. Csak az kifogásolták néhányan, hogy nem hangsúlyoztam eléggé az író eszméinek: a minőség forradalmának, a harmadik útnak változatlan időszerezését.

A világvetítő, Király István azonban az „ideológus” Németh Lászlóval a „művész”, kiváló, de a tanulmányaiban hirdetett eszméket cáfoló regények és drámák alkotóját állította szembe. A Valóság 1946. októberi számában megjelent tanulmánya (olvasható *Irodalom és társadalom* című kötetében is) annak a részletesebb kifejtése, amit zárószavában mondott.

Volt róla szó, hogy az én előadásomat is közli a Valóság, erre azonban nem került sor. Most jelenik meg először.

A kéziratot a szerkesztőség látta el címmel. A lényegét nem érintő rövidítések is a szerkesztőségtől származnak.

Dénes Iván Zoltán

Bibó, a legcsendesebb

Németh László hatása Bibó Istvánra

Bibó Istvánt inspirálták Németh László gondolatai. Elsősorban azok a *Tanu*-írások, amelyek a kelet-európai népek közötti szolidaritásra vonatkoztak, de azok is, amelyekben Németh László az európai fejlődést értelmezte. A *Magyarság és Európa* alap gondolata, miszerint a magyarországi értékválság megoldása példa lehet a többi európai nemzet számára, ugyancsak hatott Bibó István gondolkodására.

A VII. Gergely és Az áruló továbbgondolásra készítették. Reflexióit – amelyek közül az első az *Uchrónia* és Az európai társadalomfejlődés értelme gondolatmenetét idézi emlékezetünkbe, a második pedig az 1976/77-es levelek témáival cseng össze – papírra is vetette. Az „új európai gandhizmus” gondolata és a Cromwell-Gandhi szembeállítás, az erkölcsi öntudat és a gyakorlati intuíció drámája (ha ismerte) nagy valószínűséggel szintén mélyen érintette.

Az értelmiség „örök emberi” szerepe, a „példaember” és „példanemzet” követelménye, az osztály nélküli társadalom kispolgári szocialista víziója mind-mind megjelentek Bibó István értékvilágában. Igaz, minden elem más kontextusba került és más jelentést kapott, mint Németh Lászlónál. Ám azt, hogy Németh László írásai továbbgondolásra ösztönözték Bibó Istvánt, bizonyosnak tarthatjuk.

Bibó István már 1938-ban nagy elismeréssel írt Németh László *Tanujáról*, 1940-ben pedig Németh László munkásságát a magyar válságirodalom magasiskolájának nevezte. Valószínűleg 1939-ben személyesen is megismerkedett Németh Lászlóval az író lakásán, és akkor teljesen egyetértett Németh László *Kisebbségbenjének* gondolatmenetével és előfeltevéseivel. 1947-ben a *Magyar Közösség* elleni koncepciók sajtóbeli előkészítése idején minden ponton megvédte Németh Lászlót a vádakkal szemben. 1948-ban két előadásában és két esszéjében nagy tapintattal és empátiával, óvatosan és udvariasan, de határozottan bírálta Németh László magyarságtudományi, a magyar jellegre vonatkozó nézeteit. Az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című esszéjében pedig tétélesen viszonyult a *Kisebbségben* állításaihoz, immár igen kritikusan.¹

Németh László első, Bibó Istvánnal kapcsolatos véleményét 1945-ből ismerjük és láthatjuk, hogy az író igen nagyra becsülte őt. 1947-es védelmét nagyra értékelte és az 1948-as bírálatot méltányolta (ha nem is fogadta el). Fontos szemléleti párhuzamot kínálnak a két gondolkodó forradalom alatti írásai. Az 1950-es évek elejétől a két belső emigráns és családja rendszeresen együtt szilveszterezett, és kapcsolattartásuk nyomon követhető ettől kezdve Bibó István börtönevein keresztül (amikor Németh László közbenjárt Kádár Jánosnál Bibó István szabadon bocsátása érdekében, a jelek szerint nem sok sikerrel) szinte egészen Németh László haláláig. Bibó István 1976-ban rádióelőadást írt Németh Lászlóról, amely ugyan nem hangozhatott el, de amelynek írott szövegében nagy elismeréssel szólt az író Kelet-Európa-koncepciójáról és azonosult Szekfű Gyulával kapcsolatos kritikájával.

Az alábbiakban a levelezés, a publikált források és a kézirat hagyatéék tükrében áttekintem a szellemi kapcsolat fázisait, a két életmű 1948 utáni metszéspontjait és párhuzamait, szemléletük kapcsolódásait, számbaveszem értékviláguk különbségeit, és kísérletet teszek arra, hogy meghatározzam Németh László Bibó Istvánra gyakorolt szellemi hatását.

A szellemi kapcsolat kezdete I. (1938-1940)

Az Anschluss után két és fél hónappal írta Bibó István barátjának, Erdei Ferencnek:

„A pünkösdi makói lemenetelben ma is teljesen határozatlan vagyok. Pénz és komoly ok nincs a lemenetelre, de a komolytalan okok viszont nagyon sarkallnak, és nem is komolytalanok. Azonfelül Németh Lászlóval is szívesen megismerkednék. Most olvastam a *Villámfény*-t s az ugyanabban a *Tanu* számban levő vezércikkét, ami igen komoly beszéd.”²

1940-ben Bibó István a magyar közösség válságirodalmának magasiskolájaként értékelte Németh László munkásságát:

„A válságirodalom természeténél fogva irodalmi, tudományos és politikai szempontból egyaránt megtermékenyítő. Ha azonban nyelvét nem fűti át az írói lelkiismeret izgalma, ha általánosításai nem jutnak a válság gyökeréhez, s ha megoldásainak nincs politikai értékük, akkor nem külön-külön irodalmi, tudományos és politikai szempontból értéktelen, hanem a maga teljes egészében. Ha a válságirodalmat mindenáron műfajként akarjuk elhelyezni, akkor a magyar közösségben Németh László, az európai közösségben Spengler, Ortega és Huizinga művei jelentik ennek a műfajnak a magasiskoláját.”³

Bibó István 1976-os előadásából tudjuk meg, hogy Bibó István mégsem Makón ismerkedett meg Németh Lászlóval, hanem egy másik alkalommal, még hozzá Budapesten:

A *Tanu* olvasása nyomán kialakuló „inspiráló hatást megerősítette a Németh Lászlóval való első, és sokáig egyetlen személyes találkozásom a harmincas évek végén.” – írta. – „Ez az ő Törökvész úti lakásán történt, ahová Borbély Mihály és Erdei Ferenc barátommal együtt mentünk fel. A beszélgetés során először arra került szó, hogy Németh László éppen szerbhorvátul tanul, miután csehül már elég jól megtanult. Majd rátért a magyarság és a szomszédos népek, elsősorban a csehek és lengyelek történetének feltűnő párhuzamosságára, államalapításaik, első nyelvemlékeik időbeli egyezésére, intézményeik hasonlóságára és kölcsönös hatására, politikai és irodalmi fellendüléseik azonos ritmusára; arra, hogy ezek mindig azokra az időkre estek, amikor a német nyomás csökkent felettük, s legfőbb törekvésük mindig az volt, hogy a közbeékelődő és Európát közvetíteni akaró német közegen átnyúlva, az európai fejlődés nagy irányító francia és olasz műhelyeivel tudjanak kapcsolatot tartani. Szó esett az akkor uralkodó hivatalos történelemszemléletről, mely a magyarság szláv és kelet-európai kapcsolatait éppen olyan szégyenkezéssel hártotta el vagy helyezte másodsorba, mint ahogyan száz évvel azelőtt a finnugor kapcsolatokat utasították el sokan az előkelőbbnek vélt hun-török kapcsolatokkal szemben.”⁴

A beszélgetés jelentősége többre tehető volt. Egyrészt kapcsolatot létesített a kelet-európai koncepció és a Szekfű-kritika között, másrészt visszaigazolta Bibó Istvánnak és édesapjának ösztönös „*kuruc*” ellenszenvét Szekfű történelemértelmezése iránt.

„Ez a beszélgetés tette világossá számomra, hogy Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája között, melyek a *Tanuban* még egymástól függetlenül látszottak egymás mellett állni, mély belső összefüggés van: a kettő együtt éppen nem egy beszűkült magyar, hanem mind Kelet-, mind Nyugat-Európa felé szélesen kitekintő, a német-osztrák kapcsolatra

leszűkített székfűi szemléletnél lényegesen tágabb perspektívát nyit meg. Ugyanakkor ez a szemlélet mellékesen, de magától értetődően igazolta azt az ösztönösen helyes „kuruc” nézetet, mely az ország politikai súlypontjának 400 éves Bécsbe költözését, Buda főváros jellegének megszűnését nem valami természetes folyamatnak, hanem nagy nemzeti szerencsétlenség részének tekintette. S az egész elgondolást mélységesen aktuálissá tette az a sötét árnyék, mely ekkor már rávetődött egész Európára: a mindent elnyelni készülő hitleri birodalom árnyéka.”⁵

A szellemi kapcsolat kezdete II. (1945-1948)

Németh László csak 1945 decemberében említi (tudomásom szerint) először Bibó Istvánt, méghozzá Veres Péternek írt egyik levelében:

„Kapcsolatokat kellene /létesíteni/ más pártok magyar és radikális érzésű elemeivel. Nem gyorsan kipattanó fúziós-tanácskozásokra gondolok, hanem lassan érő baráti érintkezésre, amely a másik három pártban választja el lassan a hozzánk tartozókat. Én nem ismerem eléggé a mai életet, de hallom, hogy a Kisgazda Pártban Kiss Sándor körül, aki a mi neveltünk, jó negyven-ötven képviselő hallgat, a szocialista /szociáldemokrata/ pártban Takács Ferencet emlegetik így az itteniek. Hogy a Kommunista Pártban van-e megfelelő csoport, ti tudhatjátok, de Bibó István nagyszerű cikke a demokrácia válságáról, úgy látszik, ilyen föltét. Abból kell kiindulnunk, hogy mindegyik párt jó párt – ha a magyarok alulról fölfelé beveszik. Gyarmaton ugyanis csak egy harc folyik: a gyarmatosoké és a gyarmatiaké. S ha hatalmi téren lapítanunk is kell: mutassatok önállóságot ideológiai téren. Valóságos szegény, hogy egy párt, az írók pártja... szinte egyetlen gondolattal sem járult hozzá, hogy a szocializmus elmélete s a magyar helyzet közt kapcsolatot /lehesse létesíteni/. Bibó István az egyetlen komoly politikai írója. – Ő ugyan nem paraszt, de annak semmi jele, hogy a Parasztpárt az ő írásait a magáévá tette volna.”⁶

Németh László – mint tudjuk – 1945 és 1948 között Hódmezővásárhelyen tanított, ott húzta meg magát az őt ért támadások idején. Ugyanez az időszak Bibó István életének legaktívabb időszaka volt. Mindketten nagyra becsülték egymást, és mindketten a *Válasz* munkatársai voltak. Annak a *Válasznak*, amely 1949-ben „papírhány miatt” szűnt meg.

Sárközi Györgyné (a legendás Sárközi Márta, Molnár Ferenc lánya és Sárközi György özvegye, a folyóirat alapítója, mecénása és mindenese) így emlékezett vissza a *Válasz* alapítására, a szerkesztés mindennapi gondjaira, Németh Lászlóra és Bibó Istvánra:

„Az alapítási aktusnál, ha jól emlékszem, Veres Péter, Németh László, Bibó István és Keresztury Dezső jelentek meg. Kis asztal körül ültek és mérlegették a haza sorsát, miközben a hároméves Bibó Pistuka szünet nélkül huzgálta az apja öltönyének ujját...”⁷

„Egész úton hajamat téptem, mert a mindenkori Bibó-kézirat vagy nem lett kész időre, vagy a szerző teljesen átirta a már kiszedett cikket az utolsó pillanatban. (Egy későbbi autóbushoz kellett rendszerint kimenni Kecskeméten, és kiáltozni, hogy *Bibó-kézirat*, míg egy vadidegen úr át nem nyújtotta, akinek Bibó utolsó percben hajította fel Pesten az induló autóbushoz.)”⁸

„Németh László a *Válasz* megszűnése alkalmából hosszú és olvashatatlan levélben köszönte meg, amit a magyar irodalomért tettem. Ezt a levelet eltettem ahhoz, melyben lehard unatkozó lipótvárosi úriasszonynak, írástudatlan hülyének, mert bírálni mertem egy művét, jobban mondva saját kérésére véleményét mondtam róla. A két levél békésen alszik egymás mellett a Széchényi könyvtár kéziratárában. Valamikor többet sírtam az elsőt, mint amennyit örvendeztem a másodikon”⁹

Szabó Zoltán így emlékezett Sárközi Mártára és Bibó Istvánra:

„A legszűkebb és legbelső körben a háziasszony volt a legszellemesebb, Illyés a legleleményesebb, Farkas Ferenc a legkomolyabb, Erdei a legkomorabb, s Bibó a legcsendesebb. Az ember minőségét azonban nem ez a jelző méri, hanem amit Sárközi Márta írt egyik, a műfaj remekei közé sorolható levelében. Párizsi karácsonyomra küldte, amikor már a rontó idők roncsolni kezdték jobb embereinket is, s a levélben ki-ki kap egy nem éppen magasztaló, de föltétlenül találó jelzőt, míg a seregszemlét a Nyúl utcai Madame du Deffand be nem fejezte, így: Az egyetlen vigasztaló pont és derűs támasz Bibó Pistám maradt, aki duplájára hízott az utóbbi napokban, és úgy néz ki, mint két véletlenül egymásra fotografált Bibó Pista.”¹⁰

Németh László a *Válasz* megalapításakor már számolt Bibó Istvánval:

„A folyóiratot okvetlen csinálja meg /t.i. Sárközi Márta/. Sőtérre, Bibóra és magára kell építeni. Illyés periodikus természete szerint villámoljon és füstölödjön fölötte. Mihelyt Kristó Pistától egyetlen védelmezőmet (no mi az?) megkapom, én is vállalom, hogy írok belé. A legjobb, ha önmagát tekinti szerkesztőnek, Gyuri gorombább szellemének, s a férfiakat munkára és fegyelemre kényszeríti.”¹¹

„1. A parasztpárttól nincs mit várnom sem nekem, sem a magyarságnak.... 2. A folyóirat alkalmasint nem lesz meg. Illyés kezdeményezné is, meg el is illanna belőle. Sőtérrel próbáltam beszélni róla, de nem jött el a találkozóra. Bibót vidékre helyezik. Maga egyedül mégsem csinálhatja. 3. Ha mégis írok valahová, semmiféle védelemre nem számíthatok.”¹²

Egy fél esztendővel később a *Válasz*, különösen pedig a *A békeszerződés és a magyar demokrácia* visszhangjáról számolt be: „... a *Válasszal* kapcsolatban naponta hol lekereszténybérenceznek, hol lezsidóbérenceznek a legkomolyabb és legfenyegetőbb formában. Ella az utca sarkán sebtiben felolvassa nekem Bereczky Boriska leveléből, hogy Bibó cikke milyen hitvány baloldali, Rubletzky Géza a zsúfolt autóbushoz keresztül ordítja nekem, hogy Bibó cikke milyen reakciós beállítottságú.”¹³

A *Magyar Közösség* koncepciók perének sajtóelőlkészítése során őt ért támadások idején a megtámadott és végakarata, illetve az *Égető Eszter* tanúsága szerint az öngyilkosság gondolatával foglalkozó Németh László Bibó István *Összeesküvés és köztársasági évfordulóját*, az ő egyértelmű és fenntartás nélküli védelmét nagy elismeréssel fogadta:

„Bibó cikke igen derék írás volt, főként azért, mert négy szemközt sem mutatott soha többet, mint amit nyilvánosan leírt. Ő az első, aki nem azt mondta: lássátok, milyen nemes lélek vagyok, mindenkinek ellenére szóba állok N.L.-val, hanem azt, hogy N.L.-t, ha nem is tartom sokra, de ártatlannak tartom. Nekem ez a lényeges.”¹⁴

1948. június 21-én Sárospatakon naplőfeljegyzésben reagált az *Eltorzult magyar alkatra*:

„Eljövetelem előtt olvastam Sőtér tíz oldalát az *Iszonyról*. A lehető legnagyobb nyomás alatt készült. De az igazságérzete, az ízlése mégis a munkám mellé kellett hogy álljon. Úgy vallott mellettem, mint aki önmaga legjobb részét nem tudja megtagadni. S ugyanez Bibónál. A *Kisebbségben* az Achilles-sarkom. Ezt szagolja-marja, ezt a végső órán figyelmeztető kiáltásként kiszakadt zavaros művet tíz év óta mind, aki meg akar semmisíteni. S amikor egy komoly gondolkodó megy végig rajta, azzal a reménnyel, hogy vitatkozhat velem, a lényeges pontokban még itt is igazat kell adnia. Amit érvel hoz fel, az is benn van, mint előrelátó »ámde« ebben a hevenyészett műben.”¹⁵

A megjegyzés kontextusa pedig Németh László alkotáslélektani önértelmezése volt:

„Az elhagyottság, a bukás csak látszólagos. Sosem voltam hozzá olyan közel, mint most, hogy a bennem küszködő emberségből az emberiségnek valami szilárdat és magasat építsek. Az igazság, egy gyökeréig igaz élet van velem – s csak a csüggedés, a félelem, a megpróbált idegek ellenem. Iszonyút szenvedtem, de iszonyú szerencsém volt a pályámon. Olyan tetőleken jártam holdkórosként, amelyen tudás, logika fönn nem tartja az embert, csak maga az igazság vonzása. Ahogy a hazugság lépései egymásból következnek,

úgy látszik, az igazság sem enged, ha egyszer megfogta a kezünk, hamisan lépni. A döntő, hogy vállaljuk-e a tuskéket, amibe meztláb beleléptünk. De az, amit eddig csináltam, még semmi sem. Még mind benne van a magyar burokban. Lappang benne az általános emberi érvény, de összekavarva ennek a szomorú provinciának a dolgaival.”¹⁶

Az 1950-es években a két belső emigráns kapcsolatban állt egymással. Akkor, amikor Bibó István az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárának könyvtárosa volt. A forradalom alatt papírra vetett írásaikból viszont nem csupán a két gondolkodó ismeretségének tényei, hanem gondolkodásuk párhuzamai is érzékelhetőek.

A forradalom alatti írások (1956)

Bibó István forradalom alatti írásai közül fogalomtiszta gondolatkísérlete, valamint a forradalom demokratikus rendszerré alakítására irányuló alkotmányjogi kibontakozási tervezete több ponton is érintkezik Németh László három ekkori újságcikkével.¹⁷ Az alábbi összevetés mégis óhatatlanul egyoldalú lesz, hiszen más volt az írások műfaja és kontextusa. Ráadásul Bibó István fogalmazványai október 27 és 31. között születtek, Németh László viszont cikkeit november elején, már a semlegességi nyilatkozat tudatában írta. Két – önmagában is más jellegű – gondolatmenettel összehasonlítni három (későbbi) újságcikket nemcsak időrendi és műfaji okokból aránytalan, hanem azért is, mivel a két gondolkodó életművére vonatkozó tudásom sincs arányban egymással, hiszen sokkal inkább ismerem Bibó István műveit és értékvilágát, annak belső összefüggéseit, mint Németh Lászlóét. S azt se feledjük, hogy Bibó István politikai gondolkodó volt, míg Németh László író. Mindezek ellenére úgy vélem, hogy az összehasonlítást jobb elkezdeni, mint hozzá sem fogni.

Bibó István október 27-29-i fogalmazványa a marxizmus-leninizmus kritikáját és ezen keresztül a demokratikus politika antropológiai és politikaelméleti megalapozását foglalja magában. Abba a sorba illeszkedik, amelyik a Györfy kollégiumban 1942/1943-ban tartott – az európai társadalom politikai fejlődésével és a születési szelekció válságával foglalkozó – előadásával (vagy előadásaival) és *Az európai egyensúlyról és békéről* című kéziratával kezdődik. A gondolati ív a *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* című 1944-ben publikált tanulmányával, 1947. január 13-án elmondott akadémiai székfoglalójával (*Az államhatalmak elválasztása egykor és most*), 1947-es ókécskei előadásával és 1953 és 1956 között az európai politikai fejlődésről írott vázlatával folytatódik. A sort *Az európai társadalomfejlődés értelme* és Bibó István 1979-es gondolatmenete és szellemi testamentumának tekinthető vázlata zárja le.¹⁸

Elvi tisztázás

Bibó István elvi tisztázása szerint az a gondolkodás, amely csak Sztálint marasztalja el és Lenint nem, vagy Lenint kárhóztatja és Marxot mentegeti, komolytalan, mivel a közöttük lévő különbségek ellenére folytonosságuk nyilvánvaló. A marxizmus-leninizmus elméleti és gyakorlati zsákutca, a hatalom humanizálásának megtagadása. Ahogy az októberi orosz forradalom és az abból született bolsevik rendszer újra és újra felrúgja a holland, angol, amerikai, és francia forradalommal való folytonosságot, az európai szabadságprogram megvalósítását, úgy a marxizmus-leninizmus is újra meg újra megtagadta azt az elvet, amelynek érvényesítését ígérte: az emberi felszabadulás ügyét.

Az *Elvi tisztázás* értelmezése szerint a náciizmus és a bolsevizmus az európai politikai fejlődés tagadásai. Míg azonban a német és egyéb fasizmusoknak nincs elvi alapja, elvileg üresek, s lényegük a hisztéria, a kollektív téboly, az, hogy megtagadják az európai fejlődést, addig a marxizmus-leninizmus olyan, eszközeiben a fasizmusnál semmivel sem jobb zsarnoksághoz vezetett, amelynek társadalompolitikai célja, valamint tételei és eszközei között kibékíthetetlen ellentét feszül. Az a társadalmi felszabadítási program ugyanis, amelyhez a marxizmus tételei és céljai kapcsolódnak, az európai politikai fejlődés hatalmat humanizáló folyamatával mutat folytonosságot. Ezt a programot hamisítja meg, viszi zsákutcába és dobja félre a marxizmus, amelynek lényege az osztályharc és a forradalmi erőszak öncélú kultusza. Ennek a kultusznak logikus következménye a lenini kizárólagos párturalom, s az annak keretében létrehozott kiváltságos és machiavellista erőszakszervezet. A Sztálin által bevezetett totális elnyomás és terror viszont a leninizmus következménye, és eszközeiben semmiben sem különbözik a fasizmustól.

A marxizmus-leninizmus filozófiája a legrosszabbféle filozófiai idealizmus egyik válfaja, amely a valóságot nem veszi tudomásul, hanem sémákba szorítja, képekkel és hasonlatokkal fedi el. Nem igaz, hogy a gazdaság az egyedüli meghatározó, s az sem igaz, hogy az erőszak alkalmazása és a forradalom öncél, az osztályharc pedig egyáltalán nem a történelem végső értelme. A diktatúra, amely az ókorban kivételes helyzetben adományozott időleges teljhatalmat jelentett, immár – gyakorolják azt bárkinek a nevében – az európai politikai kultúra vívmányait megsemmisítő zsarnokság lett. A szabadság ugyanis egy és oszthatatlan, annak sérelme (így csökkentése) abszolút veszteség.

Míg ugyanis a náciizmus és a fasizmus elvileg üres, nincs érvényes tartalma, addig az a végső célkitűzés, amihez a marxizmus kapcsolódott, és amit tételeivel és eszközeivel megtagadott, nem más, mint a szabadság, az ember felszabadítása a természet, a munka és a társadalmi elnyomás szolgáca alá. Az az ellentmondás, ami a végső célkitűzés, az érvényes elvi alap, valamint a marxizmus-leninizmus tételei és sztálinista gyakorlata között feszült, tette lehetővé azt, hogy a kommunista rendszerben nevelkedett ifjúság, az értelmiség és a munkásság számon kérje a megtagadott elvi alapot a zsarnoki rendszeren, és fellázadjon ellene. Ez a fasizmusban Bibó István szerint elképzelhetetlen.¹⁹

Hogyan lehet a magyar forradalom eredményeit konszolidálni? Milyen módon teremthető meg a magyar forradalom legitimitása? Bibó István október 30-31-én papírra vetett javaslata a demokratikus legitimitás megteremtését szolgálta, ahogy ezt kívánta elősegíteni *Az európai egyensúlyról és békéről* (1943-1944) szövegével és *A magyar demokrácia válsága* (1945) című esszéjével is.

Kibontakozási tervezet

Az egypártrendszer és a kapitalista restauráció rossz kettősségével szemben a forradalom által megteremtett erőviszonyok lehetővé teszik a több párt közötti szabad választáson alapuló parlamentáris demokráciát. Ennek a demokráciának több feszültséget és félelmet is fel kell oldania: a restaurációtól való félelmet és az egypártrendszer visszatérésétől való félelmet.

A forradalmi ifjúság nagy része és a munkásság ugyanis szembenáll a kapitalista restaurációval, a kommunisták eltávolításával az általuk elfoglalt pozíciókból, az egyház és az állam szétválasztásának felszámolásával, az egyházi iskolázatással. A parasztság többsége viszont hajlik a közép- és kisüzemi kapitalizmus, az egyházak tekintélyének, s az egyházi iskolázatásnak a helyreállítására,

továbbá minden pozícióból szívesen lecsérlné a kommunistákat. A közöttük lévő feszültség feloldására közös alapot kell találni, ami nem lehet a terror, hanem csak a szilárd törvényesség, de nem lehet a történelmi hagyományokon alapuló monarchikus-arisztokratikus legitimitás sem, hanem csakis a népakarat szabad megnyilvánulásán alapuló modern, racionális törvényesség, a demokratikus legitimitás.

A demokratikus legitimitást sem egy rögtönzött kormány szerv által megállapított valamiféle demokratikus választójog alapján összeülő népképviselői alkotmányozó működése, sem nemzeti egységlistás választás nem alapozhatja meg. Az azonnali választások a forradalmár kommunisták és szocialisták restaurációtól való féltreállítását erősítik fel, az egységlistát pedig a letűnt rendszer diszkreditálta egyszer s mindenkorra. Ezért a demokratikus kormányzást az 1947. évi parlament működésével érdemes megkezdeni, amelynek feladata, hogy alkotmányjogi hatállyal megszüntesse az új magyar demokrácia közös kiindulási alapjait.

A jelenlegi (1956. október 23. előtti) országgyűlés alapja az 1949-es alkotmány, az egypártrendszer, így annak nincs semmiféle tekintélye és erkölcsi hitele. Az 1947. szeptemberi alkotmányjogi helyzethez való visszatérés viszont lehetővé tenné közös alapelvek és megoldási eljárások megszavazását és biztosítékokkal való körülbástyázását.

Garantálni kell a köztársasági államformát, a hatalommegosztást és a szabadságjogokat, a földreform fennmaradását, a bankok, a bányák és a nehézipar államosításának fenntartását a munkásdemokrácia és a munkások nyereségrészesedésének beépítésével. A nem államosított gyárak, ipari és kereskedelmi üzemek a munkások tulajdonába kerülnek, az üzemek bürokráciáját pedig le kell építeni. A szabad vállalkozás lehetőségét helyre kell állítani, igazság- és jóvátétel csak igen szűk térre szorítva alkalmazható, a közigazgatást a szakszerűség alapján újjá kell szervezni, de anélkül, hogy az a régi diplomások hadjárata lehessen a diploma nélküliek ellen, és biztosítani kell a bürokrácia leépítése következtében állásukat veszítők beilleszkedését a termelésbe. A vallásszabadság helyreállítása az egyház és az állam elválasztásával kell, hogy társuljon. Az iskolázás állami feladat marad, az egyházi iskolák szabadságát helyre kell állítani, s a különböző iskolák támogatását egyenlő feltételek mellett biztosítani kell.

Ezeket a követelményeket a demokratikus politikai életben résztvevő pártoknak el kell fogadniuk, amire a legfelsőbb bíróságból alakuló alkotmánybíróság ügyel. A demokratikus politikai élet kiindulása az MSZMP, az SZDP, a Kisgazdapárt, a Parasztpárt és a Demokrata Néppárt kereteiben történhet, hiszen ezekbe belefér az egész ország.20

A határolt többpártrendszer az alkotmányjogi vákuumhelyzet elkerülését, s a demokratikus legitimitás kiindulópontját alkotja. Azt a bázist, amelyre a demokratikus Magyarország épülhet.

Németh László cikkei

Németh László úgy látta, hogy második szárszói beszédében jól diagnosztizálta azt, hogy a magyarság a Horthy-rendszer idején a rendszer kicsinyessége és anakronisztikus jellege ellenére szellemileg és anyagilag dinamikusan fejlődött. A szellemi és gazdasági emelkedéshez most, a forradalommal az erkölcsi és a politikai érzék megtisztulása, az erkölcsi és a politikai emelkedés társult. Az elmúlt ötven esztendő magyar szellemi fejlődése kijelölte a célokat, s immár azt meg kell valósítani: Kertmagyarságot („a szövetkezett minőségi gazdaságokból fölépített, okosan iparosított, kertész színvonalon álló gazdától megművelt magyar föld” világát) és az értelmiségi társadalmat („az értelmiségi színvonalra emelkedő munkás és paraszt nép s a néphez szító értelmiség testvériesülése egy értelmiségi társadalomban”). Ezt a víziót azoknak a keveseknek kell megvalósítaniuk, akik a tilalom ellenére ismerik ezeket a célokat, s éppen ezért az ő feladatuk az, hogy a forradalmat ne engedjék félresiklani. Nekik kell vigyázniuk arra, hogy a szabadságharc ne silányulhasson 1920-as kurzussá.21

A többpártrendszer egységes eszmei alapja lehetne, ha a pártok nyilatkozatban szögeznék le, hogy elfogadják a szocializmus elvét, azt, hogy különérdekeket megjelenítő tevékenységüket ezen a közös alapon gyakorolják, és ezzel azt is kinyilvánítanák, hogy a magyar semlegesség nem polgári demokráciát jelent, hanem az el nem kötelezett országok szocializmusaihoz illeszkedik. A szocializmus ugyanis érvényes, annak csak szovjet típusa az, amely érvénytelen, s a magyar szocialista gondolati program pedig időszerűbb, mint valaha. A szocializmus vállalásával egyúttal a semleges, el nem kötelezett szocialista törekvésű országok (mint Lengyelország, Jugoszlávia és India) rokonszenvét is megnyerjük. Ez az eszmei egység azt is lehetővé tenné, hogy ne térjenek vissza a koalíciós idők kisstilú torzalkodásai, hanem a feltámadt pártok új pártok szervező helyei legyenek. A nyilatkozat eredményeként (amely eddigi megnyilvánulásaik alapján összhangban áll a pártok szocializmushoz való viszonyával) a kiépülő magyar szocializmus egyesítené a közös alapon álló társadalmi rendszer eszmei egységét a többpárti parlamenti rendszer rugalmasságával.22

Az a szereposztás, miszerint (mint Petőfi *A XIX. század költőiben*) az író mint egy lángoszlop vezeti nemzetét, s a nemzet pedig híven követi hivatott vezetőjét, immár elavult és tarthatatlan lett. Az írók ugyanis vagy nem vezették a nemzetet, vagy ha igen, nincs erkölcsi alapjuk hozzá, hogy vezessenek, hiszen maguk is bűneikért akartak vezekelni, és nem is sejtették, hogy tevékenységükkel mit idéznek elő. A nemzet felkelt, és immár maga keres magának vezetőket. Az „*író próféta – nemzet*” szereposztás megváltozott: a nemzet vezet, az író pedig követi nemzetét.23

A kibontakozási javaslat és a két első cikk tartalmában sok hasonló elem van, mindenekelőtt a restauráció és a leszámolás megakadályozása, a határolt többpártrendszer és a szocialista vívmányok biztosítása iránti igényük. Sokban hasonlóképpen, sokban viszont eltérően ítélték meg a magyar radikalizmus aktualitását is.

A magyar radikalizmus időszerűsége

Németh László a bolsevizmust és a magyar szocializmust megkülönböztette egymástól:

„Magyarország az elmúlt évtizedben elég messze haladt a szocializmus útján, voltaképp szocialista állammá lett. Ezt a helyzetet a régi rend lerombolásának a vágyában számba nem venni olyan óriási botlás lenne, amilyen a kommunistáké volt, akik a magyar gazdasági élet, főként a mezőgazdaság valóságos állapotát, magasabb fejlettségét számba nem véve, oda rombolták, ahol az orosz állt, az októberi forradalom előtt, csak hogy a lenini menetrend szerint láthassanak a felépítéséhez... a magyar nép klasszikus művekben testet öltött vágya is azt diktálja, hogy a szocializmus elvéhez ragaszkodjunk. Nem ismerek magyar író, gondolkodót, aki a szocializmusnak ellensége lett volna. A vita inkább akörül volt, hogy szocializmusunk a külföldi patronok hű másolata legyen-e, vagy az általános elveknek a magyar természethez, gazdasági helyzetéhez idomuló alkalmazása. A vita most eldőlt, eldöntötte a meg nem kérdezett nemzet. De a döntés nem a szocializmus, csak annak tőlünk idegen formája ellen történt.”24

Bibó István pedig a parasztság és a paraszti forradalmárok sorsát a bolsevista kísérlet legijesztőbb sajátosságai egyikeként mutatta be:

„A parasztság – mint egyszerre birtokos és kizsákmányolt, tehát a marxizmus-leninizmus szempontjából hibrid, felemás társadalmi képződmény – a központi, a legfőbb botránköve a marxista-leninista társadalmi szemléletnek és társadalmi programnak. A

bolsevizmus több kegyetlenséget fejtett ki és több vért ontott a parasztság elleni harcban, mint az ellenforradalom elleni polgárháborúban, csak azért, hogy ezt az emberfajtát, mely pusztá létezésével túske volt, és bizonyítéka volt az egész ideológia elégtelen és irreális voltának, belekényszerítse a maga sémájának a Prokrusztesz-ágyába. Lenin legnagyobb taktikai teljesítménye volt az a program, melynek lényege először a parasztság megnyerése a földreformmal, azután széttagolása a marxista-leninista osztályséma szerint, amit azután bekoronázott a Sztálin által végrehajtott kollektivizálási program. A forradalmi parasztradikális mozgalmakhoz való viszony éppen ezért a legjellemzőbb és legragikusabb fejezete a marxizmus-leninizmus-sztálinizmus ideológiájának és taktikájának. Szegény lesajnált, forrófejű, idealista, naív, utópista, taktika nélküli, céljait taktikának alárendelni nem tudó narodnyikok, eszerek, népi írók, akik mindig valami emberit akartak: kollektivizálni akartak ott, ahol a parasztság erre hajlott, és szabadságot akartak, ahol a parasztság ezt akarta, ahelyett, hogy azt tették volna, amit a séma előírt, tekintet nélkül a parasztság kívánására. A bolsevizmus legnagyobb taktikai sikereit mindig azzal aratta, hogy az ő programjaik szelét fogta a vitorlájába, s mikor azután ez a szél megerősítette őket hatalmukban, akkor ezeket az útitársakat kilökte a hajóból, hajófenékre vagy víz alá nyomta: neveltségére tette, prostituálta, bérencfeladatokra szorította.”²⁵

Az 1956-os írásokban persze nemcsak hasonló szemléleti elemeket érzékelhetünk, hanem személyiség-, műfaj- és szerepkülönbségeket is regisztrálhatunk. Bibó István politikaelméleti tisztázása a totalitárius ideológia és gyakorlat fundamentális elvetését a liberális demokrácia vívmányaival szembeállítja, míg az alkotmányjogi kibontakozás a liberális demokrácia és a szocializmus szintézisére irányul. Németh László cikkeiben – benyomásom szerint – keveredik a forradalom spontaneitása okozta katarzisz, az öndefiníció kissé egocentrikus formája, valamint és mindenekelőtt az, hogy a tizenkét év óta háttérbe szorított író és gondolkodó saját korábbi programja megvalósításának lehetőségét látta a forradalom nyomán előállott helyzetben.²⁶ A párhuzamok és a különbségek részletes és a kontextusokra kiterjedő vizsgálata további feladat.

Véleménykülönbségek

Két véleménykülönbségről mindenesetre bizonyosan tudunk, méghozzá magától Bibó Istvántól. Az első az volt, hogy a Nemzeti Parasztpárt nevének Petőfi Pártra változtatása – visszaemlékezése szerint – bosszantotta őt, s a névváltoztatás éppen Németh László ötlete volt:

„A párt nevének a megváltoztatását Németh László szorgalmazta azzal, hogy a parasztpárt elnevezés teljességgel kompromittálva van a Rákosi-korszakkal. Én ezt nem éreztem. A párt éppúgy leszerepelt a Rákosi-korszak kezdetére, mint ahogy leszerepelt a Kisgazdapárt is. Főleg az a nevet megváltoztatni, vagy ha igen, akkor legyen a neve Nemzeti Radikális Párt – nekem ez volt a javaslatom. Hát, azt mondták, ez most már határozat, ezen nem lehet változtatni. Én a Petőfi Párt elnevezést nem tartottam jónak. Petőfi nagyon szép jelszó, de adott esetben nem olyan könnyű Petőfit konkretizálni. Másodszor pedig ember nevére pártot csak egy aktív pártvezér esetén neveztek el, aki jelszó volt, de ugyanakkor pártvezérnek is elképzelhető volt. Gondolok itt Kossuth Lajosra. De ilyenfajta reminiscenciák alapján pártot elnevezni, én azt tartottam, hogy nem lehet. Szóval ez bosszantott.”²⁷

Az interjúkból azt is megtudhatjuk, hogy Németh László *Pártok és egység*-cikkéből az ő javaslatára kihagytak egy passzust: „Abból a cikkből javaslatomra hagytak ki valamiféle élesen vagy szerintem erősen kommunistaelenes passzust. Akkortájt én nagyon fontosnak tartottam, hogy az antikommunista alaphang, ami akkor erősen divatban volt, ne érvényesüljön, és számot vessünk azzal a ténnyel, hogy a forradalmi eseményekben a kommunistáknak döntő szerepük van.”²⁸

1957 májusában Bibó Istvánt letartóztatták, és egy bő év múlva életfogytiglani börtönre ítélték hazaárulásért. Ebben az időszakban Németh László – a Rákosi korszakkal szemben – hírneves és elismert író volt, dolgozhatott, de közben igyekezett segíteni bebörtönzött barátain. Helyzetük különbségei ellenére levelezésük tanúsága szerint – elsősorban Németh Lászlóné energiáinak köszönhetően – a Németh és a Bibó család rendszeres kapcsolatban volt egymással. Tudtak egymásról, nyomon követték egymás életének főbb eseményeit, és Bibó István szabadulása után ismét gyakran együtt szilvesztereztek.

Bibó István (1968-ban) papírra vetette az *Uchróniát* és (1971-72-ben) magánra mondta *Az európai társadalomfejlődés értelmét*. Az első Németh László *VII. Gergely* című, 1937-ben írt drámája inspirálta. Az *európai társadalomfejlődés értelme* gondolatmenetét pedig a *Róma utódai* című *Tanu*-írás, de más Németh László-tanulmányok is befolyásolták. Németh László esszéinek és tanulmányainak a szellemi hatása bizonyos, de kétségtelen bizonyítékunk arra van, hogy Bibó István reflektált Németh László drámáira, a *VII. Gergelyre* és *Az árulóra*.

Történelemértelmezés két dráma kapcsán (1963-1975)

Bibó István két drámaértelmezése közül az egyik az *Uchrónia* és *Az európai társadalomfejlődés értelme* előzményének tekinthető, amely a hatalom humanizálására vonatkozik, a másik viszont a Szekfű történetfelfogásával való polémia összefüggésébe illeszkedik.²⁹ Az öntörvényű gondolatmenet Németh László egy-egy darabjához kapcsolódik, a drámák mintegy ihletői és alkalmi lehetnek a gondolatmenetek megszületésének és kifejtésének, és azokat szerzőjük valószínűleg a hatvanas, hetvenes évek fordulóján, vagy 1975 körül vetette papírra.

„A következőkben két Németh László darabnak a gondolati háttérét és a gondolati háttérben található félrecsúszást szeretném megvilágítani. Az egyik darab a *VII. Gergely*.

A *VII. Gergelynek* a központi gondolata az, hogy VII. Gergely teljes energiával – helyenként oklevélrendeléssel és hamisítással is – meg akarja alapozni az egyháznak a világi hatalom fölötti fölényét, ennek jegyében páratlan sikerrel forgatja az egyházi átok fegyverét és egy pillanatban közel jut ahhoz, hogy IV. Henrik német királyt a trónról letétesse és utolsó percben, mikor a király elébejön Canossában, utolsó percben meginog, enged néhány királyi asszony könyörgésének és sirámainak, fogadja a bűnbánó királyt, föloldozza, letesz arról, hogy Németországba menjen és ott letétesse a királyt a trónról és tulajdonképpen ezáltal megtorpan az egész akciójában, lélegzetet ad a mindenre elszánt és cinikus királynak, aki végül is hatalmi eszközeivel fölébe kerekedik, száműzetésbe kergeti, ahol csalódottan meghal. Környezetében vannak az ő egyházi irányzatát követő papok, közöttük a későbbi Orbán pápa, akik helytelenítik ezt az ellágyulást, első perctől kezdve a szigorú vonal mellett vannak.

Az egész darab mintha azt sejtetné, hogy ha VII. Gergely ott nem inog meg, akkor leteszi IV. Henriket a trónról és az egyházi felsőségnek egy páratlan, új korszakát nyitja meg.

Itt tulajdonképpen ebben az egész beállításban elsikkad a probléma lényege. A probléma lényege az t.i., hogy VII. Gergely először jut odáig, hogy spirituális eszközökkel a világi hatalom fölé kerekedjék. Őnála jelenik ez meg, előtte egy nemzedékkel még a világi hatalom pápákat tett le és emelt fel. Egy nemzedék alatt eljutott odáig, hogy egy király letételének a pápa által való lehetősége komolyan megjelenjen, ő eljut idáig és abban a pillanatban, mikor idáig eljut, ezt az egészet úgy fojja föl, mint a királyok fölött álló

hatalomnak a lehetőségét. Tulajdonképpen az egyháznak az a furcsa eltorzulása, amelyik az egyházat magát tette világi hatalmak szolgájából a világi hatalmak egyikévé, itt, ebben a történeti pillanatban már el is kezdődik, holott a nagy perspektíva az lett volna, hogyha egy nem világi, nem erőszakon alapuló szellemi hatalom kezdete lett volna ez a pillanat.

Miért bukott el VII. Gergely? Azért, mert ellágyult a királyi asszonyoknak a könyörgésére? Dehogy. Azért, mert a célkitűzésével, azzal, hogy hatalmi fölénybe akart kerülni a királyokkal szemben, kibíratatlan ellentmondásba került.

Az ő királyok fölötti hatalma, az ő átkának a hatásossága pontosan az általa hirdetett keresztény evangéliumnak az emberek lelkére való hatásában rejtett. Őneki tehát nem azért bocsátott meg, mert a királyi asszonyok kikunyerálták tőle ezt a bocsánatot, azért bocsátott meg, mert a kereszténység alap gondolata jegyében nem tehetette azt, hogy ne bocsásson meg. A király visszafordította őrá azt, hogy ő a hatalmi fölényre akarta ezt a helyzetet kihasználni, a király visszafordította vele szemben a saját eszközét és rákényszerítette arra, hogy annak az eszmének a jegyében, ami az ő erejét adta, legyen konzekvens és a bűnbánónak bocsásson meg.

Óriási botrányozás lett volna azzal, ha ő a bűnbánó, mezítláb vezeklő királynak nem bocsát meg, a dolog valami más módon, de szintén visszafelé sült volna el – mint ahogy így is visszafelé sült el, a végső hatalmi harcban a királynak szükségképpen felül kellett maradnia.

De ha VII. Gergely következetes marad a keresztény kiindulásokhoz, akkor az egyház szellemi és erkölcsi fölényét át tudta volna menteni. Így pedig az egyháznak a világi hatalmak egyikévé és nem is a legnagyobbikává való válását indította el.

Itt van ennek a színdarabnak az elégtelensége a probléma megmagyarázására.³⁰

"A másik színdarab, amit elemezni szeretnék ugyanilyen gondolati szempontból, a Görgeyről szóló *Áruló /Az áruló/* című dráma.

Ebben a drámában két kritizálni való momentum van. Az egyik az, hogy Görgey ebben a drámában fölismeri – bevallom, nem tudom biztosan, hogy ezt Görgey maga is mondja-e valahol, vagy ez inkább Németh Lászlónak a kiélezése – hogy a nemzetnek szüksége volt egy bűnbakra, mert a gondolatot, hogy őt csatatéren verték le, nem lehetett elviselni és így Görgey árulásának a bűnbaksága volt szükséges ahhoz, hogy el tudja viselni ezt az óriási csapást. Ez a gondolat – akár Görgey találta ki, akár Németh László – lényegében teljesen helyt nem álló.

Ez a nemzet életében már nagyon sokszor elviselte azt a gondolatot, hogy a katonai túlerő őt leverte. Többször le is verte, mint nem. Ez nem olyan elviselhetetlen gondolat. A nemzet nem kitalálta a Görgey árulását és vigasztalásul bebeszélte magának minden alap nélkül.

Görgeynek egy valóban szörnyű személyes tragédiája volt az egész szituáció. Az, hogy ő komolyan hitte, hogy az oroszoknak a velük szemben való előzékenysége az kiterjed az összes tábornokokra, nemcsak éppen őrá és mikor kiderült, hogy őt megkímélték, de összes barátait – és éppen a legjobb barátait – kivégezték, mert t.i. a 13 aradi vértanú mind a mérsékelt Görgey-párti tábornokokból került ki, mert a republikánus és szélsőségesebb és Kossuth-párti, vagy annál is balabbra álló tábornokok eszük nélkül menekültek a határ felé és semmiféle orosz vagy osztrák kecsegtetésnek nem hittek. Pontosan a Görgey elbarátai maradtak itt és mentek az aradi vesztőhelyre. Ez Görgey számára egy irtózatos személyes tragédia volt, de egyben egy olyan rettenetes /konstellációja/ a dolgoknak, amit egy közvélemény óhatatlanul valamiféle árulásra élezett ki, nem azért, mert szüksége volt az árulóra, hanem azért, mert olyan rettenetes volt ennek a helyzetnek az összeesése, hogy Görgey, a legfőbb vezér, Zichy Ödönnek a kivégzője, az megmenekül és 13 aránylag mérsékelt tábornok és még sokan mások pedig odavesznek. Kicsit is a rafináltnál primitívebb gondolkozás másra nem tud kilyukadni, mint arra, hogy itt árulás történt.

És itt vagyunk a másik problémánál, ami szintén visszatérő témája ennek a darabnak, hogy Görgey állandóan Kossuthot és az egész magyar nemzetet egy olyan romantikus, délibábok után járó cigánynépként festi meg az ő józan realizmusával szemben. Ez a kép hamis.

Nem azért, mint hogyha a magyar nemzetben nem volna egy ilyen délibábos elem, ez egy ismert eleme a magyar jellemnek. Egyik eleme, mert ezzel a délibábos magyar jellemmel szemben valóban vannak hallatlanul megbízható, józan, rezignált és bölcs magyar vonások is, amiket mondjuk Arany János vagy Deák Ferenc testesít meg, de Görgey nem ezek közé tartozik.³¹

Görgey egy szenvedélyes ember volt, aki szenvedélyesen gyűlölte a Habsburgokat a szíve mélyén, csak mikor Kossuthtal szembekerült, vénségére akkor állt be a józan reálpolitikus és a Habsburgokkal kiegyezni akarónak a számára fölkínált szerepébe. Az a tény, ahogy ő az orosz tábornokok vacsorameghívó udvariasságát készpénznek vette és reménységet alapozott rá, hogy aztán naivabb tábornoktársai azt hitték, hogy őket azonos ranggal átveszi az orosz hadsereg, vagy hogy egy orosz nagyherceget fognak a magyar trónra emelni, ez pontosan olyan romantika és olyan délibáb, mint a Kossuthéknak a délibábjá, vagy a Kossuthéknak a romantikája. Lehet, hogy Görgey katonai kérdésekben realitább volt, mint Kossuth, azonban politikában legalább olyan délibábos volt az oroszokban való gyanútlan bizalma, mint Kossuthnak a nemzetközi segítségben való délibábos bizalma.

Ez a két félrecsúszás a darab alap gondolatának a két hibája.³²

Bibó István 1976-ban rádióelőadást írt Németh Lászlóról, annak kelet-európai koncepciójáról és Szekfű Gyulával folytatott vitájáról. Arról, amivel Németh László életművéből a leginkább egyetértett. A koncepciót időszerűnek, Németh László Szekfű-értelmezését pedig érvényesnek látta.³³

Erkölcsei intuíció és valóságérzék

Németh Lászlónak volt olyan esszéje és olyan drámája, amelyekre Bibó István sohasem hivatkozott, mégis – úgy vélem – kapcsolatba hozható velük: *A történelem eszközei* és a *Gandhi halála*. Ha számbavesszük ugyanis Németh László és Bibó István értékvilágának párhuzamait és különbségeit, és Bibó István Németh Lászlóhoz fűződő szellemi viszonyát, óhatatlanul a két gondolkodó értékvilágának alapjához viszonyulunk. Ezért Németh László *Nagyvárad* beszédének (1943) és *A történelem eszközeinek* (1962) alap gondolatait összevetem Bibó Istvánnak *Az európai társadalomfejlődés értelmében* kifejtett emberképével. Úgy vélem ugyanis, hogy a kettő között mély rokonság van. Semmi sem támasztja ugyan filológiai alá, hogy Bibó Istvánra hatottak volna Németh László fent említett írásai. Mégis ezzel az összevetéssel juthatunk talán a legközelebb a szellemi kapcsolat lényegéhez.

Németh László nagyvárad beszédében a kisebbségi harcmódot jellemezte és a magyar kisebbségi sorsot a nagy nemzetek többségeinek – a ragadozó erkölccsel szemben – kisebbségbe kerülésével hozta kapcsolatba, s a növényi fejlődés metaforájával írta körül. Ebben az összefüggésben vetette fel, hogy Európának szüksége van Gandhi mozgalmának alkalmazására, egy aktívabb gandhizmusra.

„Hogy harcoljon a véres géperkölcse ellen, aki nem akar embertársai lelkébe tiporni, mint szövetségese? Mik a kisebbségi harcmódot örök szabályai?... Semmiféle körülmények közt se vegyük át az ellenség harcmódot... aki a szadizmust úgy állja, hogy maga nem fertőződik meg tőle: az biztosabban győzi le az irtót, mint valaha... a nagy ellenség ellen nagy lelket kell növeszteni... Aki

ember, az nem tud egészen szörny lenni. A hatalmaskodó is alá van aknázva belül emberséggel. A nagyság először bőszíti, aztán megroppantja, aztán lefegyverzi... én a népben azokkal tartok, akik – milliós szórványaikon – mindig lenni fognak maradni. Lenni tartja őket, hogy nem kaphatók és nem alkalmasak a mai hatalmi módszerekre. Ezzel a néppel menjünk mi együtt. Akár szőlőmunkás az, akár polgári iskolai tanár. Eljött az idő, amikor Európának is gandhizmusra van szüksége. De Gandhi mozgalmát India óriási méretei, évezredek mozdulatlanlansága s az angolok óvatossága szabja meg. Európa változékonyabb kis népeinek nagyobb sanyargatásra egy aktívabb gandhizmusba kell öltözniök. Idegen ez a harcmodor Európától? Szomorú volna, ha az lenne. Azt jelentené, hogy hiába nézett kétezer éven át Jézus alakjára... A mi küzdelmünknek, akár tanulmányt írunk, akár szórványinternátust alapítunk csak úgy van létjogosultsága, ha az emberiség nagy harcába folyik bele. A növényemberébe a ragadozó ellen.”³⁴

A gandhizmus lényege annak a reménye, hogy steril eszközökkel, az erkölcsi magasabbrendűség fegyverével is lehet történelmi győzelmet elérni – írta Németh László majd húsz évvel később Gandhi-drámájának az értelmezésében. Cromwell és Gandhi szerepét és stratégiáját állította szembe egymással, mint az erkölcsi intuíció és a gyakorlati érzék viszonyának két típusát, és ehhez társította saját puritanizmusa és gyermeki optimizmusa kettősségét. Őt az erény, az igazságszeretet, a kötelességtudás megszállottjainak, a túlzásba vitt kötelességteljesítés embereinek, VII. Gergelynek, Husz Jánosnak és II. Józsefnek a drámái foglalkoztatták. 1957-ben két drámaterve volt: az egyik Cromwellről, a másik Gandhiról. Cromwellről, aki a jó ügyet, Isten ügyét a földön, meglepő képességeire ráébredve, nem volt hajlandó a történelem földi mechanikájának, Istent a bukásnak kiszolgáltatni. Mindig a jóra törve, nemcsak életét és művét veszi el, hanem rokonszenvünket is, hiszen agyafúrt gyakorlati érzéssel, politikai hozzáértéssel sikerrel használta a történelem hatalmi eszközeit erkölcsi intuíciójának érvényesítése érdekében.

Németh László az erkölcsi intuíció és a gyakorlati érzék viszonyának és jellegének értelmezésében látott alapvető különbséget Cromwell és Gandhi között, mégpedig a machiavellista és az antimachiavellista, az erkölcsötől függetlenített, illetve az erkölcsnek alávetett politika ellentétében:

„A két ember, Cromwell és Gandhi közt a legnagyobb különbség... abban a viszonyban /található meg/, melyben morális gyakorlatiaságuk a történelem kikerülhetetlenek hitt eszközeivel került. Amióta Machiavelli a politikát emancipálta, s tudomány rangra emelte, mely a célokhoz vezető eszközök elméletével foglalkozik, mint a mechanika erői és mozgások elméletével, a machiavellizmus, bár rosszszálló jelző lett, gyakorlatban a politikai hozzáértést jelenti; aki országokat vezet, annak éppúgy tisztában kell lennie a szabályaival, mint a hadvezérnek a stratégiával, vagy a mérnöknek a boltozatkészítés módjával. Cromwellnek mint katonának, ha nem akart kikapni, meg kellett tanulnia a sikeres lovasroham taktikáját, s miután államférfiúvá lett, éppígy rákényszerült a machiavellista államvezetés eltanulására. Boldogtalanságát s gyűlöletességét az az összeütközés okozta, melybe ez a tudása mély vallásosságával került. Gandhit közéleti pályája nem szorította sem valóságos harcra, sem államvezetésre; fegyverül kezdetben nem is választhatott mást, csak az erkölcsi tiltakozást, s ő megmaradt emellett. Az erkölcsi fölényből, az igazság birtoklásából vezette le harcmodorát, melyben az ellenségre mért legsúlyosabb csapás igazságtalanságainak az elviselése lett, s ennek az igazán antimachiavellista politikai elméletnek a kidolgozása közben nyert csatákkal egy nagy történelmi kísérletet nyitott meg, amely lezárva ma sincs: lehet-e nem történelmi eszközökkel is történelmet csinálni, van-e egy másfajta... nem machiavellista politika, amely annak, aki eszközül használja, éppúgy vagy még inkább meghozhatja a győzelmet.”³⁵

Cromwell és Gandhi végső dilemmája is különböző volt egymástól:

”... életének a vége Gandhit sem kímélte meg a kételytől, mely Cromwell haláltusájának egész pályáját gyanúba fogó ráadás volt. Ő nem azt a görcsösen fogott zászlót ejtette el, amely a kereszténynek az üdvösség reménye... A közélet rontásától ő megmentette magát, s az átlótt melléből kibukott utolsó szóval tisztán adta át magát istenének; az ő kételye a szatiagrahának szólt és sikereinek, amelyeket elért vele. Amiben ő az erkölcsi fölény kardját s győzelmét akarta látni, hívei számára nem a gyengék harcmodora volt-e, az egyetlen lehetséges, amelyet az erősebb a gyenge bosszúvágyának meghagyott? S nem ez a kordát vesztett vadság volt-e, ami a felszabadulás órájában a hindu-mohamedán testvérharcban leleplezte magát? Amikor Kelet-Bengália vértől fertőzött faluit járta, egy angol diák biciklizett utána a noakilii erdőkhöz, annak mondta, hogy amit ő szatiagrahának hitt, India népének, most derül ki, csak passzív rezisztencia volt. Hite az emberekben hiába kérte, kényszerítette erre a gyanúra a cáfolatot, azt sem élete utolsó hónapjaiban nem kapta meg, sem (s ez már nemcsak Gandhi tragikumja) az azóta eltelt tizenöt évben.”³⁶

A háború, a forradalom és a szülői pofon relatív igazolását és velük összefüggésben a vallás és a politika antropológiai alapjainak értelmezését olvashatjuk Bibó István magnóra mondott gondolatmenetében, *Az európai társadalomfejlődés értelmében*. Az itt kifejtettek meglepően rimelnek Németh László előbb idézett gondolataira, bár első kifejtésüket már két évtizeddel korábban, Bibó István 1953 és 1956 között papírra vetett, az európai társadalomfejlődésről szóló írásában megtalálhatjuk:

„... az emberek egymás közötti erőszakának semmiféle köze nincs valamiféle biológiai természettörvényhez, mert a természetben, elsősorban a például szolgáló állatvilágban a kölcsönös pusztítás és erőszak nem olyan általános és nem olyan nagymértékű, mint ahogyan azt a ragadozók világából vett speciális példák igazolni látszanak, és sokkal jelentősebb az életnek a kölcsönös érdekelttsége, mintsem a kölcsönös szembenállása. Ezenfelül az élővilágban ezek az erőszaknak például felhozott jelenségei fajok között fordulnak elő, fajokon belül egészen kivételes esetekre és különleges határesetekre korlátozódnak. Az a gondolat tehát, hogy az emberek közötti élethalálharc és erőszak valamiféle biológiai természettörvény volna, teljességgel téves, és teljességgel elfedi azt a valóságos tényt, hogy az emberek egymás közötti erőszaka és állandósított élethalálharca azokból a félelmi komplexumokból táplálkozik, és azoknak egyik megnyilvánulása, amelyek az ember magasabb szintre lépésének, tudatossá válásának, haláltudatának a mellékes torzulása. Ennek a felismerésnek révén világossá válik, hogy lényegében minden vallás és lényegében minden államszervezet, az egyik az ember belső lényének a – mondjuk így – szervezése útján, a másik az emberek egymás közötti viszonyainak a szervezése útján arra törekszik, hogy ezeket az ember tudatossá válásából adódó félelmi, gyűlölködési és erőszakgörcsöket valamilyen módon feloldja. Az európai történelem végeredményben az erre irányuló – mondjuk így – keresztény kísérletnek a része.”³⁷

Ezek után a keresztény tanítás lényegét, Krisztus emberi gesztusainak a jelentését értelmezi és ez – Martin Buber és Franz Rosenzweig zsidó, Dietrich Bonhoeffer, Paul Tillich és Karl Barth keresztény vallásértelmezései mellett – Németh László Gandhi és Jézus képével mutat hasonlóságot:

„A keresztény válasz az erőszak, a félelem és a gyűlölködés görcsére az aktív szeretet központba helyezése, az aktív szeretet, mint minden emberi görcsöt feloldani képes, minden erőszakot megsemmisíteni képes, lefegyverezni képes erő szerepel Krisztus példázataiban és példagesztusokban a leggyakrabban. Ismételten le kell szögezni azt, hogy ezek az erőszakkal kapcsolatos alapvető krisztusi előírások: Aki megdob kövel, dobd vissza kenyérrel; Aki kardot ránt, kard által vész el stb., ezek nem valamilyen ügyefogyottságnak a hirdetései, és egyáltalán nem passzív magatartásra biztatnak. Ez a passzív magatartás Krisztus egészen ügyefogyottságával rendkívüli mértékben ellenkezik. Krisztus igen aktív magatartású személyiségnek mutatkozik. A hangsúly azon van, hogy minden erőszak lényegében valamiféle görcsös állapotból fakad, és minden erőszakos gesztussal szemben létezik egy aktív szeretetből fakadó erősebb szeretetgesztus, amelyik azt az erőszakgesztust lefegyverezni képes. Aki megdob kövel, dobd vissza

kenyérrel tehát nem azt jelenti, hogy bambán tűrjük el, ha megdobnak kövel, és bambán próbáljuk az ellenfél kegyeit keresni, hanem azt, hogy találjuk meg azt a gesztust, amelyik a kövel dobálóban felkelti a saját cselekedete feletti szégyenkezést, a saját cselekedete hiábavalóságának a megismerését.

... Az előírás tartalma az, hogy a legszörnyetegebb pribékkel szemben is létezik olyan gesztus – amennyiben a szörnyeteg pribékkel szemben is az aktív szeretet, az emberi sajnálás, az együttélés képességét az utolsó pillanatig meg tudom őrizni –,... amely fölemelt karját lehorgaszítja, és az agresszív cselekedet hiábavalóságára ráébreszti...minél félelmeesebb és absztraktabb szervezetek részeként történik ez az erőszak..., annál kisebbek, szinte reménytelenek a sanszai egy ilyen gesztus sikerének. A hangsúly azonban azon van, hogy minden erőszakhelyzetben van lefegyverző gesztus, és ezt kell keresnünk. Ha nem tudjuk megtalálni, akkor nem tehetünk mást, mint hogy megvédelmezzük azokat, akik reánk vannak bízva, erőnk szerint és az adott esetben rosszabb megoldásként az erőszak eszközeivel. A lényeg azonban annak a tudata, hogy ez az erőszakos eszköz a rosszabb megoldás... vannak helyzetek, amikor a háború is, a forradalom is, és a szülői pofon is valamiféle görcsös, ostoba, hatalmi vagy erőszakhelyzetet megsemmisíteni képes, és alapjában véve felszabadító hatásuk van. Mind a három... hasznos és indokolt lehet, de csakis... mint szükséges rossz, mint a jobb megoldás meg nem találása esetén elővehető másik megoldás.“38

Erkölc és hatalom Németh László értelmezésében ellentétben álltak egymással, és Gandhi az erkölcsöt használta a hatalom ellenében. Bibó István tisztában volt azzal, hogy a politika önálló diszciplinává válása annak fejlődését jelentette, de nem volt híve annak, hogy a politikatudományt az alkalmazott politikára szűkítsük, hanem a politikaelmélet értelmében használta a fogalmat. Abba tehát beleértette annak értékát, ember- és jövőképét, s nemcsak a kívülről meghatározott célok elérésének módszertanát, instrumentális racionalitását értette alatta. Ebben az összefüggésben értelmezte az európai politikai és vallási fejlődés értelmét mint szerencsés és kivételes fejlődést a zsarnokságok körforgásától a kölcsönös szolgáltatások rendszere, a személyes uralomtól a személytelen szolgáltatás irányába. Annak lényege a hatalom megszelídítése, humanizálása, átmoralizálása jelentette, és az nem egyszer s mindenkorra való adottság, hanem újabb és újabb erőfeszítéseket igénylő kísérlet, amely demokratikus formájában óriási lehetőség az emberi félelem, fájdalom, és erőszakmennyiség csökkentésére. A szabadság és a demokrácia elvein alapuló társadalomszerveződés nagy, nehéz és félig-meddig nem érvényesíthető vállalkozása viszont érvényes vívmányai ellenére több ponton zsákutcába jutott, és a zsákutcából meg kell találni az áttörés pontjait.

A machiavellizmus mind Németh László, mind Bibó István számára a politika és az erkölcs elválasztását jelenti. Machiavelli – Isaiiah Berlin esszéje és Quentin Skinner könyve óta tudjuk – nem az erkölcstől oldotta el a politikát, hanem a keresztény erkölcs alól emancipálta azt, és a pogány erkölccsel kapcsolta össze. A *Beszélgetések Titus Lívius első tíz könyvéről* republikánus szerzője A fejedelemben úgy vélte, hogy az új hatalmat megszerezni és azt megtartani kívánó fejedelem csak mímelheti azt, hogy jó keresztény, mert választania kell a között, hogy ebben a világban kíván megalapozni egy erős és hatékony államot (amihez a római virtus jobb fundamentum, mint a keresztény erkölcs), vagy jó keresztényként a túlvilági üdvözülésre készül. A jó fejedelem nem lehet jó keresztény, s a jó keresztény nem lehet jó fejedelem, a kettő ugyanis nem egyeztethető össze.39

Németh László Machiavelliben az erkölcs és a politika szétválasztóját látta, Bibó István pedig 1946-os szegedi politikaelméleti előadásában Machiavellit Morus ellentétéként és kiegészítőjeként mutatta be, mint aki a politika adottságait tárta fel azzal szemben, ami abból lehet és kell, hogy legyen, holott mindkettő, adottság és lehetőség, realitás és utópia benne foglaltatik a politikában.40 A „machiavellizmus” viszont a liberalizmus abszolutista ellenségeképe. Ebben az értelemben használta a kifejezést Bibó István is.

Összegezés

Németh László és Bibó István nemcsak írásokkal, felismerésekkel, javaslatokkal akart példát adni a helyes közösségi értékelésre, hanem személyes magatartásával is. Mindketten úgy vélték, hogy az értelmiség örök emberi kategória, és a magyar értékproblémák igazi megoldása példája lehet és lesz az európai értékválság megoldásának is. Közösségükért személyes felelősséget éreztek, magatartásuk (ebben az értelemben) Szókratészra emlékeztet.

Gandhi erőszakmentes politikálásának erkölcsi indítatású példája, az, hogy az egyén cselekedeteivel befolyásolhatja és kell, hogy befolyásolja világát, Németh László számára példa és önmeghatározási minta volt. Bibó István pedig azt magától értetődően gyakorolta. Ez volt az, amiért őt naívnak szokták bélyegezni. Azért, mivel felismeréseinek és erkölcsi felelősségének a következményeit szerény, szelíd és magától értetődő természetességgel vállalta.

Bibó István és Németh László kölcsönösen nagyra tartották egymást. Bibó Istvánt inspirálta Németh László. Inspirálta azokkal, akiket közvetített: *Spengler*, *Ortega*, *Hendrik de Man*, és *Szabó Dezső* műveivel, gondolataival, témáival és reflexióival. Inspirálta azokkal is, amiket maga írt: a *Tanu*-tanulmányokkal, a *Töredékek Róma utódaiból*al, a *Tizenegyedik századdal*, a *Messziről*el, a *VII. Gergellyel*, a *Kisebbség*bernel, s a *Szekfüvel* folytatott vitájával. Szélesebb értelemben pedig inspirálta témaválasztásával, szemléletével, értékvilágával, autonómiájával, enciklopédizmusával, originalitásával és heroizmusával. Az „illúzió” realitásával.

Mindezekkel elgondoloztatta Bibó Istvánt, aki átvette Németh Lászlótól az európai válságirodalom értelmezéseit, a példaember és a példanemzet koncepcióit, az értelmiségi szerep interpretációját, a kelet-európai szolidaritás gondolatát, az osztály nélküli társadalom vízióját, az európaiság fogalmát, és az erkölcs és a hatalom problematikus dualitásának gondolatát. Ugyanakkor addig értelmezte át azokat, ameddig az ő értékvilágának az építőelemeivé nem váltak. Mindegyik mást jelentett számára, mint Németh László számára és mindegyik más összefüggéstől nyerte el a jelentését, mint Németh László gondolatmeneteiben. Attól az összefüggésrendszerrel, amit Bibó István alakított ki értékvilágának kivajúdása során, mindenekelőtt 1940 és 1948, majd 1953 és 1974 között.

Azt is érzékelhetjük, hogy Horváth Barna természetjog-felfogása, a neokantiánus értékefilozófia dualitása, a Kelsen-Verdross-Carl Schmitt vita, Guglielmo Ferrero genfi, a hatalom humanizálására vonatkozó triász (*Kaland. Bonaparte Itáliában, 1796-1797, Újjáépítés. Talleyrand Bécsben, 1814-1815*, és a *Hatalom. A városállam láthatatlan géniusai*) és előadásai (*A két francia forradalom*), Erdei Ferenc paraszti polgárosodás és agrárurbanizáció-koncepciója, Hajnal István európai feudalizmusról kialakított képe, mindenekelőtt a szabadság kis köreinek kölcsönös szolgáltatásokon alapuló felfogása és Szabó István magyar parasztságtörténeti művei alapvetően befolyásolták Bibó István szemléletét, hiszen annak a forrásai voltak.

Németh László maga is forrás volt Bibó István számára. Kihívást és referenciát képviselt. A szellemi hatást és viszonyulást 1938/40-ig a befogadás és az azonosulás határozta meg, 1947-ben a védelem, 1948-ban az érdemleges bírálat, 1956-ban a párhuzam, az 1960-as, 1970-es években a reflexió, 1976-1979-ben pedig a tisztelgés, a szelektív azonosulás és a bírálat.

Németh László Bibó István egyik forrása volt, akinek a gondolatait, témáit, érveit és olvasmányélményeit Bibó István felhasználta, átértelmezte és újjáalakította. A kettőjük gondolkodása közötti különbség nem egyszerűen az író és a filozófus műfajának eltérése volt, de nem is az egocentrikus, szinte exhibicionista, és állandó önmeghatározáskényszerrel küszködő személyiség és a

tárgyilagosságra törekvő, szemérmes, jó humorú, alapjában kiegyensúlyozott egyéniség differenciája. A különbség mögött mindenekeelőtt a közösség ügyét – a kizárólagosság igényével szekularizált vallásként – meghatározó és azt a maga ügyével azonosító próféta, és a közösség és a szabadság ügyét szintetizáló, közszolgálatát magától értetődően végző citoyen értékvilága, szerepe és csendes méltósága húzódik meg. Az, amely a személyiséget, szerepét és gondolkodását elválaszthatatlan egységgé formálta, s amelynek következtében Bibó István Németh László hatását visszaemlékezéseiben tárgyyszerűen tudta értékelni.

Németh László szellemi hatása Bibó István számára alapvető volt. Olyan, amely inspirálta, amelyre kritikailag reflektált, és amelytől el tudott rugaszkodni.

1 Az esszé háttérét és kontextusát monográfiában dolgoztam fel: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. Jelen tanulmány a monográfiában szereplő kitekintés anyagán és következtetésein alapul.

2 *Levelezés köz- és magánügyben 1931-1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*. (Szerk. H. Soós Mária) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991. 300-301, *Életút* 174-175. A *Villámfénynél* lelőhelye: *Tanu*, III-IV. (1936) 171-226, a hivatkozott vezércikk: *Messziről (Válasz Szekfű Gyulának)*. *Tanu*, 1936. III-IV. 109-131. Bibó István a *Kiadatlan tanulmányok* megjelenése kapcsán így emlékezett vissza Németh László *Tanu*-korszakára: „Kedves Laci! Én is hálásan köszönöm a tanulmánykötetet. Számomra ifjúságom horizont-tágulásának emlékeit és indításait idézte fel.” In.: *Németh László élete levelekben 1949-1975 - (Németh Ágnes, Domokos Mátyás, Duró Gábor)* I-III. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. III. 396.

3 VT I. 186-187.

4 VT III. 379-380. Vö. *Életút* 25.

5 VT III. 379-380. Vö. *Életút* 25.

6 *Németh László élete levelekben, 1914-1948*. (Szerk., s. a. r.: *Németh Ágnes*, jegyz.: *Grezsa Ferenc*) Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1993. Levele Veres Péternek, 1945 december. 505-506. A hivatkozott tanulmány: *A magyar demokrácia válsága*. VT II. 13-79, eredetileg: *Valóság*, 1945 október-december. 5-43.

7 Sárközi Györgyné visszaemlékezése a *Válasz* szerkesztésére, OSZKK Fond 17/170 1.

8 Sárközi Györgyné visszaemlékezése a *Válasz* szerkesztésére, OSZKK Fond 17/170 7.

9 Sárközi Györgyné visszaemlékezése a *Válasz* szerkesztésére, OSZKK Fond 17/170 10. A sorrend fordított: »Valamikor többet írtam a másodikon, mint amennyit örvendeztem az első.»

10 *Szabó Zoltán: Bibó Istvánról*. In: *Bibó István összegyűjtött munkái IV*. (Szerk.: *Kemény István-Sárközi Mátyás*) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981-1984. I. 8-35, 34. Szabó Zoltán írását bírálta: *Németh G. Béla: A „megátalkodott jóhiszeműség”*. *Vázlatok a Bibó-képhez*. Kortárs, 1995/8 69-75, kötetben: Uő: *Írók, művek, emberek*. Krónika Nova Kiadó, Budapest, 1998. 155-165. Érvéle az azon a feltételezésen alapul, hogy a *Válság után-választás előtt* című írás kimaradt a berni összeállításból, s Bibó István karképe Kovács Imre illúziótlan valóságérzékelésével szemben Lukács György elfogult helyzetrajzához hasonlít, miként – Németh G. Béla véleménye szerint – Bibó István 1945 és 1948 közötti egész koncepciója is. A szerző azonban tévedett, amikor a négykötetes gyűjtemény három kötete alapján azt állította, hogy a kérdéses írást a kiadvány nem tartalmazta, mert az abban benne volt: *ÓM IV. 1250-1266*. Véleményem szerint abban is tévedett, hogy Lukács György nézeteivel rokonította Bibó István beállítottságát. Lásd még tanulmányformába foglalt visszaemlékezéseit: Uő: *Egyedi és csoportmagatartások a kommunista hatalomátvétel előtt (A Válasz 1946-48 között)* Századok, 1998/3 717-725, kötetben: Uő: *Írók, művek, emberek*. Krónika Nova Kiadó, Budapest, 1998. 144-154. Uő: *Folyóiratok karaktere és szerepe 1945-47 között*. *Valóság*. Kortárs, 1998/7. 92-98. Szabó Zoltánra lásd: *András Sándor: Haza és ország – nemzet és nép – szabadság, egyenlőség – szabadság, testvériség*. *Szabó Zoltán nemzetszemlélete és a harmadik út*. Kortárs, 1995/5. 1-29, *Kenedi János. Jónás*. *Világosság*, 1996/ 8-9. 161-170. Bibó István és Lukács György viszonyára legújabbban: *Heller Ágnes: Bicikliző majom. Élet- és korrajz. Kőbányai János interjúregénye*. Múlt és Jövő Könyvek, Budapest, 1998. 88.

11 *NLL Sárközi Györgynének*, Budapest, 1946. április 10. 539.

12 *NLL Sárközi Györgynének*, Hódmezővásárhely, 1946. április 10. után, 539-540.

13 *NLL Sárközi Györgynének*, Budapest, 1946. december 5., 584-585. A hivatkozott írás: *A békeszerződés és a magyar demokrácia*. VT II. 269-296, eredetileg: *Válasz*, 1946. október. 43-59.

14 *NLL Sárközi Györgynéhez*, Hódmezővásárhely, 1947. február 21. előtt, 596-597. Lásd még: *Homályból homályba*. II. 541. Vö. *Grezsa Ferenc: Németh László vásárhelyi korszaka*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 31-38, 350-352, *Németh László: Naplórészlet a Magyar Közösség perének időszakából*. Tiszatáj, 1997/11. 52-54, *Németh László: Égető Eszter*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 646-650.

15 *Németh László: Homályból homályba. Életrajzi írások*. (Az életrajzi adatokat összeállította: *Hölvényi György*) I-II. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977. II. 541. A *Kisebbségben* értelmezéséhez Vö. *Poszler György: Bennszülött-bölcselet*. – *Németh László: Kisebbségben – Szubjektív kommentárok*. Kortárs, 1990/11. 111-140, *Grezsa Ferenc: A Kisebbségben-metafora jelentésváltozatai*. Kortárs, 1990/11. 141-151, *Monostori Imre: Rég múlt? Utak és útkeresések*. Kortárs Kiadó. Budapest, 1998. 19-25.

16 *Homályból homályba*. II. 541. Vö. *Németh László: Naplórészlet a Magyar Közösség perének időszakából*. Tiszatáj, 1997/11. 52-54, *Földesi Ferenc: Mélyponton*. Németh László 1947. január 19-én írt naplófeljegyzései elé. Tiszatáj, 1997/11. 49-52. Lásd még: *Vekerdí László: Király István, Lukács György, Németh László. Király István változó Németh László-képéről*. Tiszatáj, 1997/11. 55-62, *Zimonyi Zoltán: Németh László katedrálja*. Tiszatáj, 1997/11. 63-70, *Tóbiás Áron: Az Égető Eszter kiadásának története*. Tiszatáj, 1997/11. 70-74. Lásd még: *Zimonyi Zoltán: Sorsok, sorsmetaforák*. *Németh László: Sámson*. Tiszatáj, 1985/8. 107.

17 Bibó István és Németh László 1956-os írásainak párhuzamos vonásaira már Kenedi János és Domokos Mátyás felhívta a figyelmet: *Kenedi János: Bibó szocializmus-felfogása kihallgatótisztjei előtt*. In: *A hatalom humanizálása Tanulmányok Bibó István életművéről* (Szerk. *Dénes Iván Zoltán*) Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993. 269-283, kül.: 281, 283, *Domokos Mátyás: Egy „talált” dráma megítéléséről*. Holmi, 1996/ 8, kötetben: Uő: *Hajnali józanság. Esszék, viták, elemzések*. Kortárs Kiadó. Budapest, 1997. 122-142, kül. 127-130. Vö. „Az író – vállalkozás” *Németh László. Életrajzi kronológia, 1901-1948, 1949-1975*. I-II. (Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta: *Dr. Lakatos István*) Argumentum Kiadó. Budapest, 1997, 1998. II. 93-147.

18 VT IV. 139-156. Vö. *Életút* 198-202, VT I. 271- 294, 295-635, II. 367-397, A szabadság kis körei. Tanulmányok *Bibó István*

életművéről. (Szerk: Dénes Iván Zoltán). Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 284-309, *A hatalom humanizálása* 326-350, VT III. 5-123, VT IV. 759-782, 796-798. Lásd még: *A hatalom humanizálása* 284-309.

19 VT IV. 139-156. V.ö. III. 5-123. A marxizmus-leninizmus felhasználta és elhasználta azokat, akik komolyan vették célkitűzését és kettős mércével mért: saját magát felmentette a valóság kontrollja alól, míg a rajta kívül lévő világot az eszménnyel szembesítette. Azzal az eszménnyel, amelyet maga megtagadott. Lásd még: *Reitzer Béla: A proletármevelés kérdéséhez (Nevelésszociológiai bírálat)*. Szeged, 1935. A Szegedi Fialok Művészeti Kollégiumának kiadványa, 14., Életút 28-32., *Szabó Miklós: Múmiák öröksége. Politikai és történeti esszék*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1995. 41-44, 47-49. Vö. *Isaiah Berlin: Karl Marx. His Life and Environment*, Oxford, 1978. Oxford University Press, Uő: *Against the Current. Essays in the History of Ideas*, Oxford, 1981. Oxford University Press 252-286, Uő: *Négy esszé a szabadságról*. Európa Kiadó, Budapest, 1990. 107-333., Uő: *The Sense of Reality. Studies in Ideas and Their History*. Chatto and Windus, London, 1996. 77-167, Uő: *The Proper Study of Mankind. An Anthology of Essays*. Pimlico, London, 1998. *Hannah Arendt: A forradalom*. Európa Kiadó, Budapest, 1991. Uő: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Kiadó, Budapest, 1992, Uő: *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Osiris Kiadó – Readers International, Budapest, 1995. A Berlin-Bibó párhuzamra lásd: *András Sándor: Haza és ország – nemzet és nép – szabadság, egyenlőség – szabadság, testvériség. Szabó Zoltán nemzetszemlélete és a harmadik út*. Kortárs, 1995/5. 1-29, egybevetés: 12-13, *Dénes Iván Zoltán: A köz java és az egyén boldogsága: a politikai és az egyéni szabadság viszonya*. Világosság, 1998/5-6. 114-131. A Bibó-Arendt párhuzamra Vö. *A hatalom humanizálása* 284-297. A rekonstruált gondolatmenet felhasználtam: *A hatalom humanizálása* 294-295.

20 VT IV. 157-164. Vö. VT IV. 165-238, *A hatalom humanizálása* 269-283, 351-365., *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*. (Összeállította Kenedi János). 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 11-36, 43-53, 69-150, 158-175, 193-201, 211-216. Lásd még: *Radnóti Sándor: A legitimitáció keletkezése. Emlékkönyv I.* 367-381., *Bence György-Kis János: Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás. Emlékkönyv I.* 386-403.

21 Németh László: *Emelkedő nemzet*. Irodalmi Újság, 1956. november 2.

22 Németh László: *Pártok és egység*. Új Magyarország, 1956. november 2.

23 Németh László: *Nemzet és író. Igazság*, 1956. november 3.

24 Németh László: *Pártok és egység*. Új Magyarország, 1956. november 2.

25 VT IV. 155-156.

26 Lásd még: *Szabó Miklós: Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986. Válogatott tanulmányok*. Medvetánc-Atlantisz, Budapest, 1998.1993-108, *Gergely András: „Érdemes-e?” Németh László életének és életművének talányai*. Világosság, 1996/8-9. 147-160.

27 *Életút* 409.

28 *Életút* 431.

29 VT III. 5-123, IV. 265-282. V.ö.: *Németh László: VII. Gergely*. Történeti dráma. 1937, *Az áruló*. Történeti dráma. 1954. In: Uő: *Történeti drámák. I-II*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1963. I. 5-100, II. 265-367.

30 MTAKK Ms 5115/97. Vö. VT I. 271-293, II. 367-397, IV. 265-282. Az *Uchrónia* teljes címe: *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna ... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr- és politikátörténeti uchrónia*. Értelmezésére lásd: *Vályi Nagy Ervin: Gondviselési hit kontra és pró. (Bibó István Uchróniája elé)* *Emlékkönyv II.* 373-379, *Trencsényi Balázs: A tegnap árnyékában. Bibó István és az Uchrónia*. Nappali Ház, 1993/2. 35-45, *Kovács Gábor: Változatok a történelemre – Bibó István Uchróniája*. 2000 1997/7. 47-52.

31 Vö. *Bibó István: A magyarság és a magyar társadalom jelleme*. Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata Rt. Budapest, 1924. 19., VT 149-160, *Babits Mihály: A magyar jellemről*. In: *Mi a magyar?* (Szerk. Szekfű Gyula), Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939. 37-86, kül. 80, „... egy ilyen eset, mint az enyém lassan a belátás, igazságszeretet kicsiny szektáját választhatja le egy kissé szószátyár nemzetből. S ez sem utolsó szerep: a nemzetet szerencsétlenségünkkel gondolkodásra és ismeretre tanítani.” *Németh László: Történeti drámák*. II. 367.

32 MTAKK Ms 5115/97. Lásd még: „Jól esett az a néhány szó az Áruló bemutatóján. Mély barátsággal: Laci.” Németh Lászlóné és Németh László levele Bibó Istvánnéhoz és Bibó Istvánhoz, részlet. 1967. január 4. MTAKK Ms 5117/310. Vö. *Varga János: Az áruló. Megjegyzések Németh László Görgey-drámájához*. Történelmi Szemle, 1964/3-4. 596-613. A Görgey-kérdéssel kapcsolatos legújabb kutatási eredményekre lásd: *Kosáry Domokos: A Görgey-kérdés története. I-II*. Osiris Kiadó, Budapest, 1994, 1848-49. *A szabadságharc és a forradalom története*. (Szerk.: Hermann Róbert) Videopont Kiadó, Budapest, 1996.

33 A kérdés kifejtését lásd: *Eltorzult magyar alkat*. 157-167, 203-204.

34 *Sorskérdések*. 740-742.

35 Németh László: *Kísérleti dramaturgia. Drámák 1960-1969. I-II*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1972. II. 19. Vö. *Isaiah Berlin: The Sense of Reality. Studies in Ideas and Their History*. (Ed. by Henry Hardy) Chatto and Windus, London, 1996. 249-266.

36 Németh László: *Kísérleti dramaturgia*. II. 20. Vö. *Gandhi halála (1962)*. *Kísérleti dramaturgia*. II. 33-132.

37 VT III. 43-44. Vö. *A hatalom humanizálása*. 326-350, kül. 337-341.

38 VT III. 44-46.

39 *Niccoló Machiavelli művei* (Ford. Iványi Norbert és mások) II. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1978. I. 5-86, 87-441, *Isaiah Berlin: Against the Current. Essays in the History of Ideas*. Oxford University Press, Oxford, 1981, 25-79, *Quentin Skinner: Machiavelli*. Atlantisz, Budapest, 1993, Uő: *Liberty before Liberalism. Inaugural Lecture*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998. Vö. *J. G. A. Pocock: The Machiavellian Moment. The Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 1975.

40 Németh László: *Kísérleti dramaturgia*. II. 19, MTAKK Ms 5116/13-21.

Rövidítések

Emlékkönyv= Bibó-émlékkönyv I-II. Századvég Kiadó, Budapest – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bem, 1991.

*Életút = Bibó István (1911-1979). Életút dokumentumokban (Vál. Huszár Tibor)
1956-os Intézet – Osiris – Századvég, Budapest, 1995.*

MTAKK = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár.

OSSZK = Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

*ÖM = Bibó István összegyűjtött munkái (Szerk. Kemény István – Sárközi Mátyás)
I-IV. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981-1984.*

*VT = Bibó István: Válogatott tanulmányok (Vál. Huszár Tibor – ifj. Bibó István).
I-IV. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986-1990.*

Bori Imre

Vacsora a Szilágyi Erzsébet fasorban

A *Forrás* főszerkesztője levélben arra kért, hogy a folyóirat Németh László-émlékszámában idézzem fel Németh Lászlóval folytatott ama beszélgetésemet, amelyben Németh László a „maga tizenkilencedik századiságáról” beszélt, miként azt az *Utolsó széttétekintés* című életrajzi írásait tartalmazó kötetében a 162. oldalon megörökítette. Sajnos, akkor nem vezettem naplót, feljegyzést sem készítettem a nekem annyira megtisztelő találkozásról, s arról az eszmecsere-ről, amelyet Budán, a Szilágyi Erzsébet fasori lakásban folytattunk vacsora közben, s utána egy szövetkezettől kapott bor ízlelgetése közben, hiszen már akkor sem voltam borivó ember. Németh László hívének tudtam (és tudom) magam ma is, hiszen már gimnazistaként *A minőség forradalma* V-VI. kötetének tanulmányai ragadtak magukkal, meg regénye, a *Kocsik szeptemberben*, s íme, fél évszázad után is csorbítatlan az első olvasmány élménye. Amikor 1980-ban az *Utolsó széttétekintés* naplóit olvastam, rátaláltam a vendégeskedésünkről szóló naplórészletre, s azt láttam, hogy a lelkesedés is félreértéseket szülhet, a jóakarát sebet ejtethet – s most észlelem, hogy vérző szívvel és egy gyanakvó lélekkel ültem szemben a vendégasztalnál. Nyilván fájlalta Németh László, hogy a tanulmányainak szerb nyelvű kiadása odázódik (mellesleg máig sincs szerb nyelvű Németh László-tanulmánykötet), de tudom, hogy az *Égető Eszter* sikert aratott a szabadkai Minerva Könyvkiadó szerb nyelvű gondozásában.

A keveseket magához engedő, az ismeretlenek elől elzárkózó Németh László vendéglátó ajtaja megnyílt előttünk a *Híd*ban közölt Bolyai-tanulmányomnak köszönhetően, mert mondták neki, hogy érdemes elolvasni. Kíváncsi lett az írójára, aki tankönyvbe is szedte a Németh Lászlóról akkoriban Jugoszláviában lehetséges és közölhető tudnivalókat.

Csalódást okozott-e a találkozásunk? Beszélgetésünk a rólam begyűjtött adatok fényében még tragikusabb felhangokat csalt ki belőle, mint ha csupán a művéről szóló Bolyai-tanulmányom ismeri, s így túlrájzolta a képet, amit a beszélgetésünk nyomán tükre mutatott, hiszen azzal a mondattal zárta a Szilágyi Erzsébet-fasori estéről szerzett benyomásai papírravetését, hogy „megengedi büszkeségével a fényűzést, ha az mindjárt a Kurátor Zsófi büszkesége is, hogy a megvetéssel szemben némán állja a literátori okoskodások hullámcsapásait”. Jajdulok most is fel, mikor a *megvetés* szót látom, hiszen csupán ellenvetésről volt szó nézetei egy szilánkjával kapcsolatban, nem megvetésről, vagy arról, hogy az én ellenvetéseim is az ő „elszigeteléséhez” egy téglá a kerítésben. Megértem, mert fogolynak tartotta magát, öregnek és népszerűtlennek. Holott az önjellemzésre való készsége csapta be mind a maga esetében, mind a beszélgetésünk során rólam alkotott kép elkészítésekor.

A jugoszláviai magyar középiskolások IV. osztálya számára írt tankönyvemben a róla szóló fejezettel elégedett volt – ezt a szöveget előbb ismerte meg, mint íróját, s mi több, olvasása „egészen furcsa megnyugvást szerzett... „tán a tanári múltja az, ami ennyire örül neki”. Tehát nem kell sündisznóállásba merevednie, ha az engem dicsérő mondatokra gondolok: „De ezt a könyvet egy fiatal, úttörő kritikus írta, s ha van tévedés a méltatásban: épp az egész mű egy-egy voltát, belső kohézióját a helyhez és célhoz mérten magyarázza, kihozza.”

Fenntartásai természetesen voltak. A dicsérő mondatokat mintegy előrebocsájta az 1967. október 27-én kelt levelében: „Nem tudom, a negyedik tankönyv többi része is olyan-e, mint a megküldött fejezet, ebben az esetben, mint kis irodalomtörténet, felnőttek részére is használható volna... A megjelenő könyv különben mint pedagógust is érdekelne, ha csak velem ennyit foglalkozik, nem terheli-e meg a fiatal agyakat, s mekkora lesz az olvasmányrésze stb.” Levele következő passzusa a vajdasági magyar irodalomnak szánt feladatról beszélt: „De nemcsak személyes és pedagógiai örömet, nagyobb reményt is szított küldeménye. Régi hitem, hogy az ötfelé szakadt magyarság (ötödiknek a Nyugaton lévőket véve) a magyar irodalmi tudat kialakítására a vajdaságiak vannak a legelőnyösebb, legfüggetlenebb helyzetben...” S azután az aggodalom a modernizmussal kapcsolatban. Ami magyarázza a Kassák Lajos íránt mutatott ellenszenv eszmei gyökereit is, mert úgy tartja, nem lehet egyszerre a modernizmus és a nemzeti feladatokat képviselni: „Sajnos, nem olvasom rendszeresen a lapjaikat, a lépéstartó Nyugatra tekintő, ideges kényszere a többiek figyelmét elvonja erről a kínáló nemzeti feladatról...” Feladatokat jelöl ki fellángoló optimizmusában, s nem kevesebbet várt a vajdasági magyar irodalomtól, mint azt, hogy elvégzi vele kapcsolatban az igazság helyreállításában a „mérleg-nyelv billenést”, és megpróbálja átvenni az „agykéreg szerepét”, mert a magyar irodalom szürkeállományától meg van fosztva, tehát – mint írta – „dekortikált”, s ezért a nemzet csak zsigereivel „gondolkodik”.

A tankönyv-szöveg után a korábban írt Bolyai-tanulmány néhány részlete csalódást keltett benne, de e tanulmány kitételei legalább annyira irritáltak, mint az, amit Kassák Lajosról gondoltam és mondtam. Nemcsak Aczél Györgyék róttak rám emiatt egy éves magyarországi irodalmi szereplés-tilalmat a *Tiszatáj*ban megjelent írásom miatt. Németh Lászlót is a Kassák Lajos szerepéről és jelentőségéről hirdetett nézeteim provokálták a naplója szerint 1967-ben. Abban az évben jelent meg a már említett negyedik tankönyvem, és írtam meg terjedelmes Kassák-tanulmányom is a sokoldalú alkotó nyolcvanadik születésnapjára a Magvető Kiadó megbízásából. Kassák Lajos kéziratban még olvasta, amit róla írtam, a könyv (Bori Imre – Körner Éva: *Kassák irodalma és festésze*) már halála után jelent meg – a késlekedésnek pedig magam voltam az okozója: a magyar íródelegáció újvidéki látogatása során vacsora közben összeszólalkoztam Darvas Józseffel és Marjai Józseffel, aki akkor Magyarország belgrádi nagykövete volt. Súlyos szavak estek a politikáról is, s a már kaptos Darvas József előbb a magyar íróküldöttség tagjaként jelenlévő Pilinszky Jánost bántotta már Belgrádban is (könnyeket csalva elő a költő szeméből), majd Sinkó Ervint sértegette, ki nem volt ott, s nekem azt mondta, hogy veszélyes ember vagyok, sok gondot okozok a pesti illetékeseknek, mert az egyetemisták az én tanulmányaimon okulnak, azután pedig kényes kérdésekkel zaklatják tanáraikat a pesti egyetemen, s ilyen módon megrontom őket. Nagy affér támadt, Szabolcsi Miklós próbált közvetíteni, titkosított jelentések és feljelentések készültek, szilencium következett, a közben elkészült Kassák-könyvem bezúzásának a gondolatával foglalkozott a Magvető igazgatója, Kardos György, s az orrom előtt becsapta a kiadó ajtaját. Németh Lászlónak, naplója szerint, arra panaszkodtam, hogy a Kassák-könyvem „készen volt, kiszedve, s nem jelent meg”.

Íme, az eszmei gyűjtás, ami Németh László gondolkodását beindította. „Énnekem is – írta naplójába – eszembe jutott, amit A. mondott róla, hogy B. nem Adyt, hanem Kassákot tekintti az új magyar irodalom kútfejének”. Szinte hibátlanul interpretálta elképzelésem a XX. századi magyar irodalom periodizációjának általam vallott rendszeréről: „Az izmusok, amelyeket mi meghaladott, kaotikus bűvészkedésnek hirdettünk, feltámadnak s megdicsőülnek – de az utolsó harminc-negyven év minden számottevő írója – ennek folytatója.”

Ami Németh László naplójegyzetében ez után következik, az nem hangzott el beszélgetésünk során, az adódható végkövetkeztetések már a naplóró utólagos tűnődéseinek levezetései, nevezetesen az a gondolat, amibe Füzi László belekapott, az, hogy Németh László magát „tizenkilencedik századissággal” minősíti. Én sem akkor, sem azután nem gondoltam ilyent, hiszen a XX. századi világirodalomról Németh László tanulmányai voltak elsőszámú informátoraim Babits Mihály irodalomtörténetével együtt. Németh László Proust-naplója ma is gyakran olvasmányom például. Németh László egy „perszéval” kezdődő erre vonatkozó mondata is jelzi, hogy itt arról van szó, amit Németh László nem a beszélgetésünk során fejtett ki, hanem feljegyzései írása közben gondolt: „Persze, ha ez igaz (ti. az én Kassák-látásom), akkor én idehaza is egy elkésett XIX. századi lettem, érdektelen időszerűtlenné, ahogyan V. M.-ék hirdetik.” Mikor e mondatát másolom, a gondom az, kik azok a V. M.-ék, akik Németh László időszerűtlenségét hirdették az 1960-as években? De az agyában megragadt Kassák-kérdés felkísért 1968-ban is, amikor két 202 cm-es fiatalemberrel beszélgetve, akkor látja kedvező színben őket, amikor azok azt állítják, hogy csupán a „sznobok csinálnak nagy hűhót” Kassák körül. De 1970-ben bevallja (éppen Kecskeméten) a XX. századi izmusokról: „Amit ennyien csinálnak, abban kell lenni valami jónak is. Én az avantgardizmust kihagytam a belső fejlődésemből.”

Beszélgetésünk Németh László naplója megőrizte lenyomatai további ellenvetéseiről is hírt adnak. A Bolyai-tanulmányom egyik fő tétele, hogy a „magyarság az a kő, melyben a magyar írók sorban elbotlanak”, ahogy Németh László megfogalmazta, híven reprodukálva, amit magyar drámahőseiről gondoltam, nevezetesen, hogy „ők magyarok, ebbe megbotlanak, s a botlást követő esés után nem tudják ott folytatni életüket, ahol botlásuk előtt megakadtak útjukban. Írás közben színesebben fogalmaztam, mint beszélgetés közben, mert ilyenkor szokásomhoz híven leegyszerűsítettem és képletessé tettem a kérdést. Így került a kő is elő, amelybe, szerintem, a Németh László magyar hősei megbotlanak, s nem szárnyalnak, hanem vergődnek azután. A Németh László emlegette „keserű magyar lében” azonban rendre a „nagy nemesség bűnhődik” – fuldokol.

De – veti közbe gondolkodása során a Kassák-ellenességének okát is, nevezetesen azt, hogy „Kassák életreléptetésében a magyar irodalom speciális hivatásának az elítélése is benne van; elő is bűjt hamarosan”. Mármost az, hogy szerintem az irodalomnak az „esztétikum az ege, nem a politika, szociológia”. Különböző megfogalmazásokban máig visszahallható az esztétikum elítélésének a programja és a „sorskérdések” előtérbe helyezésének a követelménye. Németh Lászlónak volt érve a „sorskérdések” vállalásával kapcsolatban is, egyúttal az „elkötelezett” jelző elutasításával a *Híd*-ban megjelent Hornyik Miklós készítette interjú erre vonatkozó kérdése kapcsán, holott egy „amenciás nemzet” írójának tudva magát a sorskérdések megoldására biztat és követi a diagnózisát. Úgy tetszik, azzal zárult beszélgetésünk, hogy én megmaradtam a tettek dicséreténél (1967-ben a „jugoszláv példa” még vonzó volt), Németh László a tudathasadásos nemzet-képnél, s az öntudat szükségességének a hirdetésénél.

Németh László tizenkilencedik századissága kérdésének felmerülése alighanem véletlenszerű gondolat volt naplórírás közben. Ám nem vizsgáltam, más írásaiban felmerül-e ez a gondolat újól. Én nem hiszem, hogy jellemző lenne rá, hiszen egyik legjelentősebb olyan magyar író ő, akinek műve tele van huszadik századi jegyekkel!

Füzi László

Az elhallgatás

Németh László utolsó évtizede

Az *Irgalom* nem állt önmagában, Németh a regény befejezésével egy időben gépeltette le a „vallásos” nevelésről című tanulmányát. 1965 májusában írta a fia haláláról hírt adó Gervay Annának, annak idején ő kérdezte meg, hogyan kell nevelnie gyermekeit: „Épp a télen gépelgették a vallásos nevelésről szóló tanulmányom, amelyet jó 6-7 éve már, épp a fiaiért érzett gond, felelősség hívott elő, egyik nyári látogatása után. Kéziratban lappangott mindmáig, s lappang még alkalmasint jó ideig (ha megjelenik, ajánljuk K. P. emlékének)...”. Ekkor zárta le mindaddig befejezetlenül maradt, még Vásárhelyen elkezdett, s már az új, fogyasztói világgal viaskodó, legtöbb ironikus és önironikus vonást tartalmazó vígjátékát, a *Harc a jólét* ellen című darabját is. Illés Endre elzárkózott a darab megjelentetésétől, színrevitelével a Németh-darabok jó ismerője, s számos darab sikeres megjelenítője, Lendvay Ferenc próbálkozik majd évekkel később, sikertelenül. Lendvay 1969-ben, akkor éppen a szegedi színház igazgatójaként írta Némethnek: „Újra elolvastam a *Harc a jólét* ellent, s Karinthy Cini is elolvasta. Mind a kettőnknek hallatlanul tetszik. Rázós persze, nagyon is rázós, de egyetértünk abban, hogy olyan ügy, amelyért érdemes vásárra vinni a bőrünket. Egyszóval: belevágunk a dologba, és teljes erővel bedobjuk magunkat, hogy átnyomjuk a különféle vizesárcokon és akadályokon”. Próbálkozásuk nem járt sikerrel, a darab akkor bemutatatlanul maradt.

Az *Irgalom* mellett több fontosnak ítélt írását is igyekezett befejezni, olvashatóvá tenni, ez mutatja, hogy valóban életműve lezárására készülődött. Már az *Ember és szerepet* is az önértelmezés és önmegmutatás művének szánta, ezt követően pedig minden korszakában igyekezett feltárni azt, hogy az adott időszak mit formált a világán, így életművének lezárásakor szinte szükségszerűnek tűnhetett előtte egy összefoglaló jellegű, egész életútját értelmező-bemutató írás papírra vetése. Annál is inkább, mert az *Irgalom* és a körülötte létező munkák világát olyan magaslatnak tartotta, amelyik felé mindig is igyekezett. Még a regény lezárásakor írta: „Hallgathatok hát két okból is – mert a harcot megharcoltam, ezt az utolsó golyót is bedobtam –, s pihenhetek, mert nincs ami harcra unszolja többet”. Valamivel később a *Naplójába* jegyezte be: „A győzelem, ez volt, ami felé éltem, egy magas pillanat, melyről a megtett út emelkedik, ahol az utolsó gondolat kitűzött zászlóként lobog”.

Az összefoglaló írás, *Negyven év* címmel még 1965-ben megszületett, formailag tájékoztató írás lett volna ez, Gabriel Marcel érdeklődése hívta életre, valójában azonban pályatörténet – bevezető pályája egészéhez, helyét a megszülető életműsorozat élén találta meg, ahogy fiatalon az *Ember és szerepet* formálódó életműve elé helyezte. A *Negyven év* valódi újdonsága azonban nem az volt, amit a műtről mondott, ekkorra önkomentáló írásaiban már szinte mindent elmondott a műveiről és az életútjáról, hanem az, ahogyan az *Irgalom* lezárását követő újabb időszaknak nekivágott. „Nem a nem írásra teszek fogadalmat most sem, amikor az *Irgalom* odanyújtásával publikációim sorát lezárom – írta. – Élettevékernységeim közül szinte csak ez maradt épen, öngyilkosság volna a mozgásban tartó motort leállítani. Csak irányát változtatnom meg. Utolsó vásárhelyi évemből maradt fenn egyik naplóm borítékán a *Chartreuse de V.* felirat. Vásárhelyi Certosa. Egy fiatal barátom, különben kiváló művész, értelmes, rokonszenves ember látogatása hagyta bennem az elhatározást, hogy ha úgyszincs a beszédnek értelme, hagyjunk hát föl vele, s éljünk, mint a karthauziak, főfele alkotva meg egy-egy napunk. S éltem így vagy két hónapig. A karthauzi fogadalom persze akkor sem mechanikai némaságot jelentett, csak hogy semmi olyanról nem beszélek, ami *nekem* fontos. De akkor még nem voltam érett erre a szerzetességre; családom viszonyai is hazaszóltottak. Azóta betegség, környezet közönye, elszakadás mindazoktól, akik szívesen hallgattak, megvalósította fogadalom nélkül is a Certosát körülöttem. Mind ritkábban történik meg, hogy a mondanivaló áttörje a szavakat pötyögtető csöndet, s ha megtörténik: dadogóvá váló hangom, az arcok elidegenedése figyelmeztet, hogy fájdalomra nincs fül, gondolataimra felvevő szerv. A mű volt az egyetlen nyelv, melyet még beszéltem, most, hogy ez is megszűnik a közlés szerve lenni: a Certosa teljesen bezárult, s az írás, ha gyakorlom, olyan lesz, mint az imádkozás. Albert Schweitzer okolja meg Bach-könyvében a környező közönye, meg nem értés s a bámulatos, boldog termékenység szomszédságát azzal, hogy Bach nem embereknek, Istennek komponált. Annak, aki már nem hisz, mint ő, a lipcsei karnagy, a személyes Istenben, ez nehezebben megy majd, később is fogott hozzá. De ha Istennek a világ mögött álló, abban csak részben megvalósult s bennünk is a megvalósulásért küzdő lehetőséget tekintjük, akkor a világtól elhagyatva, de lelkünkben meg nem törve, amíg bírjuk: ennek a lehetőségnek tömjénezni, mégiscsak olyasmi lesz, mint a karthauzi imája Istenéhez”.

Az írástól, miként azt ez a hatalmas vallomás is jelzi, az élet felé fordult el. Ez a folyamat leveleiből is jól követhető. Az *Irgalom* befejezésekor írta Illés Endrének: „Azt nem ígérem, hogy nem dolgozom – az a két-három órai munka kell, mint a séta s az evés –, de a passziómat, hóbortként félretett, eleve sikertelenségre ítélt, gonosz akusztikába szaladó ötleteim próbálom írásra váltani”. 1965 augusztusában írta Kerényi Károly feleségének: „Szerencsére már nem sok a végeznivalóm; az *Irgalom* megjelent, ma a *Négy próféta* utolsó korrektúráját is leadtam, egy tanulmánykötetnek kéne megjelennie (*Kiadatlan tanulmányok*) – de hát abba annyit kerül bele, amennyit október 1-ig a lektor összeszed és én befejezhetek; így végső esetben az is lezárható már nélkülem is. Decemberben lesz negyven éve, hogy ezzel a boldogtalan pályával életemnek tán legboldogabb perce eljegyzett (akkor jelent meg pályadíjas nyertes tanulmányom* a *Nyugatban*), s ha lehet valamit kérem ezen az évfordulón, hát azt, hogy ne kelljen többet (élve vagy halva) visszatekintnem reá.” Juditnak 1965 decemberében írta: „foglalkozási betegségben szenvedek, a fogalmazás betege vagyok”, írni azonban csak annyit akart, amennyi az élethez kellett, művét ekkor is lezártnak tekintette. 1967 januárjában írta, ugyancsak Kerényi Károlynénak: „Amióta nem írok, állapotom rohamosan romlik; az összeszedettség megszűnt, s most minden lappangó, visszaszorított nyavalya megrohan”. Ugyancsak ekkor írta régi levelezőtársának, a Nyírmeggyesen élő református papnak, Babó Mihálynak: „Az, hogy idén tavasszal abbahagytam az írást, csak a szétesését siettette”. Babó Mihály számos írását küldte el Németh Lászlónak, Németh szerette ezeket az írásokat, volt, amikor csak ezeket tudta olvasni, a megjelentetésükre tett kísérletei azonban eredménytelenek maradtak. Babó Mihály ekkor elégette az írásait – s miképpen Némethnek írta, hallatlan nyugalmat érzett... Némethben is felmerülhetett, hogy műve nélkül, csupán önmagában álljon a világban, ám neki éppen az írásra, s az írás által befejezett, minden motívumában lezárt műre volt szüksége ahhoz, hogy az általa teremtett világból kiléphessen, s az írást, főképpen pedig magát az életet ne kényszeres cselekvésként, hanem valóban imádságként élje meg.

Szabó Zoltán szintén foglalkozott Németh Lászlónak ezzel az utolsó „pályafordulatával”. 1935 után, a *Tanu* fordulata után az újabb

fordulópontot éppen 1965-ben, a *Negyven év* fentebb idézett vallomásában látta. „Az őszinte, az igaz ember visszahozza, most már egyeduralkodónak lelkéből lelkedzett eredeti és természetes, magát, csak magát mondó énjét, visszatál a maga szennyezetlen identitásába azzal, hogy föladja szerepeit, lemond a műről. A Chartreuse-cella és cellakert lehet a mentősziget, hogy magát a külvilágtól és az alkotástól elszigetelve, horizontálisan és az időben, vertikálisan Isten felé tapogatózzék, szép alázattal”. Ami a két fordulópont között volt, „ha pusztulás volt, akkor tisztulás volt” – írta Szabó Zoltán nemcsak szépen, hanem sokat, nagyon sokat megértve, vagy inkább megérezve Németh világából. Németh, visszafordulva az általa teremtett térbe, mintegy igazolta Szabó Zoltán szavait. Pályáját lezárva hol arról írt, hogy a tanulmányai révén tört fel a küldetése – a tanulmányokon értsük a *Tanút*, s azt, ami a későbbi tanulmányok révén a *Tanuból* megőrződött, ebből következően regényei, drámái másodlagos képződmények lettek volna, melyek a „tűz öntisztulását szolgálják, a salakot vettem ki bennük, a lélek épségét fenyegető veszélyt álmodtam tovább és dobtam ki”, hol pedig – nagyon pontos és mély, rá nem mindig jellemző önkritikával – arról, hogy inkább csak szerepével, s nem alkotásával tartozott ahhoz a néphez, amelyet „menteni” próbált.

Mindezek ellenére sem mondhatjuk azonban azt, hogy a természetes ember és a társadalom által teremtett ember – emlékezzünk, Szabó Zoltán az 1935 előtti és az 1935 utáni Németh Lászlót ezzel az ellentét párral írta le – küzdelme zárult volna le 1965-ben, még akkor sem, ha az 1935 előtt felvállalt szerep valóban közelebb állt Németh alkotához, mint az azt követő szerepváltozatok bármelyike. Azért nem mondhatjuk ezt, mert az életet és az írást Németh csak akkor tudta imádságként megélni, hogy újra ehhez a képhez térjen vissza, amikor az élete által felvállalt gondokat megoldotta. Nem kilépett az önmaga által teremtett térből, Szabó Zoltán szemléletmódja mintha ezt sugallta volna, hanem felszámolta ezt a teret, de addig, amíg ezt nem tette meg, szüksége volt rá, ahogy a művekre is szüksége volt. Meglehet, hogy csak rájuk volt szüksége, mert az élet gondjait már csak művekben lehetett megoldani, így a regények és a drámák sora nemcsak helyettesítette a *Tanút*, hanem folytatta is azt. A világa alapjaivá tett válságköröket a *Tanuban* cselekvésként, élet és mű egymásra vonatkoztatásával igyekezett feloldani, amikor eltűnt az a tér, amelyekben – legalábbis Németh meggyőződése szerint – ezt megtehetné, akkor következett az írás, s az írás általi feloldása az őt fogolyként őrző gondoknak. Amikor ezeket a küzdelmeket lezárta, önmaga világát, az alkotás viaskodásait és ismétlődő gondolati küzdelmét nyugvópontra juttatta – legalábbis azt hitte, hogy lezárta, mert megnyugvások, nyugvópontok ebben a században másnak sem adtak, Németh is folyton ismétlődő küzdelmet folytatott lelki egyensúlya újbóli megteremtéséért –, akkor következhetett a megbékélés és a derű, ahogyan azt a magatartásra vonatkozó rendszerében írta.

Ahhoz, hogy ehhez az állapothoz eljuthasson, az önmegmutatásra is szüksége volt. Élete végén ezt a szerepet egy önletrajzi írás már nem tölthette be, a záróponton felmerült az életmű összegyűjtésének, rendszerezésének kérdése is – láttuk, a *Negyven év* szerepe már megírásakor feltehetően az életmű egészébe való bevezetés lett volna. Az életműsorozat tervéről, vagy inkább a sorozat iránti vágyról Németh 1965-ben, szinte az *Irgalom* megjelenésének pillanatában írt Kerényi Károlynak, azt követően, hogy tudomást szerzett Kerényi Károly műveinek teljes kiadásáról. „Egy ilyen teljes kiadás nekem is álmom volt; 57-ben már kötöttünk is rá szerződést, melybe az utolsó percben becsúszott egy semmivé tevő cikkely; múlt nyáron megint felajánlotta a Magvető; de minthogy nem akartam a Szépirodalmi vezetőjét, Illés Endrét megbántani – a felezés miatt alkalmasint megint a senkié lesz. Főleg a tanulmányaimat szerettem volna – ami megjelenhet – együtt látni; regényből-drámából így is több van forgalomban, mint kívánatos”.

Ebben az évben erősen foglalkoztatta a sorozat terve, ráadásul úgy tűnik, az elképzelés ekkorra már továbbjutott a tervezésnél, hiszen Kristó Nagy Istvántól, a *Magvető* szerkesztőjétől nemcsak azt kérdezte, hogy „az életműszerződésről esett-e szó”, hanem panaszkodott is, azzal, hogy „két gazdája van, féltő hogy egy sem lesz”. Ráadásul nem remélhette, hogy életműve egészében megjelenhet, hiszen az évek óta tervezett, s a *Tanu* anyagából inkább csak válogatást közlő *Kiadatlan tanulmányok* című nagy gyűjtemény sem jelent még meg. Végül 1967 októberében Illés Endre a *Szépirodalmi Kiadó*, és Kardos György, a *Magvető Kiadó* vezetője Sajtódon kereste fel, s abban állapodtak meg vele, hogy 1969 tavaszától 15 kötetben jelentetik meg Németh életművét, öt év alatt. Ez az elképzelés sem valósult meg ebben a formában, a problematikusnak ítélt részek megjelentetése folyton odébb tolódott, így az életműsorozat utolsó kötete, jellemző módon a *Sorskérdések* című kötet érdemelte ki ezt a címet, csak 1989-ben jelent meg. A tervek szerint a *Szépirodalmi* Németh szépirói munkáit, a *Magvető* pedig a tanulmányait jelentette meg, a két kiadó részéről Domokos Mátyás és Kristó Nagy István foglalkozott a kötetekkel, Németh László pedig Hólvényi Györgyöt kérte fel „érdekei képviselőjének”: „Összegyűjtött munkáim kiadására, mint tudod, szerződést kötöttem. Öt év alatt 18 kötetben kellene megjelennie. Az egyes kötetek tartalmát Illés és Domokos lent léte alatt elég pontosan megszabtuk, úgyhogy a kötetek összeállításához hozzá is lehet fogni. Vannak persze olyanok, mint a regények, drámák, amelyeket csak nekem kell áttekinteni, te legföllebb egy kis sajtóhibavadászatot rendezhetnél bennük, de vannak olyanok is, mint az elsőül megjelenő novellák, a tanulmányaimból összeállítandó *Az én katedrám* (egy irodalomtörténet-féle), vagy a kényes *Sorskérdések*, az *Emlékek*, amelyeknek a sajtó alá rendezése nagyobb gondot kíván. Főleg az ilyeneknél kérném a segítséged. De azért szeretném, ha a 18 kötet előbb (no, nem hónapok, de nem is évek alatt) együtt lenne, hogy ha meghalnék közben, a kiadásban helyettesíthess, s ha a sorozat valamilyen okból megszakadna: székelyekben feltámadásra kétszen várja a feltámadást. Terád bízom azoknak az írásaimnak az őrzését, gondozását is, amelyekben elhallgatásom óta igyekszem eszem foglalkoztatni, s a lelkem egyensúlyát, vagy ha úgy tetszik (hisz vallásos emberrel beszélek) üdvösségügyemet szolgálni. Ez bizalmas, diszkrétívót követelő anyag lenne, de nem olyan, amelynek őrzése veszélyt jelent számodra. Ilyet ími sincs szándékomban.” Az életműsorozat megindításának tervét 1968 októberében, irodalmi est keretében jelentették be Vásárhelyen, 1969 januárjában készült el a sorozatot bemutató füzet, az első kötet *Negyven év – Horváthné meghal* – Gyász címmel 1969 májusában jelent meg, a kötetet Németh László jelenlétében és szerepvállalásával Domokos Mátyás mutatta be.

Az életműsorozat megjelentetése lehetőséget teremtett Németh Lászlónak arra, hogy írásait összegyűjtse, áttekintse, magyarázó-értelmező jegyzeteket készítsen hozzájuk, ezeknek a feladatoknak hiánytalanul eleget tett. A vállalkozás ugyanakkor számos alapvető ellentmondást magában hordozott. Az egyik ellentmondás az időrend felborításához és egyfajta, soha nem létező, az írások tematikáját alapul vevő csoportosításhoz kapcsolódott. Érzekelte ezt Németh is. „A kiadás áldozatot is kíván – írta *Naplójába* -: a tanulmányok a szépirodalom mögé szorulnak – tanulmányírói pályám időrendi tömbjét is fel kell bontanom”. Érezte azt is, hogy politikai jellegű írásai ebben a sorozatban aligha jelenhetnek meg. Ugyanakkor szembesülni kellett írásai cenzúrázásával, megrövidítésével, átírásával is. Ez az életműsorozat – s ezt nyilván Németh is csak a kötetek megjelentetése közben érezhette – nem pusztán az írások összegyűjtésére vállalkozott, hanem egyfajta új Németh László-képet is igyekezett kialakítani. Az *Utolsó kísérlet* megjelentetésekor már kifakadt: „A ceruzanyomok kilencven százaléká az a bizonyos érzékenységet védi, egy vicclapot lehetne megtölteni vele: mit tart aggályosnak ez az ember, aki egy-két éve nyilvánosan és írásban a legnagyobb magyar írónak nevezett. A hét kötetben egyetlen szó sincs, ami jogos érzékenységet sérthet (ezt büszkén állapítom meg, hisz 37-42 között készült); a káros érzékenységet pedig ki veheti tekintetbe. Megkísért, hogy az egész életmű-szerződést odadobjam. De nem szabad – csak az az elhatározásom lesz szilárdabb, hogy a Művet magamnak adom ki, az ő kiadásuk arra jó, hogy énnekem végig kelljen mennem, össze kelljen állítanom az egyes darabokat, s hogy a közönség figyelmét fölhívja: van az *Utolsó kísérlet* is, nem ez, az eredetije...”.

A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején még csak reménye sem lehetett a teljes mű megjelenítésére, viszont ereje sem volt ahhoz, hogy nemet mondjon a műveken-tanulmányokon elvégzett változtatásokra. Az életműkiadásnak így megmaradt az a szerepe, amit az induláskor Németh is szánt neki, az, hogy hírt adjon egy létező, de szinte mindenki előtt csak töredékeiben megmutatkozó írói-gondolkodói világ méreteiről, területeiről, összetevőiről. Amíg a híradás volt a feladata, addig ennek a feladatának eleget is tudott tenni, ám amikor az életmű alaposabb elemzések tárgyává vált, azonnal megéreződött csapda jellege. Ahogy Németh is írta: „A tizenöt kötet, ha elkészül, mint kripta-födél fog csapódni munkámra, egy igen bizonytalan feltámadást várva”. Az életműsorozat mesterségesen kialakított kötetei elszakították az írások közötti természetes kapcsolódásokat. Ezekről a kapcsolódásokról beszélt – ismét csak roppant pontosan – Szabó Zoltán is. „A szellem izgatóbb, mint műfajai. Egyes műveinek nagy része jelentősebb az összes művek jelentőségénél, bár a mű mennyisége tiszteletet gerjeszt. Ám az összes művek, az író nem kifejezik, hanem nehezen hozzáférhetővé teszik.”

Az összefoglalással, lezárással, a világtól való búcsúzással állt kapcsolatban az is, hogy Németh igyekezett felkeresni élete legfontosabb színhelyeit. Ehhez a törekvéséhez kapcsolódva az utóbbi években ismét szorosabbá vált a kapcsolata Szilással és a szilasi rokonsággal – a fénypontot ebben a vonatkozásban a negyven éves írói jubileumát ünneplő est jelentette –, így jutott el még 1965 végén Kecskemétre és Szentesre, ezt követően pedig – ismét csak jelezve, hogy írói munkásságát lezárta – szinte többet utazott, mint korábban. 1966 szeptemberében népes társasággal – többek között Illés Endre és felesége, Tersánszky Józsi Jenőék, Mária Béláék voltak közöttük – Földközi-tengeri hajóúton vettek részt. A Fiume – Velence – Ragusa – Athén – Delphi – Rhodosz – Konstantinápoly útvonalat „teljesítették”, ahogy dr. Lakatos István írja, „Németh Lászlót elsősorban a görög antik kultúra még fellelhető emlékei kötötték le, s az utat búcsúnak tekintette a görög világtól”. A hajdani görög világ csakugyan mértékként szolgált számára, ezért lenne jó tudni, mit érzett akkor, amikor a gondolkodásában mindig az eszményt képviselő világ tárgyi emlékeivel találkozott, ám ezzel kapcsolatban íásaiban, naplóiban, feljegyzéseiben egyetlen utalással sem találkozunk, akkori levelezőlapjai, esetleges levelei közül is csupán egyetlen lap őrződött meg, a Kerényi Károlyéknak Asconába írott levelezőlap, ezekkel a sorokkal: „Ella elhozott egy földközi-tengeri útra, amely persze csak szerény kóstoló a görög régiségekből, de nekem egy-egy szép pontja, Delphoiban, az Akropoliszon, mégis eszembe juttatta ifjúságunkat, amikor én a Gyász s Szophoklész felől, Károly Görögország istenei felől érkezve, a Kapy utcában találkoztunk.” Azt, hogy mit gondolt a görög emlékek láttán, nem tudjuk, a levelezőlap szövege azonban megerősíti, hogy erről a pontról a saját pályájára is vissza tudott tekinteni.

Az olasz világtól való búcsúzásnak tekintették az Olaszországba tervezett utat. 1967 novemberében utaztak volna, ez az utazás mintha jobban foglalkoztatta volna, mint az előző évi görögországi, mert *Naplójában* még az útitervet is összeállította: „Most az egyszer lenne időm, hogy az utazásra felkészüljek; a kis esszék könyveiből az Itáliával kapcsolatban lévőket vehetném elő: az útirajzokat, az Italianische Reisét, Gregoroviust, Burchardot, aztán Runciman *Szicíliai vecsemyé-jét*, Villanit, az olaszt Pirandello-szövegeimen frissíteném, s belenyálnék kicsit a latin-görögbe. Búcsú Európától lehetne az utazás programja, vallomás arról, amihez a mostoha XX. században ragaszkodni iparkodtam. A Minőség utolsó felmutatása egy útinaplóban. Ella ragaszkodik hozzá, hogy Újvidék, vajdasági barátaim érintésével térjünk haza; az utazás eszerint így alakulhatna: repülni Rómába, két hét ott, az élő múzeumban, aztán élnék fel a négyhetes circolarenek***, két hét: Nápoly környékén s Szicíliaiban (megtekintve a *Szicíliai vecsemye* színhelyét); aztán föl északra, első megállóhely Verona lehetne, utána Urbino, Ravenna következne; onnét hajóznánk át Dalmáciába, újabb két hét, s Belgrádon át haza. Egyes útirészek címe: A múzeumváros, Nápoly és vidéke, A Szicíliai vecsemye országa, Dante földrajza, Órjás és literátor, Dalmácia. Arra gondolok, hogy negyven év után a vers örömeivel is megajándékozhatnám – persze csak magamnak – magam. Előgyakorlatul a Gopa és a ragaszkodást kellene megírnom. (Szárnyak, amelyek nyílnának, s test helyett ólmot kell hurcolniuk.)”

Láthatjuk, a tervezés pillanatában, legyőzve öregséget, betegséget, ugyanaz a tervehalmazás jellemezte, mint fiatalkorában. Érdekes viszont, hogy Firenze környékét, a toszkán tájat, hacsak a Dante földrajza utalás nem erre vonatkozott, külön nem említette, s Firenzére, a város környékére egy napot sem szántak, pedig első olaszországi útjuk legnagyobb élményét ennek a tájnak a felfedezése jelentette, olyannyira, hogy Németh ide még Boda Zoltánt az *Emberi színjáték* főhősét is elvitte. „Április volt, s Firenze köré fehér tajtékot hánytak a virágzó gyümölcsfák. A sokszínű kockából összerakott dóm messze villogtatta dominólapjait, csak negyedórát kellett sétálnia (Boda Zoltánnak – F. L.), s kikapaszkodhatott a fiesolei franciskánus zárda teraszára, onnan egy paradicsomra való harmónia szaladt a szemébe. Sötét ciprusok, az olasz táj jegenyéi, úgy rakták fel komoly ecsetvonásukat erre az Arnót körülmosolygó dombos vidékre, mint a távoli halál az emberboldogságra. A zárda faláról Carducci márványba vésett verse készült elrepülni, s messze Pisa felé a tenger szürke párái Toscana fényével ivódtak át” – olvashattuk a regényben.

Az utazást azonban halogatták, később pedig, Ella betegsége miatt, lemondtak róla. Igaz, Némethnek a magyar világban is volt mitől elbúcsúznia. 1968 áprilisában Nagy Jánosnak, a legtöbb magyar verset ismerő kiváló tanárnak a meghívására Debrecenben tartott előadást, *Mit tehet egy magyartanár?* címmel, s Gulyás Pál családját is meglátogatta. Hazatérte után írta Gulyás Pálnak: „Debreceni utam egyik legszebb eredménye, hogy megint visszakapcsolódtam, mint kültag, a Gulyás családba. Éreztem megőrzött szeretetűk; láttam a három szép unokát, s az egész család konzolidált voltát.” Valamivel később, egy ugyancsak Gulyás Pálnéhoz írott levelében azt köszönte meg, hogy „Pali s az én levelezésemet zárt anyagként kezeli. Ha valaki e barátság emlékeiben magát a barátság szellemét keresné: nem lenne szükség erre az oltalomra.”

Ugyanennek az évnek az októberében Vásárhelyt vett részt irodalmi esten, itt jelentették be az életműsorozat megindítását, ezt követően pedig a Cseresnyés alapításának harmincéves évfordulóján is részt vett. 1968. október 28-án írta Grezsa Ferencnek: „A legszebb és a legszomorúbb azonban az, hogy ezt a vásárhelyi lerándulást, megmerülést a szeretetben, az élettől mégiscsak kiszorítottam – s hogy akármilyen szép volt, nem ismétélhetem meg. Szinte jelképes, hogy az utat csak lányom heroikus színlelése tette lehetővé, s mialatt én ott a húsz év előtti tékozló (olvashatatlan szó) élveztem, ő egy halott gyermeket hozott – két holtan kihordás után – a világra.” (A lányára való utalás Csilla tragédiájára vonatkozott: férje meghalt, ő halott gyermeket hozott a világra.)

Ellában megőrződtek a Vásárhellyel szembeni fenntartások, ezért Németh is nehezen és ritkán tért vissza a városba. A Gál Etelka iránti érzelmei kísérték, hiába írta egy levelében: „Örömnapom volt, amikor házasságáról értesültem, s kedves volt, ahogy virulóbban, de mit sem változva, a régi sugárzó mosollyal elsőül lépett ki (két gyermek anyja, de maga is gyermek) a találkozón az oszlop mögül. Remélem, öbenne is olyan jó, tiszta emléket hagytam, mint ő énbenem”. Családi életükben ez az emlékkör feloldhatatlannak bizonyuló feszültségeket teremtett. 1965 decemberében, amikor Ellával sorra vették, milyen befejezésre váró munkái vannak, Németh a *Drága jó nyolcadik* kapcsán megemlítette, hogy azt nem fejezheti be, hiszen Etelkának családja van, s mit szólnának hozzá. Ez a megjegyzés mélyen sértette Ellát, hiszen az ő családjuk érzékenységére a férje soha nem volt tekintettel. Talán ezért is írta Németh feszültségektől terhelten Sipka Sándornak, amikor Gál Etelka házasságának válságáról tudomást szerzett: „Szívesen segítenék, ha volna mód rá. De csak a könyveim ajánlhatom: az *Égető Esztert*, *Irgalmat* különösen – tán talál bennük egy mostani állapothoz illő gondolatot. Egy levél onnan – mostani helyzetemben már-már szerencsétlenség lenne, bár alaptalanul, de feldúlná kisimult, öregségre boldog napjainkat, a múlt harcok s végletes elbetegedés, elnyugvás közt”.

1970 februárjában erdélyi utazáson vettek részt, emlékezve Németh 1935-ös utazására és búcsúzva az ottani világtól – velük tartott dr. Lakatos István, Ágnes férje és Illés Jenő színikritikus, a család régi barátja. A segesvári állomásra érkeztek meg, itt várták őket a vendéglátóik, Veress Dániel, aki az egész út során velük volt, Kovács Ferenc színirendező, *A két Bolyai* színre vivője és Tóth Tamás, a marosvásárhelyi színház igazgatója. Marosvásárhelyen részt vettek *A két Bolyai* bemutatóján, a Teleki Tékában megtekintették a gyűjtemény féltett kincseit, találkoztak Sütő Andrással, majd Veress Dániel szűkebb pátriájába, Háromszékre utaztak. Útközben megálltak Farkaslakán, Tamási Áron sírjánál, Sepsiszentgyörgyön a *Papucshős* 60. előadását nézték meg, Németh ellátogatott a Székely Múzeumba, beszélgetést folytatott egyik legjobb értelmezőjével, a Kovásznán élő Fábíán Ernővel, majd Brassóból Nagyváradra utaztak, itt a *Villámfénynél* előadását nézték meg, s megkeresték az Immaculata-zárdát, ahol az első világháború alatt Ella tanult.

1970 őszén a kecskeméti Katona József Társaság tiszteletbeli tagjává avatta – jelezve, hogy a városban ekkor is élt Németh László műveinek tisztelete, köszönhetően a Tóth Lászlóhoz kapcsolódó hagyomány ápolásának, Katona Piroska, Orosz László, Heltai Nándor, Szekér Endre, Varga Mihály érdeklődésének, tevékenységének. Németh László részt vett, s beszédet mondott a Városháza díszteremében megtartott ünnepségen.

Azzal, hogy „lezárta” pályáját, mintha a családjával való kapcsolatát is rendezte volna. Hiába írta annyiszor, hogy külön eszmények irányították őt s családjának többi tagját, nyilvánvaló, hogy a tőlük való elkülönülést – a külön tér keresését – a folyamatos munkához való ragaszkodása, már-már munkakényszere is meghatározta. Amikor ez a munkakényszer megszűnt, akkor térben is közelebb került családjához, a korábnál jobban részt vett a család mindennapi, s egyszerűnek nem mondható életében. Vannak olyan utalásai, amelyek szerint Ellával is „megbékültek” – „szinte öregkori szerelemben élünk”, írta például Juditnak, ám a hangos, vendégekkel zsúfolt életvitelhez nem tudott alkalmazkodni, ez állandóan feszültségeket teremtett közöttük. Családjukat szinte körbe fogták a társas kapcsolatok, szilveszterkor általában Bibó Istvánék, Borsos Miklósek Illyés Gyulák, Fodor Andrásék, Czine Mihályék, Sinkovits Imréék, Keresztury Dezsőék, Déry Tiborék voltak a vendégeik, Illés Jenőt sem felejtették ki a sorból, a tihanyi-sajkódi világban Józsa Tivadar pécselyi orvos és családja is részt vett az esti beszélgetéseken. Az egyre növekvő család, s az állandónak mondható baráti kör mellett Németh Lászlót olvasóinak-elemzőinek egyre nagyobb tábora vette körül. Szilason Németh Péteréssel tartott kapcsolatot, s Berki Sándorral, a termelőszövetkezet elnökével, ő szervezte meg a többször említett jubileumi ünnepséget is. Hölvényi György az életműsorozat gondozásában segítette, Katona Piroska tanárnő, akire még Asconában Kerényi Magda hívta fel figyelmét, több levélben szólt be neki arról, miképpen hatottak rá a művei. 1965 karácsonyán a Katona Piroskához írott levelében jegyezte meg Németh, hogy „november utolsó napján egyszerre öt táviratot kaptam Tabról, kettőt Kaposvárról s vagy négyet Kecskemétről”, így megérezte, hogy az ő ösztönzése állt a köszöntések mögött.

Rendszeres levelezőtársai között Nagy János a magyartanárokat képviselte, s számos író-irodalomtörténész is megkereste, levélben vagy személyesen. Kabdebó Lóránttal már a hatvanas évek első fele óta kapcsolatot tartott, levélben kereste meg a horvát irodalom legjobb magyarországi ismerője, Lőkös István, szellemi tájékozódását nyilvánvalóan Németh László is meghatározta, a Vajdaságból Bori Imre és Hornyik Miklós, s azok közül is jó néhányan, akik Németh életművéről akkor vagy később fontos írásokat tettek közzé, így Sándor Iván, Kocsis Rózsa, Tüskés Tibor, Monostori Imre, Rákos Péter, Zimonyi Zoltán. Németh Lászlót egész életében foglalkoztatta, hogy hat-e műve. Ekkor úgy látta, hogy művének sorsa nem is annyira a fiatal irodalmárok, hanem inkább a tanárok kezében van. A Vásárhelyen Földesi Ferenc és Grezsa Ferenc társaságában eltöltött órákra emlékezve írta: „Egy újabban egyre határozottabb meggyőződésemet erősítette meg, hogy azt a stafétabotot, amelyet a Bessenyeiek óta az egymást váltó írónemzedékek adtak tovább, most a hozzátok hasonló tanároknak kell továbbadniuk; annak, ami a magyarságot még összetarthatná – Ti vagytok őrzői, terjesztői”. Ennek a szélesebb körű megállapításnak az igazát saját életművével kapcsolatban is érezhette, a levél címzettje, Grezsa Ferenc korszak-monográfiákban veti majd meg a Németh-filológia alapjait.

1970-ben jelent meg az *Arcok és vallomások* című sorozatban Vekerdí László Németh Lászlóról írott könyve – „amelyet érdemes volt még megéremem, hogy annyira ép ésszel olvashattam, hogy finomságait is megérthettem” – írta a Németh Vekerdinek, aki a könyv megjelenése után elveszítette az állását. Éppen a könyv megjelenésének idején válaszolt Németh Ilia Mihálynak, a Tiszatáj szerkesztőjének. A levél főszólamát Némethnek a Méhes Zoltán nevével kapcsolatos megjegyzése jelenti: „Én is csodálkozva fedeztem fel, hogy a Németh László Méhes Zoltán anagrammája; idáig senki sem figyelmeztetett rá; én meg éppen hogy nem gondoltam rá. Lám, mik derülnek ki a szerző háta mögött” – írta, pedig nyilvánvaló, hogy a névadásban foglalkoztathatta az azonosság megteremtése. A hetvenes évek elején a *Tiszatáj* képviselte a teljes magyar kultúrában-irodalomban való gondolkodást, és sokat tett Németh magyarság-képének és Kelet-Európával kapcsolatos elképzeléseinek érvényesítésért, ezért fontosak a lap műhelymunkájával kapcsolatos megjegyzései.

Még szintén 1970-ben Borbándi Gyula, a müncheni *Új Látóhatár* szerkesztője jelezte, hogy hetvenedik születésnapján összeállításal szeretnék köszönteni, s írást kért a számba. Bár Németh a levélre azt válaszolta, hogy művei nem állnak olyan jól, hogy ünnepelni való legyen rajtuk, amikor kiderült, hogy az összeállításban közlik Veress Dániel tanulmányát – *Németh László az esszéíró*, magunk is idéztünk belőle –, akkor engedélyezte a Veress Dánielhez írott levelének közlését. Az összeállítás többek között Szabó Zoltán, Cs. Szabó László, Gombos Gyula, Hanák Tibor, Kovács Imre, Borbándi Gyula írásait közölte.

Azt, hogy a fiatalabb generáció alkotóira az élettől búcsúzón Németh László miképpen hatott, Vekerdí László emlékezése mutatta meg a legérzékletesebben. Egyik sajkódi látogatásukat írta le, ott volt Sajakódon Illyés Gyula, Fodor András, Tüskés Tibor, Csűrös Miklós, Bulla Károly is. A többit már Vekerdí Lászlótól idézem: „A régebben túltúl fiatalos arc a betegség éve alatt bőven hozzáregedett korához. De a fáradt öregember mozdulataiban s hangjában ma is meglepően Németh László. A betegség borzalmas pusztítása ellenére is megőrződött valahogyan – akár Hölderlin döbbenetes két sorosaiban – a személyiség. S mikor – nem is túl ritkán – közbeszól az élénk beszélgetésbe, akkor sem szakad meg az illúzió. Gyanítható csak legföljebb – s az is csak nekünk, 'régieknek' –, hogy mi és milyen nagy ebben a feleség, a barát szerepe: köznapis és nehéz témáknál egyaránt úgy forgatják a szót, hogy a beteg agykéreg helyett mindig az emberi mélység szólalhasson meg. Úgyhogy szinte az igazi, a régi Németh Lászlóból pillanthatunk meg valamit. A szellemóriásból. De milyen varázslat árán? Észrevettük-e a Németh Ella-féle terülj-terülj-asztalkámról egyik tojást a másik után boszorkányos gyorsasággal eltüntető Illyésben a nagy varázslót, aki az aszófői állomás irányában vereslő Napba hunyorogva önmaga kedvesen közvetlenné hétköznaposításával fölmutatta nekünk a Nagy Barátot? Láttuk a varázslat felett a birodalmából – az Ész birodalmából – száműzött Lear király iszonyú bánatát? A mesterien megkomponált és derekasan elpusztított tornácsi lakoma romjai felett, a fekete és a jó balatoni borok illatában elbűvölten ültünk mind; jókedv, nevetés, barátság, remény csillogott a szemekben. S aztán bandukoltunk a hold nélküli és tücsökzenétől hangos estében, egyikünk se arra gondolt, hogy lám, búcsúztunk, utoljára jártunk itt. A haldokló fejedelem az élet – az élők – mérhetetlen szépségét hagyta reánk örökül.”

Azóta, hogy az életmű elrendezése, talán az élet megélése, legalábbis addig, amíg a betegség engedte, és a világtól való búcsú került Németh gondolkodásának középpontjába, az írás háttérbe szorult. Háttérbe szorult, ám ennek ellenére is írt, ha nem önmagához mérnénk, akkor azt is mondhatnánk, hogy sokat írt. Mert hiszen műveinek rendezése, az egymás után megjelenő kötetek levonatainak

javítása mellett 1966-ban megírta a Puskin életéhez kötődő *Csapda* című darabját, 1969 nyarán pedig, két hét alatt *Az írás ördöge* című, Semmelweis-darabot, később részt vett ennek szegedi bemutatóján. A kezébe kerülő könyvek kapcsán jegyzeteket készített, apróbb recenziókat fogalmazott. „Az írás persze – bár nehezen megy – nekem is életszükséglettem maradt, akár a lélegzés, s az olvasott könyvekről készítek jegyzeteket; fiatalkori *Kritikai naplóm* folytatását – bújópatak-mását a Te olvasónaplódnak” – írta még 1967 decemberében Veres Péternek. Úgy tervezte, ezek a jegyzetei a halála után jelenhetnek csak meg, ezek a jegyzetek – az életműsorozatba a Németh által adott *Író a föld alatt* címmel kerültek be – a tanulmányaiban felvetett problémákhoz, a globalizációhoz és a szellem helyének kereséséhez kapcsolódnak, hangjuk talán oldottabb, a világ törvényeit-történeit talán jobban figyelembe veszik, mint a korábbi tanulmányok. Annak ellenére volt ez így, hogy vilásképe ismét komorabbá vált, az utolsó nagy műveit tápláló hit, s az ezekben a művekben megmutatókozó derű ekkorra már ismét eltűnt, remény és reménytelenség között hányódva betegsége eluralkodásával ismét a a kilátástalanság uralta. Még 1966 januárjában írta Pilinszky Jánosnak, megköszönve az *Ama kései*^{***} című verset: „Szerzetesi regulámra én is a derűt, épp ezt helyeztem legfölül (tisztaság, tevékenykedés, érdeklődés, az indulatok kiküszöbölése, a világ iránti áhítat, emberek iránti jóindulat, derű) – sajnos szerep és foglalkozás, az örökölt, sötét biológiai források inkább a viharokat táplálják –, s ritkán éreztem úgy, hogy ama kései, tékozló remény fölülkerült.”

Érezte a világ megváltozását, a hatvanas évek első felét-közepét jellemző légtörő eltűnését. 1968-ban már beteg volt ahhoz, hogy reagálni tudott volna a politikai következményekkel járó történésekre, mégis ekkor írta Aczél Györgynek, annak egy előadás-vázlatával kapcsolatban, hogy a szocialista gondolkodásból az egyénnek teret adó filozófia hiányzik. „Állítólag Lukács György is tett mostanában olyan nyilatkozatot (a *Híd*ban olvastam), hogy a 'marxizmust' elvesztettük, s az interjúvoló szerint ő ott kénytelen folytatni, ahol Marx abbahagyta. Mint tudod, annak idején nekem is voltak aggodalmaim a marxizmus tizenkilencedik századi berögződéseivel kapcsolatban. Ma úgy látom – írta –, hogy a marxizmus harci filozófia, annak igen eredményes... de nem készült fel kellően a győzelem utánra, s nem tudja a szocialista társadalomban élők gondolkodást, erkölcsiségét, úgy, ahogy kellene, gondozni. Az alkotó marxizmus első számú feladata ma épp ezért a megalkotandó marxizmus, amely nemcsak a politikai gyakorlatnak tud hatékony útmutatást adni, de mindazoknak a biológikumba lenyúló szellemi igényeknek, törekvéseknek is, amelyeket egykor a vallás gondozott”. Feltehetően ez volt Németh László utolsó politikai jellegű megnyilatkozása – jellegéből következően az udvariassági elemeket sem nélkülözte, ennek ellenére kapcsolódott élete egyik alapvető törekvéséhez, ahhoz, hogy a huszadik századi viszonyoknak megfelelő politikai-filozófiai gondolkodást alakítson ki.

Az öt évtizedek óta kisérő betegség eluralkodása közben nemzedéke tagjaitól is búcsút kellett vennie. 1970-ben, Veres Péter halálakor elrendezte magában, amit erről a nemzedékről gondolt. „Ennél a nemzedéknél érdemes elidőzni egy percre – írta. – Feltűnő, hogy ez a nemzedék, ha József Attilától s a negyvennégyben elpusztított írótól, Halász Gábortól, Szerb Antaltól, Gelléri Andortól, Sárközi Györgytől, Radnótitól eltekintünk, hosszabb életű volt minden eddigi magyar nemzedéknél – ha azok tíz-húsz, esetleg harminc évet dolgoztak, ezeknek a munkakoruk nagyjából negyven év. Többre futotta tehát az idegekből. S ha munkásságukon végigfutunk, úgy látjuk, ők nemcsak kezdők, hanem önmaguk betetőzői is voltak; annak a negyven évnek, amit végigéltek, minden írói törekvése bennük kulminált. Létük egy csúcspontját már a felszabadulás előtt elérték: nemcsak könyveik egy része a legjobb, amit csináltak, de a nemzetük életében is fontosabb szerepet játszottak... Az utolsó tíz év után ők is kikezdte. Először Szabó Lőrinc halt el, azután Tamási, Kodolányi; mások elhallgattak – úgyhogy ma már szinte csak Illyés Gyula az, aki teljes erejével maradt a porondon. Veres Péter halála különösen fájdalmasan juttatja eszünkbe ezt az elmúlást...”

Németh László az 1965 utáni éveket, s mindazt, amit ezekben az években tett: a búcsúzásokot, összefoglalásokat, tárgyalásokat, utazásokat, tervezéseket és lehangolódasokat a korábbiaknál is nehezebben, súlyos betegen élte meg. 1966-ban újabb keringési zavar lépett fel nála, betegsége különösen felerősödött 1969 nyarán, azt követően, hogy *Az írás ördöge* című darabját megírta. Két hétig egy szót sem szólt, a beszélgetésekbe nem kapcsolódott bele, felesége teljes szellemi halottnak látta. Erről az időszakról írta dr. Lakatos István: „A hipertónia, a vér magasabb zsirtartalma... általános érlelmeszesedéshez, elsősorban agyi arteriosclerosisozhoz vezetett, amelynek előrehaladását jól lehetett követni a szemfenéki ereken. A megvastagodott falú, egyre szűkebb artériák 1969-ben a bal agyfél hátsó részében (a hátsó agyi verőér ellátási területén) vérkeringési zavart (ischaemiát) okoztak, amelynek eredményeként jelentkeztek az agyterület táplálási zavarára utaló első, enyhébb tünetek... Tehát az általános nézetel szemben Németh László 1969 és 1975 között nem megismétlődő agyvérzések, hanem az érlelmeszesedés fokozódása, az egyre romló agyszöveti táplálás által okozott agypusztulási folyamat (emollitio cerebri) következtében került – elsősorban szellemileg – egyre súlyosabb állapotba, amely természetesen – a vérellátástól függően – bizonyos ingadozást mutatott.”

Ezt követően Németh László már a széteséssel és a pusztulással küzdött. A dr. Lakatos István által közzétett dokumentumok és emlékezések alapján számos megdöbbentő történéssel találkozhatunk. 1969 szilvesztere után, amikor Judit megkérdezte tőle, hogy a Bibó István, Erdei Ferenc, Illyés Gyula között kibontakozott politikai vitában miért nem vett részt, ezt felelte: „Nekem is lett volna mondanivalóm, de úgy éreztem, nem tudom jól elmondani a véleményemet, ezért inkább hallgattam.” 1971-től, amikor már írni is nehezen tudott, írásgyakorlatokat végzett, egyszerű mondatokat fogalmazott, önmagáról: „Az írás szempontjából jó volt, hogy egy mély szünetjel... egyik napról a másikra véget vetett neki. Az életem azonban teljesen kifosztotta. Ez volt az egyetlen szenvedélyem. Szünetjel nélkül, üresen maradtam.” „Egy író-olvasó találkozáson, amelyre még elmentem, azt kérdezték, melyik az igazi foglalkozásom: az orvosi, írói vagy a tanári. Hát az orvosi kiesett. A tanárit legjobban szerettem, de húsz éve nem üzöm. S az írói? Két éve azt is abbahagytam. Egyik sem, feleltem, az igazságnak megfelelően. Ember vagyok foglalkozás nélkül.” S még ekkor is ezt írta: „Meg kell tanulnom, az élet apró örömeinek élni. Mindenből, ha nem is szenvedélyt, de örömet csinálni.”

Íróársainak alakja ekkor is foglalkoztatta, a számvetés időszakában sokat gondolkodhatott azon, hogy az általuk felvállalt feladatokból mit végeztek el. Ahogy dr. Lakatos István leírta, apró feljegyzéseket, karcokat készített kortársairól, olyan megállapításokkal, amelyeket korábban soha nem írt le: „Az udvariasság elhagyásával a maga meztelenségében értékeli az ezekhez az emberekhez való viszonyát. Illyés Endréhez csak a munkái kapcsolódtak, most már az sem. Tamási Áront az írásai alapján sokra becsüli, de egyéniségének néhány kifogásolható vonását ezek sem tudják feledtetni. Veres Péternek kár volt a miniszterséget vállalni –, egyébként őt becsüli a legtöbbre. Illyés Gyulától már nem tudja az elismeréseket elfogadni, hiszen már régen nem dolgozik.”

Megpróbáltatásainak, tehertereleinek, noha egyre rosszabb állapotba került, ekkor még nem volt vége. 1972-ben, amikor feleségének akart írni, az Anyám megszólítást írta le, majd töredékes mondat következett: „(például ha Győr mellé) küldjük a levelet, azt valószínűleg nem kapja már meg... A 6 nap múlva viszontlátásig Laci”. Nyilvánvalóan élete egyik alapélménye, az apja hadifogságból való visszatérése tört itt a felszínre. 1973 januárjában a gyakorlófüzetébe a nyelvtudásáról ezt írta: „A betegségem alatt tökéletesen elfelejtettem őket, legfőleg a német áll kicsit a rendelkezésemre.” Ugyanehhez kapcsolódott a márciusi írásgyakorlata: „Régen 10-12 nyelven olvastam. A betegség óta lassan tér vissza a nyelvtudásom. Most épp a negyedik nyelvet, az angolt tanulom. Nem egészen ismeretlen, de a szavaknak csak egy kis részét tudom s fokról fokra kell a régi szavakat felfrissítenem” – írta, s még ekkor is tanulta, újratanulta a nyelveket, ahogyan az írást is „újratanulta”. 1973. április 18-án írta le: „Meghalt Kerényi Károly 76 éves korában, miután a betegség végleg és fokozatosan kiiktatta őt az élni tudók s az...” – dr. Lakatos István eddig tudta elolvasni a

leírtakat.

Ezekben a feljegyzéseiben, vagy akár megnyilvánulásaiban világának legmélyebb rétegei kerülhettek a felszínre. Akkor, amikor a hetvenedik születésnapját követő ünnepek után – legjobban a vásárhelyiek küldöttségének örült – állami kocsival vitte Sajkódra, Németh László a feleségéhez hajolva megjegyezte: „Ebből a kocsiból bennünket már nem engednek kiszállni, vajon hova visznek?” Máskor, amikor Aczél György meglátogatta Sajkódon, és vállalta, hogy felviszi magával Pestre unokáját, Dörnyei Lászlót is, Németh László közölte a családdal: „Útközben Aczél le fogják tartóztatni, és mi lesz kedvenc unokájával?” A gyakorlófüzet egyik legmélyebb vallomása így hangzik: „Ella azt mondja, miért nem írok egyszer órára. De mit írhatnék? Hiszen nekem rajta kívül nem volt senkim. De ő különféle régi történetekkel tart, amelyekben legfőképpen egy szem igazság van. Bizonyos, hogy énnekem viszonyom senkivel sem volt. Hát kell ennél nagyobb bizonyíték egy állandó hűség mellett?”

Ugyancsak dr. Lakatos István jegyezte fel a Németh László életéről összeállított kronológiai munkájában, hogy 1971. május 26-án „Németh László kijátszva Jolika – gondozója, F. L. – figyelmét, eltűnik a sajkódi nagyházból, és mintegy háromnegyed óra múlva a közeli erdő szélén a bokrok tüskéjének fogságában találják rá. Szerencsére a bokrok nem engedték, hogy messzebbre jusson. Az elkoborlást most is rossz pszichés állapot kíséri: rossz az étvágya, romlik a kondíciója, és elkeseredett az egész család...” Két év múlva, 1973 júliusában megismétlődött a korábbi eset: „Nagy izgalomra ébredünk Sajkódon – írja dr. Lakatos István. – Németh László hajnalban eltűnt a nagy házból, és a környéken sem találják. A család, a kis házban vendégeskedő Illés Jenő, az egész telep, majd a balatonfüredi és veszprémi rendőrség nyomozó-kutyával keresi. Végül is Ágnes a félsziget belsejében találkozik egy házaspárral, akik felvilágosítást adnak: a félsziget egyik házából, ahová kora reggel Németh László könnyebb sérülésekkel betévedt, a mentők a veszprémi kórházba szállították. A veszprémi kórház baleseti osztályán meg is találjuk Németh Lászlót. A bal halántékán hatalmas vérömleny, amely miatt a bal szemét nem tudja nyitni, de a szemgolyó ép. Testszerzte apróbb sérülések, amelyek már beszáradtak. A felvételi diagnózis enyhe agyrázkódást is feltételez, ezért infúziót kap. Mi jól elbeszélgetünk vele. 'Kicsit elkoboroltam' – mondja arcán huncut mosollyal. Délután Juhász professzor is megjelenik az ágyánál, de nem talál semmi újat. Feltehetően az történt, hogy amikor elhagyta a házat, mindig balra, az ép látótere felé haladva jutott el a félsziget belsejébe, rossz látása miatt árkon bokron át, s így szenvedte el a sérüléseket. Mindenesetre fokozni kell az állandó őrzést.” Ebből az időszakból írást már alig-alig ismerünk tőle, levelei sem adnak támpontokat ehhez, így nehéz rekonstruálni a történeteket, főképpen pedig azt, hogy mi állt a „menekülés” mögött, mi mozgatta az idős, beteg embert. A menekülés a képzeletében reá nehezedő csapda elől történhetett, vagy inkább a vakágára készülhetett, mint már korábban is, de hát nem lehetett ez valódi menekülés, olyan, mint amilyen Tolsztojé volt. Nem, mert betegsége miatt szinte csak jelezhetette a szabadság-ösztön működését. „Milyen jó itt szabadon!” – mondotta volt Tolsztoj Makovickynak, amikor szökésük után elhelyezkedtek a vonat ülésein. A betegségében vagy éppen betegsége elől menekülő Németh László ezt az érzést nem ismerhette meg.

1973 őszén, amikor családja séta közben megmutatott neki egy Orsó utcai telket, az itt épülő társasházba költöztek volna, Németh László kijelentette, hogy ebbe a házba ő már nem költözik be. Lelki szemei előtt megjelenhettek azok a házak, lakások, amelyekben élnie adatott. 1918-as nagybányai útján láthatta a szülőházát, emlékei voltak szolnoki lakásukról, aztán jöttek szülei pesti lakásai, a szilasi ház, az ő pesti lakásaik-házaik, a felsőgödi ház, annak toronyszobája, amelyikben az *Emberi színjátékot* írta, a sátorköpusztai birtok, a *Tanu* születésének színhelye, a bocskai kert háza, az ostrom idejének ideiglenes szállásai, békési majd vásárhelyi, pataki szállásai-szobái, az alkotóházak szobái, a szentendrei kisház, a Szilágyi Erzsébet fasori ház, Kékgolyó utcai garzonja, a sajkódi telek nagy- és kisháza, a füredi kórház és a különböző klinikák szobái. Ekkor érezhette meg, hogy nincs már ereje ahhoz, hogy új házban újabb életet kezdjen.

1975 januárjának első napjaiban Németh László mélyen depressziós állapota miatt kórházba került. Itt halt meg 1975. március 3-án, mint azt a holttest boncolása után megállapították, a halál közvetlen oka a drasztikus etetésből következő félrenyelés, s az azt követő tüdőgyulladás volt. 1964-ben írott *Végrendeletének Testem sorsa* című részét ismerjük. Ebben írta: „Testemet – elsősorban az agyamat – amennyiben igényt tart rá, engedjék át Szentágothai Jánosnak boncolásra illetőleg feldolgozásra. A felboncolt testet el kell égetni. Minthogy nem akarok családomnak fölös nehézséget okozni: lemondok arról a kívánságomról, hogy hamvait a Gandhié közelében temessék el. Ássák Gödön a két gyerek mellé. Ahhoz azonban ragaszkodom, hogy temetésemen író, politikus ne beszéljen. A református egyházhoz is csak a közös történelmi hagyományok kapcsolnak s ez nem elég ahhoz, hogy pap beszéljen fölöttem...”

A temetést 1975. március 7-én tartották a Farkasréti temetőben. A végrendeletnek megfelelően Mozart *Requiemje* szólt, az Operaház zenekarának és énekkarának előadásában, Németh László hamvai felett – a *Végrendelet* rendelkezésével szemben – Molnár Ferenc államtitkár és Illés Endre mondott búcsúbeszédet.

Németh László halála után feleségét, Ella asszonyt a hagyaték gondozása, az életműsorozat teljessé tétele kötötte le. 1989-ben még megérhette az *Életmű szilánkokban* című két kötetes gyűjtemény megjelenését, a *Sorskérdések* című kötetét, amelyikkel a több mint húsz éve útjára indított sorozat a maga keretei között végül is teljessé vált, már nem. 1989. június 4-én halt meg, Németh László hagyatékának gondozását lányai vették át.

* Nyilvánvalóan a *Horváthné meghal* című elbeszélésről van szó.

** Itthon előre megváltott, szabadon felhasználható vonatjegy.

*** „Ama kései, tékozló remény, / az utolsó, már nem a földet lakja, / mint viharokra emelt nyárderű / felköltözik a halálos magasba.” A vers a maga nézőpontjának általánossá tágításával a világtól búcsúzó Németh László alakját teremti meg, a „viharokra emelt nyárderű” kifejezés Németh *Bethlen Miklós* című tanulmányából került a versbe, ahogy azt a *Levelezés*-kötet jegyzete jelzi.

András Sándor

„Az igaz ember“

Szabó Zoltán Németh Lászlóról

1.

„Németh László esetében a tehetség izgatóbb, mint a szellem.

A szellem izgatóbb, mint összes műfajai.

Egyes műveinek nagy része jelentősebb az összes művek jelentőségénél, bár a mű mennyisége tiszteletet gerjeszt. Ám az összes művek az író nem kifejezik, hanem nehezen hozzáférhetővé teszik. Németh László önmagát kifejező műve: a *Tanu*. Az a négy és fél évfolyam...

Új kiindulópontokról, nem egészen új értékskálával (Németh László nem intellektuális forradalmár), de merőben felfedezészerű tájékozódás a *Tanu*-számokban folyik. A *Tanu*-években a Tehetség az úr. A Mű az eszköz. A mű elsősorban a tehetség természetes kifejeződésének volt az eszköze.” (ősök és társak. Bem, 1984. 236k)

Sommás vélemény, határozott; és jóval bonyolultabb, mint vélheti, aki nem ismeri a szöveg-környezetet, amelyből idéztem. Sommássága révén azonban eligazít, legalább is az induláshoz. Érezni, az értékelés vegyes, Szabó Zoltán fenntartásokkal dicsér. Véleménye annyiban is vegyes, és ez talán kevésbé tűnik fel, hogy az emberről is szól, az alkotásairól is, harmadikként pedig arról, aki a véleményt kialakította és közreadta, vagyis saját magáról.

A személyességet nehéz lenne elvitatni. A szóban forgó írás „A tusakodó ember (Németh Lászlóról)“ már címében jelzi, hogy kiemelten az emberről szól, és hogyan viszonyul hozzá, aki ír róla. A cím ugyanis Németh Lászlónak önjellemzőként idézett szavaira utal, ezekre: „Nem művésznak születtem. Mi voltam hát? Küszködő; »agon«-izáló. Nem azért, mert másokkal küszködtem. A külső harc kényszer volt számomra. Azért is túloztam benne, mert nem másokkal vívtam szenvedélyből; magamat dobtam be kötelességekből.” (212.o.) Szabó Zoltánt jellemzi, hogy (magával) tusakodót illesztett a (másokkal) küszködőhöz. Németh László szavai valóban tusakodásra engednek következtetni; azt jelzik, hogy ő magával tusakodva küszködött. Szabó Zoltán viszont nemcsak kimondja a szót, ő Németh Lászlónál a tusakodást tartja elsődlegesen fontosnak, azzal jellemzi az embert, aki műveket létrehozó művész is lett, anélkül, hogy csakis az lett volna.

Ilendő persze felhívni a figyelmet egy körülményre. Az említett címet ez az írás abban a kötetben kapta, amelyekben most olvasható. Két, alcímmel és római számmal különválasztott részből áll. Az elsőt – „Collage” – 1971-ben, a másodikat – „A la recherche” – 1975-ben, Németh László halálakor adta közre Szabó Zoltán. A második írás felkérésre készült és egy, a szerkesztőnek küldött kísérőlevél szövegével kezdődik. Nekrológot írni nem tud, mondja benne, méltatást sem. „Amit én küldeni tudok: egy tucát életkép Németh Lászlóról. Bennük valamennyire a kor környezetében s abban a bajban jelenik meg, amit ki-ki magára szab. A magva ezeknek tizenkét évvel ezelőtt, vagyis Németh László életében íródott s került elmondásra. Ami kiegészítést ezekhez írni tudtam, úgy írtam, mintha élne. Ez a fikció még mindig könnyebben elviselhető, mint a beletörődés.” (215. o.) A második rész tehát ismét két részből áll, az egyik, tizenöt „kép” 1963-ból, a másik, a hozzájuk fűzött „kiegészítés” 1975-ből származik. „A tusakodó ember” cím az 1984-ben kiadott könyvbe sorolódáskor keletkezett, a tartalomjegyzék pedig sejteti, hogy talán azért is, mert Tamási Áron, mint „Rendkívüli ember”, Veres Péter pedig mint „Elmélkedő ember” jelennek meg a kötetbe fogott írások címeiben.

A sommás véleményt azonban annak bonyolultságában aligha értheti, aki nem ismeri és nem mérlegeli mindazt, aminek a sommája. Enélkül a legegyszerűbb szavak is rejtelegnek maradnak. Érthető talán, hogy a kijelentés: „a mű mennyisége tiszteletet gerjeszt” nem különösebb dicséret, hiszen olyan emberre vonatkozik, aki a minőséget hangsúlyozta a mennyiséggel szemben. Az is sejthető, hogy már maga a *mű* is problematikus dolog Szabó Zoltán számára, bár kérdéses, miért. Az viszont, gondolom, nem sejtik fel az idézett mondatokból senkinek, hogy a „tusakodó” talán az „»agon«-izáló” olyan magyar változata, amelyik a „küszködő” alternatívája, ahogy a „tusa” érezhetően másként hat, mint a „küzdelem”. Hiszen azokból a mondatokból nem derülhet ki, hogy Szabó Zoltán milyen ellenszenvvel, legalábbis fenntartással viseltetik (ebben az írásában) mindazzal szemben, ami *görög*.

Ami itt következik, tulajdonképpen a sommás vélemény részletekbe menő taglalása. A taglalás nem lehet egészen személytelen, bár igyekszem személytelenebb lenni Szabó Zoltánnál, márcsak azért is, mert egy megítélés, nem egy ember jellemét kívánom felvázolni.

Szabó Zoltán írásának mind a három része hangsúlyozottan személyes, és mindegyik más-másként. Az egyik, a „Collage” egy spanyol szigetre utazás keretébe helyezi mindazt, ami Németh Lászlóról szól. Ennek szerepe lehet, hiszen az utazás benyomásairól is vallott passzusok bizonyára megfontolásból lettek közbe-közbeszúrva. A tizenöt „kép” viszont visszaemlékezés tizenöt alkalomra, amikor Szabó Zoltán Németh Lászlóval találkozott, hol közvetlenül, hol érdekes módon közvetve. Végül a „képekhez” fűzött kiegészítés, amely azokat közrefogja, Németh László halálának hírével, illetve a hírek Szabó Zoltánra tett hatásáról tudósít és arról, hogyan értékeli az így visszaemlékező ember azt, aki meghalt, és azt, aki az ő számára még él, azaz eleven.

„A tusakodó ember” című írásra pedig azért érdemes elsősorban szorítkozni, mert ebben különböző időkből olyan egybedolgozott képet kapunk Németh Lászlóról, amelyekben az ember, az író és a gondolkodó csak olyan művi aktussal választható szét egymástól, amilyenre itt kerül most sor.

2.

Szabó Zoltán véleménye Németh Lászlóról elsősorban mint emberről formálódott, mint a szellem emberéről, nem mint íróról, alkotóról. A *Tanút* tartotta legkülönb – alkotásának? dokumentumnak? Nehéz megmondani. Elvászthatatlannak vélte az embertől, ezért a szó bizonyos jelentése szerint a szellemi ember jelentkezését, még hozzá legkülönb jelentkezését fedezte fel benne. Használta a „mű” szót, de amikor nem leszólva, akkor – a magam értelmezése szerint – úgy, mint amelyik a „működés”-hez, nem a „művészet”-hez tartozik: „Németh Lászlónak a némethlászlói tehetséget kifejező és érzékelhető műve a *Tanu* volt...A *Tanu*-ban mutatkozik meg, egyszerűen, magyarázatot se igényelve, hogy Németh László – tehetségének összetétele s az összetételek méretei szerint –

egyedülálló a magyar irodalomban, illetve az irodalomban.” Innen a kíváncsi: „Láthatóvá ez csak akkor válhatnék, ha a *Tanu* megjelenik egy Pleiade-kötetszerű könyvben. ... Index, névmutató, jegyzetek persze elkerülhetetlenek.” (238.o.) 1600 oldalon elférne, mondja; ami az időben követte egymást, most az oldalakon követhetné, vagyis, értem én, egy ilyen kiadás a megjelenés-jelentkezés folyamatát érzékeltethetné. Nem fejlődését, nem kialakulását, hanem sokszerűségét és dinamizmusát.

Feltehetőleg nem meggondolatlanul említi Szabó Zoltán az 1600 oldalas Pleiade-szerű könyvre példaként „Rousseau autobiografikus írásait” (u.o.). A példa azt sugalmazza, hogy egy élet dinamikus folyamata fogná össze a *Tanu* számaiban megjelent írásokat; érdekességét abból nyerné, hogy benne egy egyetlen és lenyűgöző ember jelentkezne. Önéletrajzában Rousseau írja, hogy azt az öntőformát, amelybe a Természet őt öntötte, utána összetörte. Ez nemcsak azt jelenti, hogy ő egyetlen példány, hanem azt is, hogy individualitása révén olyan, amilyen (és nem jó vagy rossz, amit csakis másokhoz, illetve általános szabályokhoz viszonyítva lehet megmondani). Ez a gondolat Szabó Zoltánál a *Tanu* vonatkozásában jelentkezik, a következőképpen: „merőben mindegy, hogy részletekben mi a tévedés, mi nem; a telitalálatok és melléfogások koherenciája teszi a művészt és a művet. A *Tanu* oldalain Németh László saját identitását természetes módon szövegezte meg... az író ebben a művében a legszabadabb.” (u.o.)

A „művészt és a művet” kitétel is a működés gondolatához kell kapcsolni, a szellem működéséhez. Nem mintha nem akadna olyan szövegrész, amelyben a „mű” szó jelentése a megszokott lenne. A „nagy műveket” azonban Szabó Zoltán egyértelműen nem tartotta túl sokra: „Az, hogy mi a »nagy mű«, már konvencionális-konformista, iskolás vagy hagyományos módon határozódik meg.” (234.o.) „A nagy művek úgy tűnedeznek fel a fennsíkon, mintha különböző istennőknek emelt templomok lennének, ahova legalább elzarándokolnak az emberek, az *Égető Eszter* kétségenkívül ilyen kedvet ébreszt az emberekben. Ettől az *Égető Eszter* nem lesz jobb mű annál, mint amilyen, vagy valóban ható regény.” (236) És van, amikor még egyértelműbb a leértékelés. Németh László, olvashatjuk, élete végén „visszatér a maga szennyezetlen identitásába azzal, hogy föladja szerepeit: lemond a műről.” (239.o.)

A „fennsík” kitétel a *Tanu*-korszak utánra vonatkozik: „Az utolsó Tanu-évig működő képességeinek serege egy tomyot épít, Breughel-képét juttatva eszembe. ... A torony ormáról ledobott fáklya fénye jelzi – a *Kapásokban* –, hogy a vállalkozás milyen magasra ért. S véget ért. ... Ami mögötte kibontakozik: fennsík. Szétszórva emelkednek rajta magosra a művész szobrai. Az irodalom hagyományos műfajai – a nagyregény, a dráma, a novella – új klasszikusokkal gyarapodnak. Nem a szellem az úr, hanem a műfaj.” (212.o.)

A regényíró nem reformer (236.o.), s ha az lenne, akkor is a műfajon belül maradna. A drámaíró „izgatóbb” (237.o.), de nem Beckett, Ionescu, vagy Pinter. A tanulmányíró teljesítménye „áttekinthetetlen”, együttes kiadása „nem kiemelne, hanem elrejtene Németh László legjobb és ritka képességeit.” (237.o.) Esszéit ritkán írt, inkább tanulmányt; publicisztikája a *Tanuban* viszont esszé (u.o.). „Hagyományos műfajban újféle tökéletesség felső fokát a KRITIKA területén érte el. *Egy könyv kritikája* Németh László páratlan kritikai éleslátását... világosabban érezteti, mint az egy-egy kortárs író vagy klasszikus munkásságát értékelő *tanulmányok*” (u.o.). Ez is persze egy „hagyományos műfajban” történt. „Németh László minden műfajában csak reformált, műfajt nem teremtett és nem csinált »irodalmi forradalmat«” (u.o.). Ezzel rímelt a másik megállapítás: „*Egy-egy regénye* jelentősebb, mint az a kontribúció, amit regényeinek összességével adott a regényírásnak. ... regények mindegyikében van érték, némelyike kiemelkedő munka, én a *Gyász* tartom nagyra; a *Kapásokat* a novellaműfajban nagyobbra. S az utópia új válfaj a magyar irodalomban.” (236. o.)

A kritikai éleslátás dicséretét azzal tetézi Szabó Zoltán, hogy Németh László egy szerző egész jövendő pályáját meg tudta jósolni első, vagy első két kötetének kritikájában. Ebben „olyan kritikai tehetség mutatkozott meg, amelyhez fogható tudtommal nem volt és nincs se a magyar irodalomban, se a nyugati irodalmakban. ... Az érdekes az, hogy Németh László akkor és részben talán annak következtében lett járatlan utat előre átlátó, s átlátató »kritikus«, amikor »a szellemi erők organizátora« akart lenni.” (237.o.) Ezel a megjegyzéssel viszont Szabó Zoltán már egyértelműen elegyíti az íróról és a szellemi vezetőről adott jellemzését, miközben arra is céloz, amit az emberről gondol. Az emberről, aki más lett, mint ami lenni akart.

3.

Németh László jelentősége már az 1930-as évek elejétől kezdve mind hívei, mind ellenzői számára elsősorban szellemi vezető-útmutató szerepéből adódott. Ezért olyan fontos és egyúttal talányos Szabó Zoltán idevágó véleménye. A talány enyhébb részét az jelzi, amit a Protestáns Szabadegyetem egyik összejövetelén mondott még az 1960-as évek közepén (Czigány Lóránt szóbeli közlése): „olvassátok, de ne tekintsetek orvosságnak”. Ebből kiderül, hogy meg kell ismerkedni Németh László gondolatébresztő írásaival, de annak igénye nélkül, hogy bennük megoldásokra lehet találni. Szabó Zoltán tehát nem tartotta őt a szellemi erők valós organizátorának. Az enyhébb talány ezért arra a kérdésre sarkal, hogy minek is tekintsük Németh László írásait, ha nem orvosságnak? A válaszadás szándéka viszont már a talány fogósabb részéhez vezet. Németh László ugyanis létre is segített egy szellemi mozgalmat, meg nem is. Mi volt hát az ő hatása?

A hallgatóságnak adott tanács nemcsak úgy érthető, hogy az útmutatásban mutatott út rossz, ártalmas, hanem úgy is, hogy gyakorlatilag kivihetetlen, vagyis nem vihető ki a képzeletből, nem megépíthető út. Akkor pedig, bármilyen jó és nemes is, nem orvosság, nem képes semmit sem orvosolni. Éppen kivihetlensége miatt olyan belső feszültségeket, igényeket ébreszthet, amelyek maguk is orvoslásra szorulnak.

A Szabó Zoltán által idézett, vagy idézőjelbe tett „szellemi erők organizátora” kifejezés két fontos és – a magam olvasatában – szerinte nem szükségképpen kapcsolt összefüggésre utal. Az egyik a „szellemi”, a másik az „organizátor”. A látszólag harmadik összetevő, az „erők” valójában vagy ide tartozik, vagy oda, ugyanis vagy az egy emberben működő és ébreszthető szellemi, vagy a sok embert tömörítő és őket tevékenységekre szervező társadalmi erőkre vonatkozik. A két összefüggés egybevetül ugyan az idézett kifejezésben, de éppen ez is a baj. A szellemi erőket, a maga szellemi erőit egy-egy ember – akár író, akár olvasó – aránylag szabadon gerjesztheti és foghatja össze, tőle függ, hogyan teszi. A társadalomban megszervezhető erőket viszont csakis a meglévő társadalmi adottságokhoz alkalmazkodva, azaz kompromisszumokkal, vagy az adottságok forradalmi szétrobbantásának szándékával lehet megszervezni és irányítani. Forradalmas szándék csakis forradalmas gondolkodáson alapulhat. Németh László azonban Szabó Zoltán szerint a szellemiekben sem volt forradalmi újító. Már idézett kijelentése – „Németh László nem intellektuális forradalmár” (238.o.) – ténymegállapítás, nem bírálat, és olyan passzus része, amely a *Tanu* határozott dicséretét tartalmazza. Szabó Zoltán már 1935-ben is így gondolkodott (Hazugság nélkül III, 388.o.): „A kertgondolat maga nem új. Németh Lászlóban inkább nagyszerű kifejezőre, mint első feltalálóra talált.”

A hallgatóságnak adott tanács, és egyben *A tusakodó emberből* kiolvasható vélemény tehát mind Németh László gondolkodását, mind ennek a gondolkodásnak egyfelől igényelt, másfelől valóságos társadalmi szerepét illetően talányos. Gondoljunk az annyira dicsért *Kapásokra*: Szabó Zoltán „Breughel képére”, vagyis *Bábel tornyára* emlékezteti, onnan ledobott fáklyához hasonlítja. Azt jelentené ez, hogy a *Kapások* utópiája jelzi, mutatja fel a *Tanu* építkezésének félbenmaradását? kivihetlenségét? Csődjét nyilván

nem, hiszen a *Tanut* tartotta Szabó Zoltán a legtöbbre, és Németh László szellemi tevékenységéről igen jó volt a véleménye.

Németh László jónak ítelt gondolatait *A tusakodó emberben* oldalakon át taglalja és sejteti. A „minőség forradalmának” kívánalmát a 20. század harmadik harmadát jellemző állapotokra alkalmazza és találja pontosnak (207k). A javaslatokat – „a nép Eötvös kollégiuma”, „világi szerzet”, „kertország”, „hungarológia”, „ecologia” – nemcsak magyar vonatkozásban véli jelesnek. „Ami felvetődött, szilánkokban, s ha nem is rendszerbe, de rendbe állt, pusztán magyar érdekűnek is nézhetjük annak idején. Elvégre a tájékozódás ösztökélője a szorongás volt. ... Negyedfél évtizeddel rohant az idő előtt: most a fele világon hirdetik nagyjából azt, amit ő; mások más okból, más terminológiával. ... Aki magyarul megtanul, tanácsokat talál a *Tanuban*. Ezek a század első harmadának végén íródtak le. Hogy a szorongásérzet mennyire indokolt, s a tájékozódás irányvétele mennyire érvényes, az most, a század utolsó harmadában bontakozik ki más méreteken.” (210k)

Németh László gondolataiban, ha szabad egyszerűsíteni, két dolog zavarja. Az egyik a klasszicizáló németes „görögység”, amelyik egyúttal konzervatív is („Jellemző módon görög tárgy tanulmányozása a legkonzervatívabb” [237.o.]), a másik az elszigetelődésre való hajlam. A konzervatív szellemi betájolódással nyilván az a baj, hogy nem illik az olyan reformtörekvésekhez, például a földreformhoz, amelyek szinte forradalmiak. A klasszicizáló, konzervatív görögység és a szigetre igyekvés hajlama pedig a közreadott diagnózisban egymáshoz kapcsolódik, például egy ilyen kitételben: „amikor arra a bizonyos görögországi »sziget«-ére kivonult” (235.o.). Olykor úgy tűnhet, a németes görögység nem fontos: „Még a német kultúráltságnak sincs rá komolyabb hatása. Ami német jelleg beszívároghatott, csak a látásmódjába, az legfeljebb a görögösségét színezte.” (228.o.) Máskor azonban, ha odafigyel az olvasó, fontosnak érezheti: „Az író a valóságátalása, amely hiteles, az utolsó mondatban felhőföli magasságokba így emeli: »Írjuk meg népünk emlékiratát, figyeljük meg, mint haldokló orvos magán, a tüneteket tanulságul egy nagy néppathológia számára, vagy vágjuk el magunkat a testtől s emelkedjünk fel az Örökhöz, mint a görögység Platon korában, amikor a politikus tetem elrothadt s a néptől elszakadt bölcs a szellemben rakott állapot?« Orvostudomány ide, klasszika-filológia, filozófia oda, ezzel a mondattal közügyek mintha felhőkakukvár tornyára szállnának fel páváskodni. S a politiké techné platói elmélete többet ér, mint a platói szerelem valóságos technikái?” (221k)

A „görög” és a „sziget”, mint *elszigetelődés* itt igencsak komoly módon kapcsolódik egymáshoz és az elit eszményének olyan válfaját sejteti, amely vezethetett a „világi szerzet” rokonaihoz, a benedekrendi elithez, a 18. századi szabadkőműves és a 19. századi saint-simonista elithez is – ezek mindegyike más módon volt, mint a lenini párt „elitcsapata”. Valójában egyikük sem lehetett nép-szerű, demoszra-szabott, népre-nyitott, népet-népből-vezérlő (ha a „demo-kratikus” ilyen kétfelé és kétfelől irányuló képlet szerint gondolódik). Vagyis a „sziget” nemcsak egy gyakorlatiatlan gyakorlat, hanem egyúttal egy gyakorlatiatlan gondolat neve is Szabó Zoltán értelmezésében. Mondjuk: *humanista* gondolat egy kivitelezhető társadalmi *reform(áció)* igényének és szükségének összefüggésében.

A „német” és a „görög” összekapcsolása viszont egy meglepő, bár nem következtelen diagnózishoz is vezet: „Az alkat alapvonása semmiképpen sem olyan országból való, ahol vannak kialakult és végleges határok, de nincsenek »szörnyetegek«, mint Franciaországban. Inkább fordítva van. Az érdeklődésnek nincsenek határai, s mindenből lehet szörnyeteg. A dimenziók határtalansága inkább kelet-európai, vagy észak-európai, orosz vagy német jellegűnek mutatja az írásöszönt. A képletben, ami írásöszönt mögött van, arányérzék vagy strukturális hajlam, szerkezetre törekvés nem játszik döntő szerepet, görögösködésében semmi latinitás.” (232. o.) Szabó Zoltán francia-latinos vonzódása, amit llyéssel osztott, áll itt szemben a német-orosz vonzódással. Ez egyúttal a katolikus-protestáns ellentéttel is kapcsolatba hozható, ami gondolatilag és az életézés viszonylatában a kivitelezett és a nem kivitelezhető általános, univerzális szervezhetőség közti különbséget is jelenti. A kivitelezett univerzális, azaz katolikus szervezet népek-nemzetek-társadalmak fölötti, illetve azokon keresztül áthaladó, ezért olyan gondolkodáshoz vezet, amelyik „felülről” nem szervez egy-egy társadalmat, országot. A protestáns pedig, ha kálvini igényekkel szervezné, vagy anglikán, esetleg svéd-lutheránus formalitással teszi, vagyis csak elkülönülve, elszigetesezve teheti. Az univerzalizás szintjén *önkéntesen* mond le arról a „latinitásról”, amelyről a katolikusnak *kényszerből* kell lemondania, illetve amely hiányát kényszerből csak eltűri.

4.

Az alkatra hivatkozás már átvezet ahhoz, amit Szabó Zoltán Németh Lászlóról, mint emberről gondolt. Ezt az *ad hominem* fordulatot-kapcsolást jelzi a kitétel is: „Az összeférhetetlen ember tehát, a prófétaként is szóló görögös hős” (226.o.), valamint a kertnek a rákhoz hasonítása egy első eszmélésre bizarr, szinte érthetetlen kapcsolással. Idéz ugyanis Szabó Zoltán a *Kapásokból*: „a kert az, amin a sövényen a nem kertit megszúrja” és azzal folytatja, hogy elmerült „ebbe a kerti világba, amely jövőbe települt, tervezője, az író, múltjából s jelenével érkezik meg. Így otthon is van, hiszen mindez az ő elképzeléseinek alaprajzára épült, tehát ismerős az eszme emberének. De idegen is, mert az eszme, az övé, megvalósult, megvalósulása félreállítja, kitaszítja. A közért működő értelem utópiájába, a lélek lázálmának is foglalata.”

Egy spanyol szigeten ülve gondolja ezt, az utolsó hajót várja, hogy visszatérhessen a kontinensre. „Ekkor veszem észre a rákot. Cipóm mellett kőkorsó-mélyedés tátong a terméskőben; a sziklaformákból felszökő hullámok cseppjei, úgy látszik, mind idehullnak, vihar idején, mély edényt vágtak ki, az idők folyamán. Négyujnyi lehetett a víz a fenekén. Leopárdbőrű pánccéljában feküdt benne a rák. A tegnapi vihar dobhatta fel, kétméternyire a tenger színe fölé a boldogtalant. Épp hámozta ki magát a pánccéljából. Ami kinn védte: a csonthéj, kőkorsó börtönében, most kalodája.” (214. o.) Hogy magam is bizarr kapcsolással éljek: a rák úgy ül a pánccéljában, mint Németh László a kertjében, amely felhőkakukvára. Ez így persze nagyon elítélő és ezért nagyon hamis. Igazabb, hogy a kert a rák álma. Nem a kerttel van Szabó Zoltánnak baja, hanem azzal, ahogyan azt egy rák álmodhatja: elszigetelődésnek. Tüskés sövényel, amely a „nem kertit” kívülről rekeszti, ahelyett hogy alkalmat adna egy ilyen *szerzetnek*, hogy beléphessen, legalábbis betekinthesse a világi szerzetbe. Szabó Zoltán megítélésében maga a kert álma Németh László kivételes tehetségéről tanúskodik, az a fajta viszont, amilyené az álomban alakul, Németh László, a tusakodó ember lelkialkatáról vall. Úgy mondanám, hogy amit Szabó Zoltán Németh Lászlóban kiválóan tartott, azt tehetségének tulajdonította, bírálata lelkialkatának szólt. Szerinte az ártott a tehetségének, vissza is fogta, némileg szét is zilálta, és gyakran fárasztó és kimerítő viaskodásokba sarkalta. Mindebben hagyatkozhatott Szabó Zoltán arra az önvallomásra, amelyben Németh László magát „küszködő, »agon«-izáló” embernek mondta. Abból az itt már idézett vallomásból, véleményem szerint, szinte minden kibontható, amit Szabó Zoltán az emberről érzett és gondolt. Természetesen más, amit valakiről érzünk-gondolunk, és más, amit valaki iránt érzünk. Ha érzem, hogy a másik boldogtalan, sajnálhatom, megrándíthatom a vállam, dühös is lehetek rá (mint saját bajának okozójára), szerethetem is érte.

A következőkben röviden felvázolom, milyennek érezte-gondolta Szabó Zoltán Németh Lászlót, és miért érezte bajosnak tehetsége és lelkialkata egymáshoz való viszonyát. Fo ugyanis ebből a viszonyból magyarázta, hogy Németh László alkotói pályája három részre

tagolódott. Az első volt a *Tanu* kiváló korszaka; a második és nagyon is hosszú korszak volt az, amit fensiknak mondott; harmadik, és igen rövid korszaknak a pálya végét vélte, amikor Németh László feladta előző korszakot meghatározó igényeit és visszatért magához, ahhoz, amihez legjobb tehetsége volt.

Négy pontban foglalom össze Szabó Zoltán véleményét az emberről.

Első helyre tartozik, hogy tusakodó alkatúnak véli, olyannak, aki nem lelte meg a helyét. A tusakodás Németh Lászlónál kifelé és befelé is irányult; kifelé szétforgácsolódott, befelé meghasonult. Ezt a tulajdonságot Szabó Zoltán legalábbis, jelzésszerűen, kapcsolatba hozza a protestánsséggel. Második helyre tenném, hogy szerinte Németh Lászlót a természetes és az artificális ember közötti belső megosztottság készítette küzdelemre. A társadalmi konvenciók együttesét az artificális ember elfogadja, alkalmazkodik hozzájuk, míg a természetes ember fellázad, illetve csak lázong ellenük. „A képességeket centrifugális szóró erőként működtető szellem tusakodó, de nem bizakodó. Harc közben benne is folyik a Diderot-említett háború. Az a viadal-párbaj, amely az emberben magában folyik úgy, hogy lényének két fele egymással hadakozik. Az egyik: a »természetes ember«, a másik az »artificiális ember«, azaz a társadalom-csinálta. Szociális konvenciókból, irracionális konvenciókból, és érdek szerinti balítéletekből tevődik össze, amelyeket az értelem kritikája levegőbe röpíthet ugyan, de mégis ezek a korabeli társadalomnak támaszai és talpkövei. ... Saját énjé csak a pálya végén győz ebben a küzdőtérre vált lélekben. Azzal, hogy nem ír több írói művet. Ez volt az ár, amit saját énjének felülkerekedéséért fizetnie kellett. Egyszerűen azért, mert az artificiális azzal került felül s akkor, amikor arra, a bizonyos görögösség »sziget«-ére kivonult, s ezt azzal az elhatározással tette, hogy csak a »sziget« lehet az alkotás helye és kirepítő fészke, mivel író lesz, nagy-író igénnyel – más nem is lett volna méltó hozzá – s ennek érdekében *nagy műveket* fog írni.” (234k)

Harmadiknak említem, hogy Németh László „igaz ember”, és akkor leginkább, amikor a természetes ember maga alá gyűri az artificiális; viszont akkor sem boldog. Negyedik helyen említem, hogy „nem egyszerű boldogtalanságra kell gondolni: Németh László „küzdemeiért küzdő, és kudarcaiért küszködő” ember (216.o.), „a pálya új és más terepeire, más alkotások felé irányító erőforrása is a lefolyt küzdelem elért kudarc volt” (u.o.); „hamleti tépertség lovagoltatta a Don Quijote-unokát lovagi és újnemesi küzdelmek keresésére” (218.o.).

Ide illik még: „Az alkat egyáltalán nem szigetlakóé. Amikor szigetre vágyik: nem honvágy vonzza ismert hely felé, hanem épp a nem ismert nyugópont lehetőségére vágyik” (231.o.). Továbbá: „A természettől kísérletező ember kísérletező ember akar maradni, mondja is, lélekben az is, de minden műve – nagy változatosságban, igaz – meglévő és elfogadott kész formákba, irodalmi típuslakásokba költözik. ... Az, hogy az ilyen típuslakás: öröklakás, természetesen tévedés, olyan tévedés, ami nem-igazat mond, bár támogatására minden tudományos, szakmai és társadalmi konvencionális készségesen jelentkezik. És árva Németh László *ezt tudta*. Ha nem tudta volna, nem érezte volna nagy műveinek minden diadalát kudarcnak. Ezért félt annyira minden bemutatón. A *Tanu*-számok megjelenésekor sohase félt, a rákövetkező harcot egyenesen kívánta.” (235k) Az „árva” azonban „tragikus” is (mindez nem lekicsinylően értendő: gondoljunk Hamletre): „Németh Lászlóban mesterkelt, a külvilágot a lélekben kormányra juttató alkati tényezők: a mindenáron-tusakodás igénye (ez azt hozza be meghatározó erőnek aki és ami ellen hadakozik), szüli, hogy természetében van gög, de nem természeténél fogva bizakodó s egyáltalában nem magabiztos és természetes énjének még csalódásokra is *szüksége van*. A csalódások élményértéke különösen szeretethiányban szenvedő vagy szeretetfélét szóhoz nem juttató természetben nagy vagy éles hatóerő. Így teszi az élet második felére az »íróság« képzete és az írói pálya Németh Lászlót olyan tragédiai egyéniséggé, akinek a sorsa, emelkedése, s végül a végzete, természetében eleve meg van határozva. Németh László alkat és képlet szerint nem tipikusan író, maga is úgy hiszi, nem elsősorban művész, alkata inkább »a szellem emberé«-é.” (234. o.)

Hamletet sem lehet, ugye, „latinos“-nak mondani, inkább német és orosz, északi-borongó típus, és persze a protestáns Wittenbergában tanult ember. (Azt hiszem, csakis Szabó Zoltán németundorával magyarázható, hogy nem gondolt Németh Lászlóval kapcsolatban Goethe Faustjára és annak „két lelkére“.) Az eleve meghatározott végzet az ember természetében rejlik, de, mint Hamletnél, a környezet segíti hozzá: „Hogy az artificiális száműzze, arra nem tesz kísérletet, nem is tehet: a történelmi időjárás ezt nem engedi meg, csak annak van módja az ilyesmire, aki költő.” (235. o.)

Szabó Zoltán Németh László lelkialkatát nagyon sokrétűen jellemzi. Egyik meggondolására, az előbb harmadiknak említettre – igaz ember, de nem boldog – érdemes röviden kitérni. „A pálya folyamán az első évtizedben – 1935-ig – a hódítás, a képességek szerteszét szórását parancsoló »*homme naturel*« az úr, Németh László tehetsége természetének megfelelő korszaka: kalandozások kora. ... Ez a helyzet Németh Lászlóban 1935-ben az ellenkezőjére változott, valószínűleg maga is tudta ezt, illetve feltételezte, bár nem ilyen terminológiával, s nagyon is érthető, hogy nem tudatosította. A *természetes* detronizálásának erejét a *Kapások* kristálytisztán fejezi ki.. Az utópiában Németh Lászlónak az az énjé, amelyik belőle magából való, egy bukott angyal zuhanásával hull le az úrbe az író képzetében meglévő (tehát meglévő) egyéni paradicsomából kifelé... A következő harminc év alatt, három évtizedig már az artificiális az úr. Nem korlátlan úr, ami azt illeti. A *homme naturel* megmaradt, de csak a följebb került artificiális örökös és állandó, lázadó, de engedékeny ellenzéke.” (234k)

A bukott angyal képe Luciferre enged következtetni, de a kép persze egyúttal Ádáméval ötvöződik, hiszen a paradicsom elvesztéséről van szó. Ezt az ötvözetet – amelyet Milton *Elvesztett paradicsom*ának példájára is gondolhatunk – bonyolítja-gazdagítja, ha hozzáigazítjuk azt, amit Szabó Zoltán az igazság és az erényesség viszonyáról mond: „S mi történik, ha az *igazság* helyére odatesszük kiindulópontnak az *erényességet* meg *bölcsességet* a respublicában? A fórumon ugyanaz történik emezekkel, ami azzal az igazsággal történik. *Erényes* az lesz, ami a hatalom embereinek hasznára van, *bölcs* az, aki ezt szem előtt tartja, az ellenzék bűnös, mivelhogy a bűnbeesések és a tudatlanság az ellentétpár.” (222. o.) A tragikum tehát abból adódik, hogy Németh Lászlóban az igaz emberrel az erényes áll szemben, amikor a természetessel az artificiális. Az erényes ember száműzi a természetes embert, aki kivonulásával teszi tönkre a teljes ember boldogságát. Hiszen *igazul* és *igazán* érezni csakis a természetes ember érezhet.

5.

Egy dolog biztosnak tűnik, szövegek is bizonyítják: Szabó Zoltán szerint Németh László útmutatásai, *ahogyan kifejezést nyertek*, nem praktikusak.

Németh László, olvashatjuk (225. o.), egy hatalmas tál szárazsüteményt tartott bal keze ügyében, amikor írt, ugyanis akkor csak írt, nem ebédelt, nem vacsorázott. „Nem, nem tudja, milyen időközönként szemelget belőle. Ilyen egy rendes iskolaorvos, ha író. A néptáplálkozás reformját jobb másra bízni. Kétségtelen azonban, hogy a megoldás a mesterbeliség szempontjai szerint praktikus. Azt bizonyítja, hogy van gyakorlatias előrelátás a nemzedék leglángolóbb eszű tagjában is, ha ír, vagyis otthon.” Idézhető egy másik megjegyzés is, amelyik 1940-ben egy a francia fővárosban szerzett tapasztalatra vonatkozik. „A »Magyar Nemzet« vasárnapi számaiban Pethő Sándor, akihez személyes ragaszkodás és becsülés fűz, tiszteletre méltóan magas színvonalon vitatkozik Németh Lászlóval. Védi a kiegyezést és a Habsburg-monarchiát, aminek Németh László a támadója. Károly király fia, aki trónigénylő lehetne,

történetesen a Boulevard Raspailon lakik, egy csendes szállodában, ahogy mondják: két szobájában. Hogy a magyar jövő biztosítója vagy fenyegetője ő volna vagy lehetne, az valószínűtlen.” Ez is a gyakorlatiasság hiányát rója fel szelíd iróniával. (Franciország összeomlása, vagyis a 2. Világháború kezdete idején a legitimizmust védeni vagy támadni valóban nem volt gyakorlatias dolog. Szabó Zoltán a maga Szellemi Honvédelem programját is beszüntette Magyarországra lépésekor, bár rovatát a „Magyar Nemzet”-ben 1944 március 19-éig megtartotta.)

A gyakorlatiasság hiányára utal szerintem az is, amit Szabó Zoltán 1945 januárjában Németh Lászlót védve Révai Józsefnek mond, aki „ellenszenv nélkül, de azt fessegeti, hogy mivel tudnám neki megmagyarázni azt, hogy fasiszta, vagy fajelméleti divatoknak olyan kiváló elme is engedhetett, amilyenek Németh Lászlót írásaiból ismeri. „Nem lehet megmagyarázni! – mondom, mert lehangol a kérdés. Látnivalóan nem érti vagy kitérőnek érti e választ. Hát belekezek. Abba, hogy nincs mit megmagyarázni, nincs megfejteni való. Nem is lehetett. Németh László nem olyan alkatú és értelmű ember, akit olyasmira, mint fasiszmus, fajvédő szempont, vagy nacionalizmus bármiben megigézhet. Eleve *immunis!* Ilyen a lélek alkata.” (228. o.) Ebből a gyakorlatiasság hiányát akkor olvasom ki, ha Szabó Zoltán lehangoltságát kívánom értelmezni. Úgy gondolom, nemcsak az hangolja le, hogy megint egyszer meg kell magyaráznia – és gondoljuk meg, ez ma is még gyakran feladat –, hogy Németh Lászlónak semmi köze sem lehetett a hitleri és a Szálasi-féle gondolatokhoz és gyakorlathoz. Igazán lehangoló az lehetett, hogy Németh László nem tudta megítélni írásaiban közreadott gondolatainak viszonyát azokhoz a gondolatokhoz, amelyek valóban kiviteleződtek Németországban és Magyarországon is. Nem tudta lemérni, hogyan értelmeződhet másként, amit mond, mint ahogyan ő gondolja, sem azt, hogyan lehettek sokan, akik a maguk másféle meggyőződéseiből „ugyanazt” másként értették. Aki 1940-ben fontosnak tartotta Magyarországon, hogy a legitimizmus ellen hadakozzék, annak ilyen téren se lehetett sok gyakorlati érzéke.

A Révaival folytatott beszélgetésben persze közvetlenül Németh László gondolkodásáról van szó, és itt szembe találjuk magunkat Szabó Zoltán véleményének talányosságával. Megmondja, hogyan nem értendők Németh László egyes gondolatai, azt viszont már nem, ő hogyan érti őket. Más gondolatok esetében mondja ugyanis, méghozzá érdekesen. „De mégis – faggatott Révai. – Hogy jut eszébe például a *mélymagyar?* – Szerencsétlen, de nem észjárását meghatározó e szó. Németh László eszméit a jövőnek vetette fel. Elnevezésüket a múltból, hagyományból kerítette elő. Ennek ihletésére. Fülbemászó szavakat keresett. S az a mélymagyar-hígmagyar Székfű kismagyar-nagymagyar ellentétpárja ellenében, ellen-ellentétpármak készült. Minőségi válasz akart lenni a mennyiségére.” (u.o.) Szabó Zoltán arra figyelmeztet – úgy hiszem, ezt ma is érdemes megszívlelni –, hogy Németh László szavait Németh László gondolkodásából kell értelmezni. Erre utal a felidézett beszélgetés utolsó része is.

„És a *világi szerzet?* – faggatott a pártember az irodalomértőből. – A vallási tartalma mi? – Nincs vallási tartalma, ahogy ezt a jelző leszögezi. Világos, hogy az, ami ennek mondható, közösség szolgálatát vállaló kisebb és szűkebb közösség. Kiművelt emberfőkből. Akiket a műveltség közös nevezői, szigorúbb erkölcs s nagyobb önkéntes fegyelem tart együtt.” (u.o.) Szabó Zoltán, a maga tömör válaszában nem jelzi, amit azonban érdemes meggondolni, hogy a „pártember” csúsztatott, amikor a „világit” „vallásinak”, azaz szervezetinek, mintegy pártszervezetinek értette. Mindez szinte megbocsáthatónak tűnik, hiszen a „szerzet”, mint „szerzetesrend” *szervezetre* enged következtetni, és a pártember akkor is a maga gyakorlatias beidegződéseivel gondolkodik, amikor „irodalmi” szöveget olvas. Németh László persze nem úgy gondolkodott; számára a világi éppen nem vallási volt, bár egy *láttszólag* vallási példa, Cluny, világiba átültetésére célzott.

Amikor Németh László „a szigetre” vonult, Szabó Zoltán *A tardi helyzettel*, majd a „Szellemi Honvédelem” programjával a legszélesebb nyilvánosság elé lépett, megfelelő metaforával: a tengerhez fordult, hogy az feltámadjon. A szellemi elitet a német expanzíós törekvések idején és összefüggésében sokkal szélesebb és sokkal lazább módon tartotta kívánatosnak, mint ami egy „világi szerzet” lehetett.

Németh László gondolatait *együttal*, tehát nem ellenükben, gyakorlatiatlanoknak is vélte. Talán nem is a gondolatait, hanem a szellemi ember viszonyát hozzájuk. Már 1935-ben is így látta: „A reform propagandistái közül a legvilágosabb állásfoglalást Németh László adta. Az eszmefölvétel és a propaganda végének crescendóját, a téma összefoglalását hozta: a *Tanu* reformszáma. A mások kezében és hatalmában nyugvó megvalósulásról való ítéletet: a »szigetre« való visszavonulás bejelentése. E bejelentésben sokan és habozás nélkül a megalkuvó visszavonulás tényét szeretnék látni, holott e sorok írójának hite szerint semmiképpen nem az, hanem a sorkezdők egyikének kemény ítélete a folytatásról, helyesebben azok egy részéről, akik a folytatás elvégzésére »illetékeseeknek« látszanak. ... A kerteszme az új megjelenése, ha nem marad meg az intelligencia szigetének körülzárt határai között, alkalmas rá, hogy tartalommal töltsön meg üres és ürességükben veszélyes, inkább ártó, mint javító szándékokat.” (Hazugság nélkül III, 388k)

Németh László visszavonulását a „szigetre” Szabó Zoltán 1935-ben két másik korabeli kezdeményezéshez hasonlította: „Németh László a »magyar gyakorlat« kérdéseit fölvető és boncoló múlt után jelenti szigetre vonulását, az *Apolló* és a *Vigilia* azzal indul, hogy kivonul a maga szent hegyére. Talán nem utolsósorban azért, hogy a *conversatio spiritualis*okban és *procul negotiis*, egy közélet feletti levegőben megtalálja azt, ami a más magyar szellemi élet számára lehetne »nyugtat«. És azért, hogy e tisztább légtér örökebb szempontokat adjon a jelenségek és művek feletti bírálatra. ... Kissé problematikusabb a görögség szeretetének határokat áthidaló szerepe a »virtuális Közép-Európa« még kevésbé részletesen meghatározott gondolata jegyében. Az *Apolló* című új folyóirat e jelge és a görögség kultusza jegyében óriási feladatra vállalkozott: megteremteni egy kultuszt, elitet nevelni benne, hogy ez az elit annak idején eredményesebben és humanistább szempontok szerint bírálhasson és irányíthasson. Föltétlen érdeme az *Apolló* irányának egy magyar humanizmus újrafelfedezésén, a görög kultúra szerepének újra fellángolt értékelésén túl az, hogy mélyre nyúl, az embert keresi a probléma előtt, és főleg a tisztázatlan jelszó előtt. ... A szerepe megvan, a türelmetlenek, akik bedugták már ujjukat a magyar társadalom seibe, eltélhetik e szecessziókat. Ha nem veszik figyelembe, hogy az, aki nevel, csaknem olyan jó szolgálatokat tesz, mint az, aki fölfedez és sürget.” (Hazugság nélkül III, 390.o.)

Mindebből az derül ki, hogy Szabó Zoltán nevelőnek elismerte Németh Lászlót, azt vonta kétségbe, hogy „a szellemi erők organizátora” lett volna. A kerteszme megmaradt „az intelligencia szigetének körülzárt határai között”. Elsősorban talán így értendő a tanács, hogy olvasni kell Németh Lászlót, orvosságnak tekinteni azonban nem ajánlatos. Felmerül persze a kétely, legalábbis a kérdés, elválasztható-e egymástól a szellemi erők szervezése és azoknak a gondolatoknak az együttese, amelyekkel a szervezés, illetve a vezetés történik.

6.

Marad még a feladat, hogy miként vélekedik minderről az, aki mindezt itt együvé rendezte és közreadja. Olykor-olykor jelezte véleményét, de mi a véleménye az egészről?

Szabó Zoltán véleményalkotására kétségen kívül hatott a két ember egymáshoz való viszonya, amiről nemigen mondható, hogy jó

lett volna. Mindketten sértettnek érezték magukat, és mindketten meg is sértették egymást. Ez már más-másféle alkatukból is fakadt. Külön kis írást lehetne-kellene készíteni erről, itt csak megemlíteni érdemes. Az alkat különbözőségére jó példa, hogy Szabó Zoltán szerint Németh László Szophoklész tartotta magához közelállóknak, ő maga viszont Euripidész és Arisztophanész.

Igazságtalannak tűnhet, hogy Szabó Zoltán mintha azt róná fel Németh Lászlónak, hogy nem nagyobb, illetve nem másféle tehetség. Amikor úgy véli, a történelmi helyzet hatása alól csak akkor tudta volna kivonni magát, ha költő lett volna, de egyúttal azt is mondja, „költő-alkat” volt, akár Beckett (237. o.; v.ö. 213. o. is), mintha azt sejtetné, hogy a színpadi alkotásokat is a „természetes embernek” kellett volna írnia, a költőnek, aki függetleníteni képes magát a társadalmi helyzettől. Erényes szolgálat helyett *igaz*, a társadalmi konvenciókra fittyet hányó alkotásokat kellett volna létrehoznia. A bukott angyal, a dolgokat ilyen megközelítésből gondolva, azért bukott, mert abbahagyta a lázadást. Németh László valóban nem olyan jelentőségű színpadi szerző, mint Beckett. Ám valószínűtlen, hogy ezt Szabó Zoltán felrótta neki. A „poéta-alkat” (213. o.) olyan általánosítás, amelyik bármiféle „tehetséghez” adódhat. Egyértelműen bajnak azt találta Szabó Zoltán, hogy Németh László felhagyott a *Tanu*-szerű esszék és kritikák írásával.

Inkább az kérdéses ezért, hogy nem vette figyelembe a vitázó szellemi ember későbbi írásait. A *Kisebbségbent* például meg sem említi, holott a benne könyvbe gyűjtött írásokat mindenki a *Tanuhoz* tartozókként fogadta, és joggal: a szellemi ember működésének részét képezték. A Révai Józseffel folytatott beszélgetésre emlékező szövegrészből persze kiderül, hogy ő Németh Lászlót védte a politikainak mondható támadások ellen, másfelől valószínűleg gyakorlatiatlannak vélte az olyan vitákat, amelyek azokban az években inkább megosztották, mint összefogták az embereket. Borbándi Gyula is azt mondja erről a Németh Lászlóról (*A magyar népi mozgalom*, 1983, 363k): „Jóllehet sok lelkes olvasója támadt, a népi mozgalomban sem osztotta mindenki nézeteit. Az irodalom nemzeti jellegének, a származás és az érték összefüggésének, a tehetség és a sors kölcsönhatásának ez az újraértékelése sokakban kétkedést váltott ki. Akik a cselekvés szükségességét hirdették, akik bíztak a nemzeti összetartozásban és a népi erők esélyeiben, nem osztották azt a némethlászlói felfogást, hogy a népnek aligha lesz szava sorsának alakításában.”

Kérdés lehet az is, nincs-e túlszichologizálva Szabó Zoltán megítélése Németh Lászlóról. Ő azonban nem sokat adott a pszichológiára; a lelkialkatról nem az ismert pszichológiai elméletek összefüggésében gondolkodott. Ha ez viszont így van, mi lehet nem-pszichikai jelentése és jelentősége a pszichikaiakként jelzett tulajdonságoknak és azok kifejeződéseknek? Valószínűleg csak az és annyi, amennyi olvasható. Szabó Zoltán Diderotra hivatkozott, nem, mondjuk, Jung elméletére az extravertált és introvertált lelki alkatról. Nem foglalkozott azzal (szerinte) milyen pszichikai okokból ragaszkodott Németh László a társadalmi konvenciókhoz, ahogy társadalmi okokra se kérdezett; adottságokként fogadta el az „artificiális ember” típusát és ennek a típusnak hosszan tartó fölényét Németh Lászlóban.

Látszólag az emberről írt, nem az íróról, ám az emberről mindig *olvasható* megnyilatkozásai viszonylatában gondolkodott. Ha úgy tetszik, egy szellemi erőről ítélkezett, annak szerinte legkiválóbb megnyilvánulását dicsérte, szokványosabbjait elismerte, hiábavalónak ítélte gesztusait pedig energiapocsékolásnak tartotta. Ha igazat mondott, amikor például a *Gyász*t kiváló regénynek vélte, akkor elismerte, hogy van eggyel több kiváló regény, amelyik a regényirodalmat nem újította meg; egyúttal sajnálkozott, hogy nem írt több kiváló kritikát vagy vitairatot. Ezzel nem törpítette a regény kiválóságát, éppen fordítva: a regény kiválósága jelezte a *Tanu* írásainak jóval többre értékelt, kiemelt státusát.

Borbándi Gyula

„Túl friss seb a nemzetem”

Németh László és az Új Látóhatár

Noha a nyugati magyar folyóiratok mind az emigráns olvasóknak készültek és ezek szellemi igényeinek a kielégítését kívánták szolgálni, kiadók és szerkesztők nem hagyhatták figyelmen kívül, milyen visszhangjuk támad az elhagyni kényszerült hazában és kapnak-e majd helyet a jelenkori magyar irodalom- és sajtótörténetben. Az író – bárhol éljen is a világban – az olvasónak ír, de abban a reményben, hogy tevékenysége a magyar irodalom folytonosságának részévé válik és valamelyes maradandósághoz jut. A második világháború után, a kommunista önkényuralom évtizedeiben Nyugatra került magyar írók, mégha nem volt is közvetlen szándékuk és programjuk, nem csak sorstársaiknak, de hazájuk lakóinak és az egész nemzetnek írtak. Bármilyen irodalmi, szellemi, vagy világnézeti csoporthoz tartoztak, úgy érezték, hagyományt folytatnak és örökséget ápolnak.

Egy kis csoport – amelyet íróinak azért nem neveznék, mert tagjainak legtöbbször a múlt század amaz ötvenes éveinek elején csak irodalmi pályafutása elején volt és említésre méltó munkát nem végzett – 1950 nyarán Zürichben azzal a tervvel lépett elő, hogy irodalmi és politikai folyóiratot alapít, amely elsősorban az 1945-ös demokratikus kísérlet bukása után – 1947 nyaratól kezdődően – Nyugatra menekült költőknek, elbeszélőknek, történészeknek, közíróknak kínál publikálási lehetőséget, másfelől ápolja a népiség eszméjét és azoknak az értékeknek a tiszteletét, amelyekkel a népi irodalom gazdagította a magyar közgondolkodást. A szóban forgó svájci magyar emigráns társaság ugyanis olyan húszas-harmincas éveikben járó fiatalokból állt, akik a népi írók vonzáskörében nevelődtek és találtak egymásra, 1945 és 1948 között a Nemzeti Parasztpártban vagy a Független Kisgazdapártban politikai tevékenységet folytattak, de komolyan vett demokrata és nemzeti elkötelezettségük miatt nemcsak ezekből szorultak ki, de a kibontakozó kommunista diktatúra miatt, szabadságukat mentendő, hazájukat is el kell hagyniok. E kör legjelentősebb és legismertebb tagja Kovács Imre író, országgyűlési képviselő, a Nemzeti Parasztpárt főtitkára, az 1945-47-es időszak meghatározó egyéniségeinek egyike volt. Akadt a csoportban továbbá három képviselő és agrárszakértő, valamint néhány újságíró és közírástíró. Ezek tevékenységéhez fűződik a *Látóhatár*, 1958-tól folytatása, az *Új Látóhatár* elindulása.

Miután ebben én is részt vettem, hadd folytassam egyes szám első személyben. Jólehet, célunk az volt, hogy a színvonalas irodalomnak és közgondolkodásnak fórumot teremtsünk és minden jelentős alkotót, művet, gondolkodási eredményt a nyugati magyar irodalom javára integráljunk, önmagunkat és eszmélésünk forrásvidékét megtagadni vagy elhanyagolni nem tudván, különleges érdeklődéssel és rokonszenwvel fordultunk azok felé a magyar írók felé, akiket az irodalomtörténet és a közvélekedés népinek nevezett. Ez a felfogásunk és magatartásunk már a kezdet kezdetén szerepet játszott abban, hogy folyóiratunknak milyen nevet kívántunk adni. Tekintettel arra, hogy a népi irodalom orgánumát, a *Válasz* című folyóiratot a kommunista hatóságok megölték, erre a névre akartuk keresztelni elindítandó szemlénekét. Hamar felvetődött azonban a kérdés, megtehetjük-e ezt a megszüntetett *Válasz* kiadójának, Sárközi Mártának és szerkesztőjének Illyés Gyulának a tudta és beleegyezése nélkül. Beláttuk, hogy nem tehetjük meg, nemcsak esetleges jogi bonyodalmak miatt, hanem azért sem, mert mind a kettőt tiszteltük és becsültük, nem kívántunk nekik ártani, azzal, hogy a rosszhiszemű és rosszindulatú kommunista hatóságokban esetleg annak gyanúját keltjük, mintha valami összjáték folynék az eltiport hazai *Válasz* szerkesztősége és az (ahogy nevezték) „imperialisták zsoldjában álló, ellenséges, hazaáruló” nyugati emigránsok között. Ezért más nevet választottunk: a „*Látóhatár*”-t.

A népi írók helyzetét, működési lehetőségét és sorsát azonban mindvégig figyelemmel kísértük, Nyugaton elérhető régi és új könyveiket olvastuk és igyekeztünk megszerezni minden frissen megjelenő írásukat. Erre különösen azoknak volt lehetőségük, akik a Szabad Európa Rádiónál, a BBC-nél, vagy más nyugati rádióállomásnál dolgoztak és ahol magyarországi könyvek, sajtótermékek általában elérhetőek voltak. Persze, az ötvenes évek Rákosi-korszakának nevezett idejében meglehetősen eltértek egymástól a népi írói tábor fő alakjainak publikációs lehetőségei. Némelyek, mint például a rendszerhűnek tekintett Szabó Pál, Erdei Ferenc, Darvas József folyamatosan, Veres Péter, Tamási Áron és Illyés Gyula alkalmanként hosszabb-rövidebb tartamú közlési lehetőséghez jutott, Németh László, Sinka István, Féja Géza, Kodolányi János, Szabó Lőrinc, Bibó István és főleg Erdélyi József némaságra volt ítélve. Az 1956-os forradalom alatt az elhallgatott népiek ismét megjelentek a nyilvánosság előtt. Kádár uralma késői időszakában a napi politikától függően és különféle engedményeket kihasználva ismét többen megszólalási és közlési szabadsághoz jutottak.

A *Látóhatár*, majd *Új Látóhatár* igyekezett a népi irodalom nagyjait megbecsülni és műveiket népszerűsíteni, de mindig azzal a megszorítással, hogy ez ellenük Magyarországon kihasználható és ellenük fordítható ne legyen. A személyes kapcsolatok kiépítése és ápolása csak a hatvanas években indulhatott el.

1956-ig, a magyar forradalomig eltelt első öt évben a folyóirat óvakodott tanújelét adni azok iránti rokonszenvének, akiket különösen kedvelt és féltett, nehogy ártsanak nekik és nehezítse helyzetüket. Amikor 1962 tavaszán Firenzében, a különösen olasz és francia közreműködéssel indult Európai Íróközösség alakuló kongresszusán sikerült Illyés Gyulával találkoznom és néhány napot vele töltenem, a magyar irodalom állapotának külföldi kezeléséről beszélgetve jóváhagyóan és elismerően szolt az *Új Látóhatár* elővigyázatosságáról és taktikai ügyességéről, amelyet a magyar írók esetében tanúsított. Továbbra is nagyfokú óvatosságot ajánlott, hozzátéve, hogy ezt nemcsak a maga, de legközelebbi barátai, köztük Németh László és Bibó István nevében is kéri. Ne azt hangoztassatok – mondotta –, hogy milyen igazunk van és milyen bátran viselkedünk, ha bajokat emlegetünk és magyar érdekekért szót emelünk, hanem azt méltassatok, hogy milyen jól írunk, mit érnek műveink esztétikai mértékkel vizsgálva és milyen magas rangra emeljük a jelenkori magyar irodalmat. A szövegekbe rejtett nemzeti üzenetet a magyar olvasók amúgyis hamar felismerik és méltányolják. Németh László akkoriban eléggé visszavonultan élt, a nyilvánosság előtt nem igen jelenik meg, de – folytatta Illyés – ő maga is így tesz, annak következtében, hogy egyik-másik fellépésén olyan méreteket öltött a közönség lelkesedése, hogy az szinte tüntetésszámba ment. Ami nem használ neki és az ügynek, hiszen porondra szólíthatja az ellenfeleket, meg azok külföldi gyámolítóit. A firenzei találkozón Illyés tudomására hoztam, hogy az *Új Látóhatár* 1962 őszén különszámmal kívánja megünnepelni születése hatvanadik évfordulóját, ha azzal nem ártana neki. Ugyanezt tervezi 1971-ben, Németh László hetvenedik születésnapján. Mind a két tervre jóváhagyóan rábólintott, ezúttal azonban nem óvatosságra intve, hanem kijelentve, hogy nekik azért némi kockázatot mégis csak kell vállalniok.

Németh Lászlóról az ötvenes és hatvanas évek elején csak közvetett értesüléseink voltak. Azután barátok és közös ismerősök,

köztük az író sajkódi házában gyakran megforduló londoni orvos és rendszeres *Új Látóhatár*-olvasó Németh Vilmos, majd később nyugat-európai országokba utazó Ella felesége és lányai révén közelebbi és megbízható tájékoztatást is kaphattunk egészségi állapotáról, munkájáról, mindennapi életéről. Személyesen akkor találkoztam vele, amikor 1965. áprilisában Kodály Zoltánnal Bécsben járt és az egyetem aulájában átvették a Herder-díjat. Az ünnepség szünetében beszélgettünk, nagyrészt hármasan. Feltűnt, hogy viszonylag jó állapotban volt, szívesen társalgott. Arról, hogy min dolgozik, mit csinálunk mi, hogyan élünk Münchenben. Közölte, hogy az *Új Látóhatárt* évente kétszer-háromszor látja. Ezt Kodály is megerősítette, neki sem kézbesíti évenként többször a posta – mondta –, jöhetnek irodalmi berkekben sokan tudják, hogy hatszor jelenik meg. Kezdetől fogva, de a forradalmat követő időben rendszeresen és különös gonddal küldtünk el minden számot mintegy tíz névből álló magyarországi címlistára és elővigyázati okokból (nehogy „ellenséges” kapcsolatokkal vádolhassák őket) nemcsak nekünk rokonszenves és ellenzéki felfogású, mondjuk népi íróknak, hanem néhány rezsimbarátnak is. Ennek ellenére a postán dolgozó cenzorok sok küldeményt koboztak el. (Amikor 1966 végén közelgő hetvenedik születésnapjára Veres Péternek elküldtem Kovács Imrének róla írt és kritikai észrevételeket is tartalmazó esszéjét, közölte velem, hogy a vonatkozó folyóiratszámot megkapta, hozzátéve, hogy a postahivatal nyilván csak azért engedte át a szűrőn, hogy megharagudjék az öt bíráló emigráns íróársára és barátjára.) Visszatérve a Németh Lászlóval folytatási beszélgetésre: arról is tájékoztattam, hogy ha a folyóiratot ritkán látja is ugyan, a Szabad Európa Rádió irodalmi műsorainak köszönhetően – amelyeket este tíz óra után szokott hallgatni – gyakran értesül az *Új Látóhatárban* megjelenő írásokról, beleértve a vele foglalkozókat vagy az ő munkásságát érintőket is.

Áttekintve a negyven évfolyam anyagát, kiderült, hogy az 1956 végi számban újra kinyomtattuk a forradalom napjaiban készült és közölt „Emelkedő nemzet” című híres cikkét. 1960 tavaszán jelent meg Kovács Imre „Németh László megkövetése” című bűnbánó vallomása, amelyben fájalta, hogy 1945-ben kellően meg nem gondoltan nyilatkozott róla, a *Szabad Szóban* közölt elmarasztaló cikkében azzal vádolva a kommunisták és szocialisták által akkor üldözött író, hogy szemben áll a demokráciával. Személyes beszélgetésekből tudom, hogy Kovács Imre élete végéig szemrehányást tett magának, amiért annak élete egy nehéz szakában megbántotta Németh Lászlót. Nem sokkal utána Nyugaton járt Németh Ella, és többeknek elmondta, férjét nagyon meghatotta Kovács Imre írása az *Új Látóhatárban*, amelynek minden hozzájuk eljutó példányát az egész család végigolvassa.

A folyóirat ugyancsak 1960-ban méltatta az „*Iszony*” című regény németül megjelent kiadását. Ugyanakkor a szerkesztőség a maga kebelében és müncheni látogatókkal hosszan vitatta az írónak 1959 szeptemberében a Szovjetunióban tett látogatását. Abban a szerkesztőség tagjai egyetértettek, hogy Németh László nem változott meg attól, hogy a szovjet meghívásnak eleget tett, de valószínűnek tetszett, hogy Kádár, a kommunista párt és sajtó ki fogja használni a maga javára a meghívás elfogadását és az utazás tényét. A következő évben elkészült, majd bemutatásra került az „Utazás” című színmű. A szerkesztőségben abban állapodtunk meg, hogy két londoni barátunk, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán mond majd véleményét a két eseményről: a moszkvai útról és az Utazás című darabról. Így is történt.

A két állásfoglalás 1962 nyarán jelent meg. Szabó Zoltánt elsősorban a színmű foglalkoztatta, részletesen beszámolt megszületésének időszerecségeréről és körülményeiről, a cselekmény bonyolításának módjáról, a szöveg szerkezetéről, és a belőle kihámozható lényegi mondanivalóról, valamint a darab hatásáról. Cs. Szabó László az esemény történelmi összefüggéseire és a hasonlóságokra hívta fel a figyelmet. Arról szöveg, milyen választási lehetőségei és döntési kényszerei voltak a színmű hőseinek – Németh László alteregójának tekinthető –, Karádi nevű középiskolai tanárnak. Cs. Szabó szerint: „Túl friss a seb a nemzetben, hogy írója a csendes *eltemető* alkalmazkodáson felül már *tudatos* illeszkedést is kívánjon tőle a történelmi determinizmus jegyében s a nép önértékében. (Mert keleten alakul az emberi jövőendő.) Lehet, hogy a Karádi tanár úr moszkvai útja körül támadt félreértés, köd – nem beszélve most a rágalomokról, rosszhiszemű híresztelésekről vagy durva törbe ejtő kísérletekről – bátorító okkal is magyarázható. Azzal, hogy nincs történelmi determinizmus a világon vagy ha van: egy nép egyszerűen megkerüli a parancsait és mégse pusztul bele. Csak az idő döntheti el, s nyilván nem egyhamar, hogy az utazás egy lángész magánügye volt-e vagy egy nemzeté. Protestáns erdélyi létemre úgy írtam, mintha Pázmány oldalán állnék, Németh László, a dunántúli protestáns pedig Bethlen Gáborén. Ez persze látszat csupán. Jó magyar volt mind a kettő: mint politikai lény, mint *homo politicus* azonban egyik se volt annyira a maga ura, mint egy korabeli francia, angol, svéd, török vagy orosz.”

A nyugati magyar emigránsok Németh László szovjetunióbeli utazása ügyében sokkal jobban megoszlottak, mint ahogyan az irodalmi sajtóból kivehető volt. Jónéhányan, főleg a politikai színpadon, értetlenül álltak az esemény előtt, és nem letek magyarázatot arra, hogyan vállalkozhatott a politikailag nem problémamentes útra egy olyan író, akit a nyugati magyar közvélemény szovjet- és kommunistaellenesnek tekintett, és akinek háború utáni megpróbáltatásait és üldözéseit a megszállók, és magyarországi helytartók okozták, és akinek szemléletéről és magatartásáról nem is olyan régi, ötvenhatos viselkedése hitelesen tanúskodott. A legtöbbet attól tartottak, hogy a kommunista rendszer nem lesz rest az utat politikailag kihasználni.

Az *Új Látóhatár* szerkesztőségének és legtöbb munkatársának Németh iránti rokonszenven és barátságán az utazás és annak visszhangja mit sem változtatott. A folyóirat 1962-es első száma vezető helyén közölte Kerényi Magda nagyívű tanulmányát az „Égető Eszter” című regényről. A következő évben Bibó István és más politikai foglyok szabadonbocsátását regisztrálta és üdvözölte a szerkesztőség. A vezércikkben a fogyatékosokról, visszasságokról, megoldatlan problémákról, az ország lakóit emésztő gondokról és a tennivalókról szólva kifejtette: „Nekünk pedig – külföldi magyaroknak, elsősorban íróknak, költőknek, publicistáknak – az a feladatunk, hogy máshol élve, de Magyarországhoz tartozva – miként Németh László kívánta – segítsünk, ha kell igenlő, ha kell bíráló szóval, az otthon élő nemzetnek, melynek mi is tagjai vagyunk és amelyről sem idő, sem távolság nem szakíthat el minket. Segítsünk azzal, hogy magyarok maradjunk, ápoljuk a nyelvet, fenntartjuk a magyar szót és írást, szabadon és kertes nélkül mondunk véleményt mindarról, ami örömmel, de arról is, ami gonddal és aggodalommal tölt el minket.”

A Németh Lászlóra való hivatkozás nem szóbeli fogás, hanem az igazság és valóság őszinte kifejezése volt. Komolyan gondoltuk, amit írtunk és reméltünk, hogy annak fogják fel az érintettek, az olvasók és akikhez folyóiratunk eljut.

Igyekeztünk számon tartani és ismertetni a Németh-műveket. 1963-ban beszámoltunk a „Mai témák” című kötetéről (Márton László), 1965-ben jómagam „A kísérletező ember”-ről, 1966-ban a hamburgi Hellenbart Gyula (az író munkássága legavatottabb nyugati magyar ismerőinek egyike) az „Irgalom”-ról írt. 1965-ben többünk javaslatára az *Új Látóhatárral* barátságot ápoló Németországi Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Szövetsége meghívta az író a Rajna-vidéki Marienbergbe az augusztus végére meghirdetett hagyományos Magyar Főiskolai Hét elnevezésű tanulmányi konferenciára. Úgy terveztük, ha elfogadja a felkérést, kibővítenénk az utat egy müncheni kitérővel, ottani előadással és az *Új Látóhatár* meglátogatásával. Ugyancsak kapott meghívást a részvételre és szereplésre Veres Péter és a vajdasági Herceg János is. Mindhárom sajnálattal lemondta az utazást. Németh László azt írta a rendezőknek, hogy „a szétszórt magyarságért is, úgy gondolom, akkor tehetem a legtöbbet, ha annak a templomnak a tető alá hozására szedem össze az erőm, amelyről Ady beszél *A szétszórdás előtt* című versében.”

1966 tavaszán jelent meg beható és kiterjedt kutatómunka eredményeként az *Új Látóhatár* testvérállalata, a Molnár József által vezetett Aurora Kiadó gondozásában Gombos Gyula irodalomtörténeti jelentőségű és nagyszerű könyve Szabó Dezsőről, amelyből a

folyóirat már a megjelenés előtt közölt részleteket. Ezek és a kinyomtatott könyv eljutottak Németh Lászlóhoz is. Említést tett róla egy interjúban, amelyet a *Híd* című újvidéki irodalmi folyóiratnak adott. „Nemrég jó könyv jelent meg Szabó Dezsőről odakinn, Gombos Gyula írta” mondta, majd azzal folytatta, hogy „beleérezése s kritikája, úgy hiszem, eltalálta a helyes mértéket a méltatlanul elfeledett szemben, s nektek is jó példálul szolgálhat, hogy kivételes kritikai páholyotokból mint lehet vitatott alakokba öltözött hazai problémákkal foglalkozni.” Az *Új Látóhatár* 1968-ban közölte Gömöri György „Husz János alakja az újabb magyar irodalomban” című tanulmányát, amelyben bemutatta, hogyan jelenik meg előttünk a cseh hitűjítő egyfelől Németh László drámájában, másfelől a Háy Gyula által írt „Isten, császár, paraszt”-ban. 1969-ben Zsigmond Endre a „Kiadatlan tanulmányok” kötetrel foglalkozott, és hír jelent meg az Izsóny japán kiadásáról is.

1970 elején már komolyan latolgatni kezdtük, hogyan ünnepelhetné meg folyóiratunk méltó módon az író egy év múlva esedékes hetvenedik születésnapját. Ez 1971 tavaszán volt. Abban állapotunk meg, hogy ugyanúgy külszámot adunk ki, mint 1955-ben a nyolcvan éves Jászi Oszkár és 1962-ben a hatvan éves Illyés Gyula tiszteletére. Az első megkeresett szerző Gombos Gyula volt, aki felkérésemre azonnal igennel válaszolt, bejelentve, hogy a minőség ügyét fogja tárgyalni, mert – miként közölte – „a minőség mint tudatos igény és program különbözteti őt meg (mármint Némethet) reformer és forradalmár társaitól.” Úgy terveztük, hogy a nyugati magyar írók közül mindenkit felkérünk a tisztelgésben való részvételre, aki Németh Lászlót személyesen ismeri, vele foglalkozik vagy olvasóként hívei közé tartozik. Arra is törekedtünk, hogy lehetőleg minden korosztály képviselve legyen. Ennek megszervezése az én feladatomban lett.

Az író születésnapja, vagyis április 18-a dátummal ellátott 1971/2. szám nyomdai munkálatait Molnár József úgy időzítette, hogy addigra ne csak elkészüljön a folyóirat, de ott is lehessen a születésnapon az író házában. Az ünnepeltnek Marx József által 1970 februárjában Marosvásárhelyen készített arcképével indított külszám első közleménye „Collage” címmel Szabó Zoltán írása volt. Cs. Szabó László „A mintadiák” címmel méltatta írói munkásságát és magatartását. Minél nagyobb egy író – állapította meg terjedelmes esszéje végén –, annál ádázabban gyötrik képzelte mulasztásai. Pedig egyetlen pályán sincs megbánni való, úgy alakul, ahogy rendeltetett. Az övé egy áhitott magyar Civitas Dei árnyékában prófétai sóvárgás a világcivilizációért, amelyben, mint valami új Ésaías látomásában, a próbára tett és megtisztult kis népek szelíd értelmükkel megzabolazzák a történelmet, hogy ne legyen többé egykedvű malom: a Végzet csontörlo gépezete. Lehet-e ok panaszra, hiányérzetre, ha ilyen látomásban olvadnak össze egy hatalmas életmű ellentmondó elemei? ... Hogy a század egyik lángelméje, abban még ellenfelei sem mertek kételkedni. Több, mint húsz esztendeje élek nyugaton; egyik legszebb napom volt, amikor a Nyugat védőbástyájában, Bécsben kitüntették a Herder-díjjal.” Kortársként szerepelt a külszámokban meghitt barátja, Kerényi Károly is: neki ajánlva „ami e sorok mögött van: humanista filozófiát”, azt a tanulmányt, amelyet „Pirckheimer és a humanizmus” címmel a XVI. századi nagy nürnbergi humanistáról, Willibald Pirckheimerről írt. Peéry Rezső a nevelőről érkezett, kijelentve, hogy „Németh László alighanem az a magyar író ebben a században, aki a legtöbbet gondolkodott, a legmagvasabban írt a tanulás módszereiről, a nevelői és tanítói munkáról, s aki az író szemszögéből ítélve rehabilitálta a tanári hivatást, rámutatván annak igen jelentős – olykor döntő – szerepére a nemzet közgondolkodásának kialakításában.” A középnevezdekből Gombos Gyula köszöntötte „Tanítás a minőségre” című esszéjével. A minőségről elmélkedve megállapította, hogy Némethnél „a minőség eszme is, mellyel már nemcsak írói művét igyekszik a tökéletesség felé emelni, hanem embertársai életét is. S társítva a forradalom szóval, új értelmet is adott e fogalomnak, melyet másfél évszázadon át, a francia forradalom óta, annyi ágáló szónoklat járatosított le, s oly sok vérontás tett réműletessé. A minőség, mint eszme, s a minőség forradalma mint program – ez ami némethlászlói.” Kerényi Magda „Az írás ördögé”-ről, Németh újabb darbjáról adott ismertetést és értékelést. Kovács Imre a népi mozgalmon belüli találkozásokra és együttlétekre emlékezett vissza. Molnár József az iskolaorvost idézte fel, e hivatásával összefüggő és szociográfiai munkájához fűzött észrevételeket. Én személyes élmények alapján előadói teljesítményeiről szoltam. Sente Imre a társadalmi drámákat elemezte. Monoszló Dezső az ünnepelttel kapcsolatos emlékeket elevenített fel. A fiatalabb nemzedék tagjai közül az erdélyi Veress Dániel az esszéirő sajátosságait és erényeit méltatta. Hanák Tibor a bölcséleti és tudományos jellegű írásokat tekintette át. Hellenbart Gyula azt vizsgálta, mit jelent Adynak az a Németh által sokszor emlegetett híres verssora, hogy „S még a Templomot se építettük fel”. Zsigmond Endre és Albert Pál a Németh László-művek német és angol, illetve francia recepcióját ismertette. Keszei István és Sulyok Vince az ünnepeltnek ajánlott verset közölte. Végül közzétette az *Új Látóhatár* azt a levelet, amelyet a szerkesztőség kérésére küldött el Münchenbe Németh László. E levelében 1969 koratavaszán tájékoztatás céljából irodalmi munkásságáról írt Sepsiszentgyörgyön élő és írói tevékenységével foglalkozó hívének, Veress Dánielnek.

Az *Új Látóhatár* külszámába időben megérkezett a budapesti születésnapjára család ebédre. Az ünnepelt láthatóan örült neki, hamarosan vissza is vonult, hogy elolvassa. Később részben feleségétől, részben Magda és Ágnes lányától értesültünk, mily megtisztelő baráti gesztusnak tartotta az *Új Látóhatár* kiadványát, amely nemcsak tartalma, de külső formája következtében is emlékezetes maradt. A Molnár-nyomda valóban kitett magáért, nemcsak termékének minősége miatt, de azért is, hogy percnyi pontossággal készült el a munkával. Nekem írott levelében Németh Ella köszönetet mondott az *Új Látóhatárnak*, közölve, hogy férje közben ismét súlyossá vált betegsége miatt „nem tud érdemleges képet kapni arról a sok fáradtságos munkáról, ami a 70. születésnapja körül történt... nagyon komisz a sors, hogy Laci ezt az őt körülvevő szeretetet nem tudja teljes módon nyugtázni és megköszönni.”

A külszám kedvező és elismerő fogadtatása érzékeltetésére hadd idézzem hamburgi munkatársunk, a Németh-szakértő irodalomtörténész, Hellenbart Gyula véleményét. „Ilyen tartalmas és színvonalas publikáció – írta levelében – aligha jelent még meg az emigrációban. Úgy érzem, ez az első eset, hogy a Nyugaton élő magyar értelmiség méltónak mutatkozott nyugatiságához, hogy egy ilyen összpontosított, kollektív megnyilatkozásán is érezni a szélesebb horizontot, a nagyobb távlatot. Ezzel a folyóiratszámmal a kezemben éreztem életemben először, hogy van tényleg egy másik Magyarország is. Milyen jó, hogy épp Németh László tiszteletére rendeztük meg ezt az intellektuális díszszemlét! És mily kevéssé véletlen is ez, hisz kinek a neve és életműve tudna ma, az övén kívül, ennyi szellemi és lelki energiát mozgósítani?”

Érdekes volt Kovács Imre véleménye. Ő volt a külszám szerzői közül az egyetlen, aki az elismerésen kívüli némi fenntartásnak és kételynek is hangot adott a Németh László-i életmű értékelésében. A megjelenés után azt írta levelében, feltűnt neki, hogy a legfiatalabb szerző harminchét éves volt. Vajon – kérdezte – Németh hogyan hat az egészen fiatal emigránsokra, a húsz-harminc évesekre? Azt is megfigyelte, hogy „N. L. a háború után már nem javasolt alternatív megoldásokat. Szárszói voltak elképzelései, '45 óta nincsenek a magyar politika rotálására. Vagy csak én nem olvastam eleget – tette hozzá –, s nem vettem észre? Ha így van, akkor is jó lett volna, ha valaki a sors- és nemzetérzései szükséges kiértékelése vagy méltatása mellett megírta, összefoglalta volna, hogy N.L. miként képzelel el a magyar jövőt.” Valóban, lehetett volna erre is gondolni a tervezés során. De hadd kérdezzem: a forradalom utáni kommunista uralom alatt élve vállalkozhatott volna-e Németh László arra, hogy a magyar nép jövőjéről őszintén, kendőzetlenül és hitelesen szölgjon? Végül, még egy vélemény a Németh-külszámról. 1971. szeptemberében az írországi, Dublin közelében fekvő tengerparti Dun Laogha városkában rendezett Nemzetközi PEN Kongresszuson alkalmam volt Illyés Gyulával és a

magyar delegáció több tagjával beszélni. Az *Új Látóhatár* Németh-különszámáról is. Néhányan ismerték. Ilyésnek nagyon tetszett. Bizakodó volt tekintetben, hogy Németh Lászlót a hivatalos személyek és körök előbb vagy utóbb tudomásul veszik és megjavul körülötte a politikai légkör, megszűnnek az apró pizskálódások. Nemes Nagy Ágnes azt mondta, ő és férje, Lengyel Balázs is látta és olvasta a különszámot, amelyet mindketten sikerültnek tartanak.

Németh László nem épült fel betegségéből, sőt, állapota évről-évre romlott. 1975. március 3-án Budapesten elhunyt. Az *Új Látóhatár* április végén megjelent számában a szerkesztőség nevében a többi között azzal búcsúztattam, hogy: „A sírja, amely körül a család, barátok és tisztelők, lélekben a magyarok milliói álltak, jelképesen hadd tegyük le e néhány sorral a mi koszorúkat is. Németh László szelleme és magatartásának példája továbbra is elevenen él körülünkben. Emléke előtt tisztelegve mindent megteszünk, hogy szerény munkánkkal – Ilyés Gyula szavait használva – mi is abba a nagy családba törekedhessünk, amelynek eljöttét, szükségességét ő annyiszor és annyiszor meghirdette.”

Az *Új Látóhatár* az író halála után is törekedett arra, hogy alakját és művét ne borítsa be a feledés. 1977 elején az erdélyi Kovásznán élő Fábán Ernő foglalkozott esszéivel, elemezve a bennük kifejtett gondolatokat. Az 1978/1. számban Zsigmond Endre a „Németh László képekben” című kötetet mutatta be. Ehhez 1988 elején az író lánya, Némethyné Németh Magda fűzött a sajkódi házati érintő néhány észrevételt. 1988 végén Németh Ellának ajánlott esszéjében Hellenbart Gyula „A szelíd mizantrop” címmel tekintette át az alkotói életművet. Az 1989/2. számban ifj. Thury Zoltán az író által az ötvenhatos forradalmat követően Kanadában letelepedett Magda lányának küldött majd kétszáz levelét tartalmazó kötetet ismertette. 1989 nyarán Görömbei András „Irodalmunk szabadságharca” című tanulmányában érintette Németh László munkáját és küzdelmét is. Végül 1989 végén, az *Új Látóhatár* utolsó számában egy fiatal budapesti irodalomtörténész, Petrik Béla az 1942 novemberi lillafüredi írótalálkozóról készült tanulmányában kitért Németh László jelenlétére és előadására is.

Visszapillantva a müncheni folyóirat négy évtizedére, megállapítható, hogy az imént részletezett termés lehetett volna gazdagabb is, de összehasonlítva a többi nyugati magyar irodalmi folyóirattal, szemelláthatóan és minden elfogultság nélkül említve, az *Új Látóhatár* mégis mindenki másnál többször és bővebben foglalkozott Németh László írói művével, szerepével és jelentőségével.

Rákos Péter

Nem tabu–, legenda

„Milyennek látom” vagy inkább „mit mond ma?”

Amit alább az író centenáriuma alkalmával mondandó leszek, egy előzetes megjegyzést igényel. Némi habozás után szántam rá magam, hogy eleget tegyek a „Forrás” megítélő felkérésének. Elsősorban azért, mert nem voltam (s valószínűleg mostanáig sem vagyok) bizonyos abban, hogy valami újat vagy érdemlegeset tudok mondani. Németh Lászlóról már több ízben írtam, sokunkhoz hasonlóan én is abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy személyes ismeretségben is lehettem vele. Egy ilyen jubileumi írás felett mindig ott ólálkodik a szubjektivitás kelepcéje. S egyben, mint minden haladottabb korú tanárembernél, az önisméltés réme.

A dilemmát feloldó formulát szíveskedjenek írásom címéből kiolvasni. Hiszen nem kell szükségképpen arra helyeznem a hangsúlyt, „milyennek látom”: feltehetően úgy is a kérdés, „mit mond” vagy „mit jelent” ma.

A megkülönböztetés azért is fontos, mert, ami engem illet, mi tagadás, most is olyannak „látom”, mint 1958-ban, amikor első ízben írtam róla. S ezt ne tessék úgy felfogni, mintha valamiféle „következetességgel” hivalkodnék. A következetesség amúgysem érdem, olykor inkább csak merevség, nem valami hízelgő aforizmak keringenek róla, s magam is leírtam már, hogy nem az igazán következetes, aki nem változik, hanem aki önnön belső törvényei szerint fejlődik.

Mégis, ha visszatekintek első Németh Lászlóról szóló írásomra (a népi írókat megbélyegző emlékezetes párthatározat ellenében parkodtam benne az írókat naivul megvédeni, amiért is később ez írásomat tartalmazó kötetem az OSZK zárt osztályán kötött ki harminc évre), örömmel s mi tagadás némi elégtétellel látom, hogy jól láttam. A kép érvényes, nem Németh László jelent ma valami mást, hanem a magyar világ változott meg körülötte. Akkor: majdhogynem tabu, kényes ügy, csekély vagy úgyszólván semmi szakirodalom az író személyéről és munkásságáról: a kiélezett politikai légkörben egy reakciós szellemi irányzat ideológusa, „harmadikutas”, annál veszedelmesebb, minél hatásosabban és meggyőzőbben forgatja a tollat: a „mélymagyarság” szóval jelölt ködös fajelméleti rögeszme hirdetője, a divatos jobboldali, sőt fasiszta áramlatoknak ha nem is önkéntes vagy útszéli uszályhordozója (eddig talán még ellenfelei sem igen merészkedtek elismerni), de legalábbis akaratlanul is szálláscsinálója.

Ma: nemhogy nem tabu, hanem már-már legenda, mítosz.

Ahogy mondani szokás: könyvtárnyi szakirodalom szól róla.

S úgy látszik, hogy hagyatéka beérett és „igazai” igazolódtak.

De vegyük csak szép sorjában:

A „harmadik út”, mely, mellesleg, mindig is éppen a nyíltan vagy álcázottan totális rezsimek mumusa volt, ma: tárt ajtó, visszhangzik tőle Európa, ha nem az egész glóbusz. Nincs értelme felsorolni azokat a neves politikusokat, a nemzetközi politika hangadó személyiségeit, kik egy harmadik út szükségességét hirdetik: hiszen amúgy sincs egységes koncepció, mindenki egy kissé másképpen értelmezi: nem tudjuk, e harmadik út – sík mezőben hármastól – milyen legyen, de nyilvánvaló, hogy kell. Annyi szent, hogy a harmadikutaság mint terminus ma már nem alkalmazható elmarasztaló vagy éppenséggel becsmérő színezettel, s jelenkori heves ellenzői – mert azért vannak, mégpedig csőstől – csak önmagukra vethetnek, ha neveltségessé válnak.

De talán a „mélymagyarság” elmélete továbbra is felróható volna Németh Lászlónak? Ezt nemcsak az akkori hivatalos kormányzat nehezményezte, más világnézeti pozíciókból is kárhóztatták érte. S valóban voltak, magam is leírtam ezt a szót, „felszisszentő” könyvei, tanulmányai, esetleg kirívó mondatai, amelyek legalábbis megvilágításra szorulnak.

Időzzünk még el egy keveset ezeknél a „felszisszentő” megnyilatkozásoknál. Németh Lászlót (nyilván nem egymagam) zseninek tartom. A zseninek több típusa van, ő a bátortalanabb, visszafogottabb, önmarcangoló fajtához tartozik, de van a zsenialitásnak egy olyan jegye is, melyben minden lángész osztozik: az az öntörvényűség, mely nem ismer taktikázást, ott és akkor mondja ki, ami a szívében fekszik, amikor éppen szükségét érzi vagy kedve tartja, s messze sem a legalkalmasabb pillanatban. Így róta fel neki például Bibó István, hogy Szekfű Gyulát éppen akkor támadta a legélesebben, amikor a fasiszmus elleni összefogás egyik reményteljes esélye volt, de más írásaiban sem volt simulékonyabb. Ugyanakkor legalább ennyire igaz az ellenkezője is: mindig volt benne elegendő kurázszi, hogy szembeszegüljön, olykor nem csekély kockázat árán is, a hatalommal és a közvéleménnyel, ha úgy adódott. Avagy talán nem mondta-e ki bátran a hatalommal szemben, hogy „a trianoni veszteséget húsz év alatt kitűnően megtanították velünk. Minden iskola folyosón van egy csomó tábla: ennyi sötét, ennyi erdő, ennyi ércet. De hogy Trianonnak borzalmai mellett előnyei is voltak, arról aligha hallott még a művelt, tehát újságolvasó magyar. Pedig voltak, s talán okosabb lett volna az ország gondolkodását velük táplálni, mint a Nagy- és Csonkaországot hasonlító süvegekkel...” Vagy éppenséggel sokat emlegetett szárszói beszédében: „Az a rendszer, amelyben az 1919-i forradalom óta élünk, talán még szűkebb, még sivárabb, mint a régiek katasztrófákkal ránk szakadók. Habsburg restauráció császár nélkül: így neveztem el. Míg körülöttünk új nemzeti államok virágzottak fel, mi a szentistváni gondolat címén tulajdonképpen Mária Terézia birodalmáért vállaltuk a szomszéd népekkel az összeférhetetlenséget.” S avagy talán, másfelől, nem mondta-e ki a közvélemény túlnyomó részével – akkor – dacolva, 1956 novemberében, hogy a szocializmust nem lehet csak úgy egyszerűen leírni a nemzet közelmúltjából, mint a győzelem mámorában úszók képzelik?

S mit mond hát ma, még sokkal nyilvánvalóbban, amit már akkor is mondott?

A mélymagyarság, mondotta, „nem érték, hanem tény”. A hígmagyar Eötvös Józsefet, mondotta, ő sem adná oda „egy nagyszájú mélymagyar hitvitázóért”.

Az asszimiláció, mondotta, nem szegényíti, hanem gazdagítja a nemzetet: az asszimiláns nemcsak kap, hanem hoz is. „Ha valaki lelkiismeretes összehasonlítás után azt sütné ki, hogy Petőfi közelebb áll a szlávok nagy költőjéhez, Puskinhoz, Mickiewiczhez, mint Berzsenyire vagy Adyhoz, meg kellene döbbenünk rajt, s kivágni szívünkéből a Petőfi-gerezedet? Nem helyesebb azt mondani, hogy ha így van, akkor ez a Petőfi nagy vívmánya, szerzeménye (merem mondani, gyógyszere) a magyar fajiságnak, mely egyáltalán nem finitista, nem gondolat-tunya, de hogy némi erkölcsi kényelmesség még a legjobbjai közt is általános, s a tisztaságnak arra a meredek sólyommozdulatára, amely Petőfiben a legszebb, egyetlen példa sincs irodalmunkban, az kétségtelen”.

Ne felejtjük azonban, hogy mindez visszpillantás: értékelés, átértékelés hangsúly függvénye. Azóta sok víz folyt el a Dunán. Minden centenárium nemzedéki ügy is, ismerkedés és újraismerkedés kérdése. Ami nekünk idősebbeknek élmény, zsigereinkbe ivódott tapasztalat, az a fiatalabbaknak legenda, s nagy kár és felelőtlenség volna, ha magukra hagynók őket az értelmezések és ellenértelmezések keresztútjában.

S minthogy a köztudatba leginkább beleplántált Németh László-i témák a magyarság „sorskérdései” (az idézőjelnek itt nincs semminemű ironikus melléköngéje, s akár el is hagyható), fontosnak érzém, hogy az egyoldalú képet kiegészítsük azzal, amiről korábban viszonylag kevesebb szó esett: az életműnek azokkal a nem sajátosan magyar, hanem európai s egyetemesen emberi mondanivalóival, amelyek már a fiatal Németh Lászlóban indulásakor is készen voltak, s utóbb fényesen beigazolódtak, mi több: felfénylenek olvasásakor ma inkább, mint annak idején. „A fiatal Németh László” – ezt a címet adtam harminc évvel ezelőtt a „Kiadatlan tanulmányok”-ról szóló ismertetésemnek – s megvallom, ha róla elkövetett írásaimból ma, „ha most lennék fiatal”, egyet valami okból mint legidősebbet, a jelen alkalomhoz leginkább ideillőt meg kellene jelölnöm, alighanem erre esne a választásom.

Lássuk hát: az említett mű első kötetének első tanulmányából, a huszonöt éves Németh László „Az Ady-vers genezise” című írásából már valósággal kikiabál a máig érvényes önmeghatározás: „Nem ismerem el a demarkációs vonalat biológiai és az emberrel foglalkozó humanista tanulmányok között. Fejlődésem véletlen szeszélye két különböző birodalom földjében vetette szét lábamat. Magam is meghökkenten vettem észre, hogy a látszólagos széttagoltság híddá tett a szemléletek két külön világa közt: irodalmár hajlam és orvosi szakképzettség dolgoznak össze bennem, hogy a művészi alkotás bozótját az alkattan fényességével átvilágítsam.” A „két kultúra”, a természettudományos és a humán műveltség egyeztetésének vagy talán egybeötvözésének a dilemmája C. P. Snow angol tudós drámai problémafelvetése és F. R. Leavis irodalomtudós ingerült replikája nyomán a hatvanas évek elején befutotta az egész világot, de ha az eredményt nézzük, a két pólus nemhogy egymáshoz édesedett volna, hanem ellenkezőleg: még tudatosabban kielevezve kerültek szembe egymással. S ez érvényes mindmáig és idősebb, mint valaha.

S mi juthatott el Németh Lászlóig 1931-ben az orosz formalizmusból, hol volt még a prágai strukturalizmus, az angolszász „új kritika”, hol az irodalomelmélet mai nyugtalan hánykolódása, hogy az irodalmat a társadalomtól függővé is, önállóvá is tegye, amikor Németh László – már akkor! – megfogalmazta *Ars poetica* című krédóját? Okom van rá, hogy ennek néhány sorát itt is idézzem, írásom zárószavát előkészítendő: „A műalkotás ... irreverzibilis folyamat: a műben egymás felé áramló elemek úgy forrnak össze, hogy szétbontani őket többé nem lehet: magasabb egység keletkezett... A mű nem sorakoztat, hanem kapcsol. A műben semmi sem marad magára, hanem minden valami más rész felé mutat. A mű sokszorosán rendezett élet. Minél magasabb fajta ez a rend, minél sűrűbb a kapcsolatok delej-hálója, annál több reménye van a műnek, hogy olyat közölhet, amit írója e mű nélkül sosem közölhetett volna. Remek az a mű, amely írója nélkül is megél.”

Ezt szándéktalanul önmagáról is írta.

Az ő életműve is olyan, hogy – ne mondjuk „nélküle” – *utána* is megél.

De mit megél: tovább fejlődik és tovább hat.

S ennek a sirontúli fejlődésnek és hatásnak a medrét és partjait magához illő pontossággal szabta meg, egyben el is határolva magát minden lehető visszaéléstől és félremagyarázástól. Éppen, mert így ráérezett a magyar társadalom neuralgikus pontjaira, s oly merészen és jókorán rájuk is mutatott: azoknak, kik száz évvel születése után misztikus előítéletekkel és irracionális téveszmékkel ámitják közgondolkodásunk kritikátlan és műveletlen elemeit, Németh László nem lehet hivatkozási alapjuk és lobogójuk.

Prága, 2000. novemberében

A Németh László Társaság felhívása

A 2001. esztendő Németh Lászlónak, a 20. századi magyar szellemiség egyik legnagyobb alakjának születési centenáriuma. A Németh László Társaság országos gyűjtést kezdeményez annak érdekében, hogy Budapesten állíttassék méltó szobor a nagy írónak.

Felkérünk mindenkit, aki becsüli és szereti Németh László életművét, hogy anyagi lehetőségei szerint járuljon hozzá e nemes cél valóra váltásához.

A Társaság és Németh László családja hivatalosan is kezdeményezte a szoborállítást, és jelentős összeget ajánlott fel a kivitelezés segítésére.

A Bethlen Gábor Alapítvány lehetővé tette, hogy egyik alszámláján gyűjthessük össze a szoborállítás költségeit (11702036-20677303 Bethlen Gábor Alapítvány Németh László Szoboralap). Kérésre csekket is tudunk küldeni. (József Attila Megyei Könyvtár, Tatabánya. Pf. 136. 2800). Mivel a Bethlen Gábor Alapítvány közhasznú szervezet, az itt befizetett hozzájárulás összegének a 100%-a leírható az adóalapból.

Meggyőződésünk, hogy közös erővel megvalósulhat az igazán szép terv, s immáron köztéri szobor is emlékeztet majd Németh László életére és munkásságára.